

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA EKONOMİ-GÜVENLİK
İLİŞKİSİ**

Araz ASLANLI

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

DOKTORA TEZİ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

EKİM 2023

**AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA EKONOMİ-GÜVENLİK
İLİŞKİSİ**

Araz ASLANLI

DOKTORA TEZİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

EKİM 2023

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Araz Aslanlı

23.10.2023

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Anabilim Dalı Doktora öğrencisi Araz Aslanlı tarafından hazırlanan “Azerbaycan Dış Politikasında Ekonomi-Güvenlik İlişkisi” başlıklı tez çalışması, 23/10/2023 tarih ve 13:00 saatinde yapılan tez savunması sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan: Prof. Dr. Türel Yılmaz	☒	☐
Danışman: Prof. Dr. Fırat Purtaş	☒	☐
Üye: Prof. Dr. Oktay Tanrısever	☒	☐
Üye: Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya	☒	☐
Üye: Doç. Dr. Erman Akıllı	☒	☐

Azerbaycan Dış Politikasında Ekonomi-Güvenlik İlişkisi
(Doktora Tezi)

Araz ASLANLI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Ekim 2023

ÖZET

Bu tezin amacı, Azerbaycan dış politikasında iki temel faktör olan güvenlik faktörünü (Karabağ sorunu örneğinde) ve ekonomik faktörü (enerji örneğinde), ayrıca onlar arasındaki ilişkiyi incelemektir. Bu doğrultuda önce uluslararası ilişkiler teorilerinin her iki faktöre ilişkin yaklaşımları konusunda bilgi verilecektir. Ardından Azerbaycan dış politikasının tarihi, temel dinamikleri, özellikle 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra dış politikanın şekillenme süreci, bu aşamada Azerbaycan'ın karşılaştığı zorluklar, dış politikanın genel çerçevesi, denge politikası çerçevesinde ikili ilişkiler anlatılacaktır. Daha sonra uzun süre Azerbaycan dış politikasının iki en önemli konusu olan Ermenistan'ın toprak iddialarından kaynaklanan işgal sorunu ve enerji stratejisi detaylı bir biçimde anlatılacaktır. Karabağ (işgal) sorunu özellikle dış güçlerin bölgeye yönelik emperyalist çıkar ve politikalarından kaynaklanmış, Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ve işgalci saldırıları şeklinde gelişmiş, Azerbaycan topraklarının yaklaşık 30 yıl Ermenistan işgali altında kalması şeklinde devam etmiştir. 27 Eylül 2020'de başlayan ve Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarmasıyla sona eren 44 günlük savaş sonucunda Karabağ sorunu bitmiş, Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki sınır sorunlarının tamamen sona erdirilmesi ve ilişkilerin normale döndürülmesi yönünde girişimler sürmektedir. Enerji genel olarak Azerbaycan, özelde ise Karabağ sorununun çözümü açısından fırsat ve riskler oluşturduğu için bu iki konu yakından ilişkilidir. Enerji hem Karabağ sorununun ortaya çıkmasının ve uzun süre çözümsüz kalmasının nedenlerinden birisi olarak hem de Karabağ sorununun çözümüne katkı yapabilecek bir etken olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Karabağ sorununun çözümü açısından enerji faktörü birkaç bağlamda rol oyna kapasitesine sahip olmuştur:

- a) genel anlamda Azerbaycan'ı diplomatik açıdan güçlendiren ve Karabağ sorununun çözümü sürecinde kullanılabilecek dış politika aracı olarak;
- b) ekonomik zenginlik – askeri açıdan güçlenme faktörü olarak;
- c) barışa katkı yapabilecek bir araç olarak.

Tez çalışmasının son bölümünde bunların her birisi değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Bilim Kodu : 114111
Anahtar Kelimeler : Uluslararası güvenlik, Azerbaycan, enerji, güvenlik, Karabağ
Sayfa Adedi : 213
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

The Relationship Between Economy and Security Factors in Azerbaijan Foreign Policy
(Ph. D. Thesis)

Araz ASLANLI

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

October 2023

ABSTRACT

The aim of this thesis is to examine two main factors in Azerbaijan's foreign policy: the security factor (in the case of Karabakh issue) and the economic factor (in the case of energy), as well as the relationship between them. In this direction, firstly, information will be provided about the approaches of international relations theories in relation to both factors. Then, we will explain the history of Azerbaijan's foreign policy, its basic dynamics, especially the formation process of foreign policy after the independence of Azerbaijan in 1991, the difficulties faced by Azerbaijan at this stage, the general framework of foreign policy, and bilateral relations within the framework of balance policy will be explained. Then, the issue of occupation arising from the territorial claims of Armenia and the energy strategy, which have been the two most important topics of Azerbaijan's foreign policy for a long time will be explained in detail. The issue of Karabakh (occupation) stemmed from the imperialist interests and policies of foreign powers towards the region, developed as Armenia's territorial claims and invading attacks against Azerbaijan, and continued as the territories of Azerbaijan remained under Armenian occupation for about 30 years. As a result of the 44-day war that started on September 27, 2020 and ended with Azerbaijan's liberation of its territories from the occupation of Armenia, the Armenia-Azerbaijan conflict was over, and currently there are external attempts to completely end the border problems between Azerbaijan and Armenia and to normalize their relations. These two factors analyzed here are closely related, as energy creates opportunities and risks for Azerbaijan in general, as well as in terms of the solution of the Karabakh problem in particular. Energy has been evaluated both as one of the reasons for the emergence of the Karabakh problem and its long-term unresolved condition, and as a factor that could contribute to the solution of the Karabakh problem. In particular, the energy factor has had the capacity to play a role in several contexts for the resolution of the Karabakh conflict:

- a) In general, as a foreign policy tool that strengthens Azerbaijan diplomatically and that can be used in the resolution of the Karabakh conflict;
- b) economic wealth – as a factor of military empowerment;
- c) as a tool to contribute to peace.

In the last part of the thesis, each of them has been evaluated.

Science Code : 114111
Key Words : International security, Azerbaijan, energy, security, Karabakh
Page Number : 213
Supervisor : Prof. Dr. Fırat PURTAŞ

TEŞEKKÜR

Öncelikle tez çalışmam boyunca her zaman yanımda olan, akademik ve teknik konularda her türlü desteğini gösteren tez danışmanım Prof. Dr. Fırat Purtaş'a teşekkür ederim.

Ayrıca uzun süren çalışmam boyunca desteğini hiçbir zaman esirgemeyen, motasyonumun yüksek kalmasını sağlayan Prof. Dr. Yalçın Sarıkaya'ya özel olarak teşekkürü bir borç bilirim.

Tüm eğitim hayatım boyunca her zaman her konuda yanımda olan, tez çalışmamın bitmesini de sabırsızlıkla bekleyen, fakat ömür vefa etmediği için bunu göremeden bu dünyadan ayrılan anne ve babamı rahmetle, minnetle anıyorum.

Akademik ve idari görevlerimle beraber tez çalışmamı tamamlamak zorunda kaldığım için bazen yeterince zaman ayıramadığım halde sabırla bana destek olan eşim ve çocuklarıma özel olarak teşekkür ediyorum.

Bu tez çalışmasına başladığım zaman Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'i işgal altındaydı. Tez çalışmasına kahraman ordumuzun işgal sorununu benim tez çalışmamdan daha önce bitirmesi arzusu ile başlamıştım. O arzum da gerçek oldu. Tüm Şehitlerimizi rahmetle anıyor, kahraman Gazilerimize ve tüm Askerlerimize şükranlarımı sunuyorum.

Sonda bir kez daha hayatım boyunca bana bilgi ve birikimlerini aktaran, öğreten, yol gösteren, ufkumun genişlemesine vesile olan tüm hocalarıma teşekkür ediyorum.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	x
1. GİRİŞ	1
2. DIŞ POLİTİKADA GÜVENLİK, EKONOMİ VE ENERJİ: TEORİK ÇERÇEVE7	
2.1. Uluslararası İlişkiler Teorilerinde “Güvenlik” Anlayışı	8
2.1.1. Liberalizm ve Güvenlik	10
2.1.2. Realizm ve Güvenlik	13
2.1.3. Neorealizm ve Güvenlik	16
2.1.4. Kopenhag Okulu ve Güvenlik	18
2.2. Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi	22
2.2.1. Uluslararası Politik Ekonomide Neorealist Yaklaşım	26
2.2.2. Uluslararası Politik Ekonomide Neoliberal Yaklaşım.....	28
2.3. Uluslararası İlişkilerde ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Enerji Faktörü	32
2.3.1. Realizm ve Enerji	33
2.3.2. Liberal Teori ve Enerji	35
2.3.3. Kopenhag Okulu ve Enerji	38
3. AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASI VE ENERJİ	41
3.1. Azerbaycan Dış Politikasının Genel Çerçevesi	41
3.1.1. Tarihsel Giriş	42
3.1.2. Sovyet Döneminde Dış İlişkiler.....	45
3.1.3. Bağımsızlık Sonrası Dış Politika	47

3.1.3.1. Kısmen Rusya yanlısı belirsizlik dönemi	49
3.1.3.2. Türkiye (ve kısmen Batı) yanlısı, tam bağımsızlıkçı idealist dış politika dönemi	56
3.1.3.3. Batıdan uzaklaşma ve Rusya'yı yatıştırma dönemi	67
3.1.3.4. Denge politikası dönemi	70
3.1.3.5. Yeni denge politikası dönemi	87
3.2. Azerbaycan Dış Politikasında Enerji Faktörü	98
3.2.1. Enerji Politikasının Hukuki Altyapısı	99
3.2.2. Enerji Politikasının Ayrıntıları	101
3.2.3. Petrol ve Doğalgaz Üretimi	102
3.2.4. Azerbaycan Doğal Kaynaklarının Uluslararası Piyasalara Nakli	113
3.2.4.1. Bakü-Ceyhan petrol boru hattı	115
3.2.4.2. Diğer boru hatları	119
4. AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASINDA KARABAĞ SORUNU VE ENERJİ	127
4.1. Azerbaycan Dış Politikasında Karabağ Sorunu	127
4.1.1. Genel Hatlarıyla Karabağ Bölgesinin İsmi ve Coğrafyası	127
4.1.2. Genel Hatlarıyla Karabağ Bölgesinin Tarihi	129
4.1.3. Bölgenin Rusya Tarafından İşgali ve Etnik Yapının Değiştirilmesi ..	131
4.1.4. Karabağ Sorununun Doğuşu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin "Karabağ Sorunu" Sınavı	134
4.1.5. Sovyet İşgalinden Sonraki Aşamada Karabağ Sorunu	139
4.1.6. Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Sorunun Yeniden Gündeme Gelmesi	143
4.1.7. Ermenistan'ın İşgalci Saldırılarını Artırması ve Sorunun Uluslararasılaşması	147
4.1.8. Haydar Aliyev'in Soruna Yönelik Yeni Stratejisi ve 1994 Ateşkesi .	155
4.1.9. 1994 Ateşkesine Kadarki Süreçte Ermenistan İşgalinin Sonuçları	157

Sayfa

4.1.10. Azerbaycan'ın İşgali Barışçıl Yollarla Sona Erdirme Girişimleri (1994 Ateşkes Anlaşmasından 44 Günlük Savaşa Kadar).....	158
4.1.11. 44 Günlük Savaş ve Sonuçları.....	169
4.2. Azerbaycan Dış Politikasında Karabağ Sorunu ve Enerji	173
4.2.1. Karabağ Sorununun Ortaya Çıkmasının ve Uzun Süre Çözumsuz Kalmasının Nedenlerinden Birisi Olarak Enerji.....	173
4.2.2. Karabağ Sorununun Çözümüne Katkı Yapan Bir Etken Olarak Enerji.....	177
5. SONUÇ	183
KAYNAKLAR	195
ÖZGEÇMİŞ	213

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar	Açıklamalar
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AGİK	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi
AGİT	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AHC	Azerbaycan Halk Cephesi
AIOC	Azerbaijan International Oil Company (Azerbaycan Uluslararası Petrol Şirketi)
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	Birleşmiş Milletler
IEA	International Energy Agency (Uluslararası Enerji Ajansı)
İKÖ	İslam Konferansı Örgütü
KEİ	Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KGA	Kolektif Güvenlik Antlaşması
KGAÖ	Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
NATO	Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı
SCP	South Caucasus Pipeline (Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı)
SGC	Southern Gas Corridor (Güney Gaz Koridoru Şirketi)
SOCAR	State Oil Company of Azerbaijan Republic (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi)
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TANAP	Trans Anadolu Boru Hattı
TAP	Trans Adriatic Pipeline (Trans Adriyatik Boru Hattı)

Kısaltmalar

Açıklamalar

TASS

Телеграфное Агентство Советского Союза
(Telegrafnoye Agentstvo Sovetskogo Soyuza,
Sovyetler Birliği Telgraf Ajansı – resmi haber ajansı)

TBMM

Türkiye Büyük Millet Meclisi

TPAO

Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı

TürkPA

Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi

TÜRKSOY

Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı

1. GİRİŞ

1980’li yılların ikinci yarısında Doğu Bloku’nda yaşanan gelişmeler, yükselen komünizm karşıtı hareketler ve bağımsızlık mücadeleleri, nihayetinde 1990’lı yılların başlarında SSCB’nin (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği) dağılması ve Soğuk Savaşın sona ermesi yakın siyasi tarihin en önemli olaylarından. Bu gelişmeler aynı zamanda Doğu Avrupa’nın ve eski Sovyet coğrafyasının yeni mücadele alanlarına dönüşmesine neden olmuştur. Azerbaycan Cumhuriyeti bu mücadelenin en şiddetli şekilde hissedildiği bölge olan Kafkasya’da yer almaktadır.

Bu dönemde Kafkasya denince akla daha çok çatışma, istikrarsızlık, ama aynı zamanda büyük enerji oyununu değiştirebilecek hacimdeki doğal kaynaklar gelmekteydi. Ermenistan’ın toprak iddiaları ve işgalci saldırıları nedeniyle Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanan savaş, Gürcistan’ın karşılaştığı Abhazya ve Güney Osetya sorunları, Çeçenistan savaşı ve savaşa dönüşme potansiyeli yüksek olan diğer sorunlar Kafkasya’nın geleceği açısından karamsar bir tablo ortaya çıkarmakta, fakat Hazar havzasının tamamını kapsayacak şekilde bölgedeki petrol ve doğalgaz kaynakları bölgenin geleceği için işbirliği, refah ve kalkınma olanaklarının da mevcut olduğunu göstermekteydi.

Daha bağımsızlığına kavuşmadan Ermenistan’ın toprak iddiaları ve daha sonra işgalci saldırıları ile karşı karşıya kalan Azerbaycan’ın dış politikasının 1991 yılından itibaren iki temel yönü olmuştur: toprak bütünlüğü sorunu ve enerji. Bu iki konunun Azerbaycan dış politikasındaki ağırlığının temel göstergeleri başta Azerbaycan devlet başkanları olmak üzere üst düzey Azerbaycan yetkililerinin yapmış oldukları açıklamalar, Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcılarından birisinin direkt Karabağ sorunundan, diğerinin ise direkt enerji konusundan sorumlu olması, zaman zaman Azerbaycan Devlet Başkanı’nın Karabağ sorunu ve Hazar’ın hukuki statüsü konusunda özel temsilciler ataması ve benzerleridir. Bu iki konu sadece Azerbaycan’ın dış politikasının en önemli konuları olmakla kalmamış, iç politika, ekonomi ve hatta günlük yaşamla da özdeşleşmiştir.

Dış politikanın bu temel iki yönü üzerine farklı çalışmalar yapılmış olsa da, iki konu arasındaki etkileşim üzerine akademik çalışma eksikliği hissedilmektedir. Halbuki sadece Azerbaycan’ın enerji politikasının ya da sadece Azerbaycan’ın Karabağ sorununa ilişkin politikasının anlaşılması açısından bile bu iki konunun

etkileşiminin araştırılması büyük önem taşımaktadır. Öte yandan Azerbaycan'ın enerji politikası ve Azerbaycan dış politikasında Karabağ sorununun karşılıklı etkileşiminin öğrenilmesi genel olarak Azerbaycan dış politikasının, hatta daha geniş çerçevede bakıldığı zaman Güney Kafkasya'daki gelişmelerin daha iyi analiz edilmesi açısından da faydalıdır.

Bu doktora tezi yukarıda ifade edilen eksikliği gidermeyi, Azerbaycan dış politikasında her iki boyutu birlikte ele almayı ve aralarındaki ilişkiyi (karşılıklı etkiyi) anlatmayı amaçlamıştır. Tez çalışmasının teorik altyapısını oluşturacak olan ilk bölümde genel olarak dış politikada güvenlik-enerji ilişkisi üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda çeşitli uluslararası ilişkiler teorilerinin güvenliğe ve ekonomiye (özellikle de enerji bağlamında) ilişkin yaklaşımları değerlendirilmiştir.

Bilindiği üzere uluslararası ilişkiler teorilerinden realizm güvenlik olgusu üzerinde daha çok durmaktadır. Realist teoride güç olgusuna çok önem verilmesinin özel nedeni olarak realistlerin uluslararası sistemin doğasının özünde anarşik olduğuna inanmaları yatar. Realist yazarlar, sistemin anarşik niteliği nedeniyle devletlerin kendi güvenliklerini kendi olanaklarıyla sağlamak zorunda olduklarını, bu amacı gerçekleştirmek için güç elde etmeye çalıştıklarını savunurlar. Neorealizmde ise güvenlik tehdidi devletlerin güç elde etme isteğine dayalı iradelerinden değil, uluslararası yapıdaki anarşik ortamdan kaynaklanmaktadır. Buradaki önemli farklılık uluslararası anarşik yapının güvenlik tehditlerinin oluşumu bakımından klasik realizmde olduğu gibi kolaylaştırıcı bir unsur değil, ana belirleyici unsur olmasıdır.

Diğer uluslararası ilişkiler teorileri güvenliği daha geniş çerçevede ele almakta, güvenliğin daha farklı boyutlarından bahsetmektedirler. Örneğin, Liberalizm, bireyin güvenliğinin ve özgürlüğünün sağlanmasında temel aktör olarak devleti görmekle beraber devlet-dışı aktörler olarak uluslararası kurumları, çokuluslu şirketleri, sivil toplum kuruluşlarını ve bireyleri de analiz birimi olarak incelemektedir. Liberalizmdeki güvenlik anlayışında işbirliği önemlidir. Yani, liberalizm, uluslararası ilişkileri “sıfır toplamı bir oyun” olarak görmemekte ve aktörlerin işbirliğine yönelmeleri halinde tarafların kazanç sağlayacaklarını ileri sürmektedir.

Dış politikada enerji konusunun yerine gelince; genel olarak uluslararası ilişkiler teorilerinin çeşitli derecelerde bu konuya yaklaşımlarının bulunduğunu ifade etmek mümkündür. Fakat bu teoriler içerisinde liberalizm ve realizm teorilerinin özel

olarak vurgulanması gerekmektedir. Liberalizmin enerji konusuna bakışını 5 temel kavramla izah etmek mümkündür: “kaynak laneti”, “rantiyeci devlet”, “kaynak savaşları”, uluslararası enerji piyasalarında şeffaflık ve işbirliğini sağlayıcı öneriler”.

Bilindiği üzere realizm güç, güvenlik, ulusal çıkar kavramlarına büyük önem vermektedir. Bu çerçevede enerji de günümüzde realizm açısından en önemli olgulardan birisini teşkil etmektedir. Devletleri rasyonel aktörler olarak gören ve gücünü artırmak için çalıştığını vurgulayan realistlere göre enerji kaynakları devletin gücünü artırmasının en önemli araçlarından birisidir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde Azerbaycan dış politikasının şekillenme süreci, genel çerçevesi, temel özellikleri, özel olarak Azerbaycan’ın enerji politikası üzerinde durulmuştur. Azerbaycan için bağımsızlık mücadelesinin son aşaması aynı zamanda dış politikanın şekillenme sürecinin ilk aşamasını da teşkil etmiştir. Azerbaycan’ın ilk devlet başkanı Ayaz Mütellibov Sovyet döneminde Azerbaycan’a atanmış son yönetici olmasının da etkisiyle yeni dönemde bağımsız bir devletin başkanı gibi değil, daha çok “Moskova’nın uygun gördüğü şekilde” davranmaya çalışmıştır. Bu yaklaşım hem Azerbaycan için hem de Mütelibovun kendisi için ciddi sorunlara neden olmuştur. Hemen arkasından iktidara gelen Ebülfez Elçibey tam aksine Rusya (ve aynı zamanda İran) karşıtı, Batı (özellikle, Türkiye) yanlısı politika izlemeye çalışmış, bağımsızlığı güçlendirmeye, devlet kurumlarını inşa etmeye çalışmıştır. Fakat kısa sürede iç istikrarsızlıkların artması, Ermenistan’ın işgalci saldırılarının durdurulamaması Elçibey iktidarının sonlanmasına neden olmuştur. Arkasından iktidara gelen Haydar Aliyev kısa süreli Batı’dan uzaklaşma ve Rusya’yı yatıştırma politikası uygulasa da, 1993 sonlarından itibaren denge politikası uygulanmaya başlanmıştır. Bu çerçevede devlet inşa ve bağımsızlığı güçlendirme politikası da başarıyla uygulanmıştır. İlham Aliyev döneminde bazı değişikliklerle birlikte bu politika sürdürülmüş, Azerbaycan uluslararası arenada daha güçlü bir devlet olarak kabul edilmiş, özellikle Türkiye ile ilişkilerin stratejik niteliği derinleştirilmiş, Ermenistan işgali altındaki topraklar kurtarılmıştır.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde aynı zamanda Azerbaycan’ın Türkiye, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri (ABD), İran ve Çin ile ikili ilişkileri üzerinde de durulmuş, her bir ülke ile ilişkilerdeki önemli gelişmeler, yaşanan sorunlar ve kazanılmış olan başarılar anlatılmıştır.

İkinci bölümde Azerbaycan'ın enerji politikası da değerlendirilmiştir. Burada enerji politikasına ilişkin kronolojik detaylardan ziyade enerji stratejisinin niteliği üzerinde durulmuştur. Azerbaycan'ın Türkiye'nin de desteği ile dönemin zorlu koşullarına, özellikle Rusya ve İran'ın baskılarına rağmen doğal kaynakların üretimi ve uluslararası piyasalara nakli konularında “Asrın Anlaşması” ve Bakü-Tiflis-Ceyhan gibi önemli projeler gerçekleştirmiştir.

Tez çalışmasının üçüncü bölümünde ise Azerbaycan dış politikasında Karabağ sorunu ve ardından enerji ile Karabağ sorunu faktörlerinin etkileşimi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ve işgalci saldırıları anlatılırken doğal olarak konunun daha iyi anlaşılması bakımından tarihsel giriş verilmiş, fakat Karabağ sorunu açısından da niteliğin anlaşılmasına daha çok dikkat edilmiştir. Burada büyük güçlerin bölge üzerindeki emperyalist emellerinin sorunun ortaya çıkışında ve uzun süre çözümsüz kalmasında ana unsur olduğunu özellikle ifade etmemiz gerekiyor.

Bu tez çalışmasının temel argümanı Azerbaycan dış politikasında enerji faktörü ile Karabağ sorunu arasında ilişki olduğu yönündedir. Azerbaycan dış politikasının oluşum sürecinden günümüze kadar bu iki konu her zaman etkileşim içerisinde olmuştur. Burada kastedilen sadece Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1991 yılından sonraki gelişmeler değildir. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşanan süreçler için de benzer durum söz konusu olmuştur. Fakat enerji faktörü - güvenlik olgusu etkileşiminin dış politikada daha önemli hale gelmesinden sonraki aşama olan Azerbaycan'ın ikinci bağımsızlık döneminde bu konunun ağırlığı artmıştır. O kadarki, enerji faktörünün Karabağ sorununun temel nedenlerinden birisi olduğu varsayımı (“Azerbaycan'ın büyük enerji oyununun kurbanı olarak seçildiğine” ilişkin düşünce) Azerbaycan kamuoyunda genel kabul görmektedir. Genel olarak enerji faktörü hem Karabağ sorunundaki çözümsüzlüğün bir parçası olarak değerlendirilmekte hem de Karabağ sorununun çözümü için kullanılabilecek araçların en önemlisi olarak görülmektedir.

Kanaatimizce Azerbaycan dış politikası Karabağ sorunu açısından enerji faktörü birkaç bağlamda rol oynamaktadır:

- a) genel anlamda Karabağ sorunu açısından dış politika aracı olarak;
- b) ekonomik zenginlik – askeri açıdan güçlenme faktörü olarak;

c) barışa katkı yapabilecek bir araç olarak.

Tez çalışmasının son bölümünde bunların her birisi değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Öncelikle Azerbaycan açısından enerji faktörü genel anlamda bir dış politika aracı olarak önemli görülmektedir. Çeşitli ülkelerle enerji alanında geliştirilen işbirliği açısından o ülkelerin Karabağ sorununa ilişkin mevcut yaklaşımları ve o ülkelerden Karabağ sorununa ilişkin beklentiler önemli bir husus olarak değerlendirilmektedir.

İkinci olarak enerji faktörü Azerbaycan açısından ekonomik zenginlik, daha güçlü devlet ve doğal olarak askeri açıdan güçlenme faktörü rolünü oynamaktadır. Bu çerçevede değerlendirildiği zaman Karabağ sorununa ilişkin olarak enerji faktörünün çatışma ihtimalini artırıcı ya da Ermenistan üzerinde ekonomik ve askeri baskı aracı rolü ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan'ın resmi söylemlerinde bunu daha çok iç politika aracı, zaman zaman ise "Ermenistan'ı uyarma" aracı olarak kullandığı gözlemlenmektedir. Ermenistan ise Azerbaycan'ın bu söylemini ve politikasını özellikle Batılı ülkeler nezdinde gündeme getirerek Azerbaycan'ın yer aldığı enerji projelerine Batılı ülkelerin siyasal ve finansal desteğini sınırlandırmaya, hatta zaman zaman tamamen engellemeye çalışmıştır.

Üçüncü olarak enerji faktörü Karabağ sorununun çözümüne ve bölgesel barışa katkı yapabilecek bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede 1990'ların başından günümüze kadar çeşitli seçenekler gündeme getirilmiştir. Bunlardan ilki Azerbaycan'ı Batı'ya bağlayan enerji boru hatlarının Ermenistan'dan da geçebilme ihtimali olmuştur. Enerji faktörünün Karabağ sorununun çözümüne yapabileceği diğer katkı enerji açısından sıkıntıları olduğu ifade edilen Ermenistan'ın enerji ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılanması olmuştur. Fakat Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etmediği için bunların hiçbirisi gerçekleşmemiştir.

Özerinde durulması gereken konulardan birisi de tez konusuyla ilgili araştırma yapılırken ve tez yazılırken karşılaşılan bazı zorluklardır. Öncelikle tezin yazarı olarak Azerbaycan vatandaşı olmam dolayısıyla Karabağ sorunu bağlamında objektifliğimi koruma zarureti sürekli gözönünde tutmaya çalıştım. Azerbaycan ve Türkiye kaynaklarının yanı sıra Ermenistan kaynaklarını, ayrıca Ermenistan'a daha yakın duran Batılı ve Rusyalı uzmanların eserlerini okumaya ve onlardan da yararlanmaya dikkat ettim.

Diğer bir etken ise tezin yazılması sırasında konuyla ilgili önemli ve hızlı gelişmelerin yaşanması olmuştur. Tez yazılırken öneri ya da öngörü olarak kaydedilmiş bazı hususlar gerçekleşmiş, bazı boyutlarda ciddi değişiklikler yaşanmış ve tüm bunlar, tezde ilgili kısımların yeninden yazılması ihtiyacını doğurmuştur.

Tez çalışması için öncelikle Türkiye ve Azerbaycan'daki kütüphanelerde yer alan, ayrıca internet ortamında erişilmesi mümkün olan akademik kaynaklardan yararlanılmıştır. Ayrıca, uluslararası kuruluşların, düşünce kuruluşlarının ve ilgili ülke dışişleri bakanlıklarının, parlamentolarının vb. kurumlarının yayınladıkları raporlar değerlendirmiştir.

2. DIŞ POLİTİKADA GÜVENLİK, EKONOMİ VE ENERJİ: TEORİK ÇERÇEVE

“Güvenlik” ve “refah” insanlık tarihinde bireylerin ve toplumların hem elde etmek hem de sürekliliğini sağlamak istediğı iki temel ihtiyaç olmuştur. Nitekim bu ihtiyaçlar toplumların esas örgütlenme modeli olan devletlerin hem iç hem de dış öncelikleri arasında en üst sırada yer almıştır. Bu bağlamda “güvenlik” ve “refah” anlayışları, bu anlayışların türevleri ve bir biriyle ilişkileri hem pratik yaşamın hem de akademik dünyanın en fazla üzerinde durduğu konulardan olmuştur. Söz konusu devletler olunca “güvenlik” ve “refah” anlayışları stratejik önem arz etmiş, özellikle de dış politikada stratejik hedef ve öncelikler listesinde belirleyici nitelikleriyle yer almıştır. Bu bağlamda “güvenlik” ve “refah” meseleleri uluslararası ilişkileri ve dış politikayı esas inceleme konusu edinen uluslararası ilişkiler disiplininde üzerinde en çok durulan anlayışlardan olmuştur. Uluslararası ilişkiler çalışmalarında “güvenlik” kavramı aşağıda üzerinde geniş bir biçimde duracağımız çeşitli boyutları ve çok sayıda dinamiğı ile yer almıştır. Öte yandan, “refah” kavramı da uluslararası ilişkiler literatüründe ekonomi faktörü ve bu faktörün enerji başta olmak üzere değişik boyutları ile dikkat ve inceleme konusu olmuştur.

Nitekim, Hasan Köni’nin de ifade ettiğı gibi ekonomi ve ulusal güvenlik politikaları arasındaki bağ iki ana noktada incelenebilir. Bunlardan birincisi askeri ve ekonomik araçların birbirlerinin yerine ya da birbirlerini tamamlayacak şekilde kullanılmasıdır. İkincisi ise “ekonomik araçların diğer ülkelerin davranışlarını değiştirmek amacıyla kullanılmasıdır.”¹

Tezin kavramsal çerçevesini oluşturan bu bölümde uluslararası ilişkiler yazınındaki “güvenlik” ve “ekonomi” faktörleri ve onlarla doğrudan ilişkili olan çeşitli anlayışlar ele alınacaktır. Bu bağlamda ilk olarak tezin ana kavramlarından birisi olan “güvenlik” anlayışının uluslararası ilişkilerde ve dış politikadaki yerine ilişkin temel teorik yaklaşımlar açıklanacaktır. Bu noktada “güvenlik” anlayışının tanımı, boyutları, ana dinamikleri ve dönüşüm süreci konuyla doğrudan ilgili temel uluslararası ilişkiler teorileri bağlamında değerlendirilecektir. İkinci olarak, “ekonomi” faktörünün uluslararası ilişkiler ve dış politika açısından anlamına ilişkin temel teorik yaklaşımlar

¹ Köni, H. (2005). “Ekonomik Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler ve Türkiye”, (der.) Gamze Güngörmüş Kona, *Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye’nin Güvenliğı*, İstanbul, 2005, 399-400.

açıklanacaktır. Üçüncü olarak, “ekonomi” faktörü içerisinde “enerji” faktörünün uluslararası ilişkiler ve dış politikadaki anlamına ve kapsamına ilişkin teorik yaklaşımlar gözden geçirilecektir.

2.1. Uluslararası İlişkiler Teorilerinde “Güvenlik” Anlayışı

“Güvenlik” kavramının uluslararası ilişkilerin merkezinde yer almasının tarihi antik döneme kadar uzanır. Nitekim bu kavram eski Yunan ve Roma filozof ve politikacılarının özel önem verdiği konuların başında gelmiştir. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerin en eski eserlerinden sayılan ve Thucydides tarafından yazılan “Pelepones Savaşları Tarihi” kitabında da güç dengesi ve realizmin yanısıra, “güvenlik” kavramı da temel konulardan birini oluşturmuştur.²

Fakat kavramın bilimsel yazında eskiden beri kullanılmasına rağmen, “güvenlik” konusunda herkesçe kabul edilen bir tanımın yapıldığını söylemek zordur. Bunun temel nedenlerinden birisi kavramın çokboyutluluğu ile ilgilidir. Bu çok boyutluluk güvenlik kavramının tanımının net bir şekilde yapılamamasına neden olmaktadır.

Bununla birlikte güvenlikle alakalı yapılan tanımlardan bazıları şöyledir:³

Güvenlik; dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı kendini koruyabilme yeteneğidir. Devlet açısından bakıldığında güvenlik; barış zamanında kendi değerlerini tehditlere karşı koruyabilme ve olası bir savaş halinde zafer kazanabilme gücüdür. Bir başka tanıma göre güvenlik; düşmanını karşılıklı paylaşım veya yanlış yönlendirilmelerle dost yapabilmektir. Güvenliğin tanımı nasıl yapılırsa yapılsın, nihayetinde “var olan değerlerin korunması için yapılan çalışmalar sonucunda risk ve tehditlerin olmaması” durumunu ifade etmektedir.⁴

Bu tanımlar bağlamında “varlığını sürdürme ve tehlikelerden korunma” olarak özetlenebilecek “güvenlik” anlayışını modern uluslararası ilişkilerin ana konseptlerinden birisi saymak mümkündür. Geleneksel olarak güvenlik anlayışı askeri güç ve onun kullanımı ile özdeşleşmiştir. Bununla birlikte, modern dünyada ekonomik

² Thucydides. (2003). *The History of The Peloponnesian War*, (<https://www.gutenberg.org/files/7142/7142-h/7142-h.htm> , Erişim tarihi: 21.07.2023)

³ Çetinkaya, Ş. (2013). “Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıları”, *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*, 242.

⁴ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 242

düşünceler ve refah konuları gibi diğer faktörler de güvenlik kavramının giderek daha önemli ve anlamlı boyutlarını oluşturmaktadır.⁵ Hatta bazı yaklaşımlara göre uluslararası sistemde 1989 sonrasında büyük güçlerin güvenlik stratejilerinin merkezinde ekonomik güvenlik ve enerji güvenliği başlıkları yer almaya başlamıştır.

Bu bağlamda güvenlik kavramının genişletilmesiyle klasik güvenliğin dışında daha kapsayıcı yeni bir güvenlik anlayışı ortaya çıkmaktadır. Klasik güvenlik ana özne devlet ve onun güvenliğidir. Bu güvenlik anlayışı, dışarıdan gelebilecek askeri tehditlere karşı alınacak askeri tedbirlerle ilişkilidir. Dolayısıyla, klasik devlet odaklı anlayışa göre, güvenliğin sağlanması askeri güce sahip olmakla doğru orantılıdır.⁶

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde güvenlik daha çok askeri anlamda tanımlandığı için askeri ve siyasi konulara “yüksek politika” (*high politics*) denmiştir. Soğuk Savaş dönemi olarak da tanımlanan bu dönemde daha çok askeri güce dayalı bir güvenlik yaklaşımının benimsenmesinin en önemli nedenlerinden biri, güç mücadelesinin ve güç dengesinin temel faktörünün “askeri güç” olmasıydı. Askeri konular dışındaki konular, örneğin ekonomi, çevre, sağlık, göç gibi boyutlar genellikle güvenlik sorunları olarak değerlendirilmemiştir. Bu konular daha çok “alçak politikanın” (*low politics*) konuları olarak görülmüştür.⁷ Güvenlik anlayışı konusundaki bu genel yaklaşım Soğuk Savaş dönemi boyunca esas itibarıyla geçerliliğini korumuştur.

Fakat Soğuk Savaş’ın sona ermesi, sosyalist blokun çökmesi ve Sovyetler Birliği’nin dağılması ile uluslararası ilişkiler sistemi yeni bir döneme girmiştir. ABD liderliğindeki Batı blokuyla SSCB liderliğindeki Doğu bloku arasında çok boyutlu rekabete dayanan ikikutuplu uluslararası sistemin sona ermesi zaman zaman nükleer silahların kullanılması riskini dahi gündem getiren küresel savaş ihtimalini minimize ederken klasik güvenlik anlayışında da önemli değişimlere neden olmuştur. Nitekim iki kutuplu sistemin sona ermesiyle oluşan uluslararası istikrar dönemi şiddetin reddedilmesine, küreselleşme ve liberalizm değerlerinin yayılmasına, insan hakları,

⁵ “Energy security concept in international relations”, http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/25150/11/11_chapter_3.pdf, 42 (Erişim tarihi: 21.07.2023).

⁶ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 243.

⁷ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 244.

kültürel kimlik ve kendi kaderini tayin benzeri yeni anlayışların önem kazanmasına olanak tanımıştır.⁸

Uluslararası sistemde yukarıda ifade edilen köklü değişiklikler uluslararası ilişkiler disiplinindeki teorik yaklaşımları da etkilemiş, bu da başta “güvenlik” kavramı olmak üzere çeşitli kavramların yeniden tanımlanmasına ve ortaya çıkan yeni boyutların dikkate alınarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Bu durumdan “güvenlik” anlayışının esasen askeri tehditle sınırlandığı geleneksel güvenlik konsepti de etkilenmiştir. Yeni koşullarda uluslararası ilişkilerdeki yeni güvenlik konsepti eski askeri ve politik faktörlere ek olarak, içinde enerji kaynakları, etnisite, din, ayrılıkçılık, terör, insan hakları, çevre, sağlık, yoksulluk, açlık ve daha birçok değişkeni barındıran yeni bir anlayış çerçevesinde oluşmaya başlamıştır.⁹ Böylece, 1990 sonrası dünyada değişmeye başlayan şartlar sonucunda klasik güvenlik anlayışının tek ve değişmez aktörü olan devletin güvenliğinin yanı sıra insan güvenliği, toplum güvenliği ve küresel güvenlik konuları gündeme gelmiş, bu çerçevede devlet güvenliğinin ötesinde farklı analiz düzeylerinde güvenliğin ele alınması gerektiği tartışılmaya başlanmıştır.¹⁰

Güvenlik anlayışına ilişkin bu tartışmalar uluslararası ilişkiler disiplininin teorik yaklaşımlarından olan Liberalizm, Realizm, Neorealizm ve Kopenhag okulu teorilerinin gündeminde özellikle geniş yer almıştır.

2.1.1. Liberalizm ve Güvenlik

Liberalizm, kaynağını Avrupa Aydınlanması’ndan alan en etkili felsefi geleneklerden birisidir.¹¹ Liberalizm akımının öncüsü siyasi anlamda John Locke (1632–1704) olsa da, sonradan David Hume, Adam Smith, Montesquieu, Voltaire ve Kant bu akımın gelişmesinde önemli rol oynamışlardır.¹²

Liberalizm, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda daha hızla dönüşmekte olan birey-devlet ilişkisini açıklamaya çalışırken akılcılığı ön plana çıkarmıştır.¹³ Liberallere göre, siyaset insan refahını azamiye çıkarmaya çalışacaktır. Çünkü, akılcılık insan refahını ve

⁸ “Energy security concept in international relations”, 45.

⁹ “Energy security concept in international relations”, 44.

¹⁰ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 244.

¹¹ Burchill, S. (2021). “Liberalism”, Burchill, S. Linklater, A. ve d., *Theories of International Relations*, New York, 55.

¹² Çetinkaya, a.g.m., 2013, 253.

¹³ K, Yanık, L. (2015). “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12 (46), 34-55. DOI: 10.33458/uidergisi.463027

insan özgürlüklerini üstün tutmayı, asgari devlet anlayışıyla hareket etmeyi gerektirir. Liberalizm, ulusal düzeyde bu yaklaşımı temel alan devletlerin uluslararası ilişkilerinde de refah ve özgürlükleri ön plana çıkaran anlayışla hareket edeceklerine inanmıştır. Liberallerin bu gücü geri planda tutan ve aynı zamanda “içeriden-dışarı”ya niteliğine sahip olan bakış açısı, daha sonra diğer teorilerin eleştirilerine neden olmuştur.

Liberalizmin uluslararası ilişkilere ilişkin yaklaşım oluşturmaları ise esasen 20. yüzyılda Norman Angell, Woodrow Wilson, David Mitrany, Ernst Haas, Karl Deutsch, Joseph S. Nye ve Robert O. Keohane benzeri fikir adamlarının katkılarıyla mümkün olmuştur.¹⁴ Liberalizm uluslararası ilişkilerde realist teoriden farklı varsayımlar öne sürmüştür.¹⁵ Liberal teori uluslararası ilişkilerde ulus devletin yanı sıra, uluslararası örgütleri, kurumları ve sivil toplum kuruluşlarını da dikkate almaktadır. Liberaller uluslararası yapının açıklanmasında askeri gücün yanı sıra, ekonomi, kültür, çevre ve diğer etkenleri de kullanmaktadırlar. Liberal teori uluslararası barışın yalnızca caydırıcılık, müdahale, hegemonya veya bölgesel güçle değil, aynı zamanda siyasi bütünleşmeye de yol açacak ekonomik bütünleşmeyle sağlanabileceğini savunmaktadır.

Bu bağlamda liberallerin uluslararası sisteme ilişkin yaklaşımlarında hem Alman filozof Immanuel Kant’ın “Ebedi Barış” çalışmasının, hem de bu çalışmanın etkisiyle gelişen “Demokratik Barış Teorisi”nin belirleyici etkisi olmuştur.¹⁶

Kant “Ebedi Barış” eserinde, liberal sistemle yönetilen ülkelerin daha barışçıl olduklarını, liberal rejimlerin aralarındaki ilişkilerde ve genel olarak uluslararası ilişkilerde barışı ve işbirliğini ön plana çıkaracaklarını, birbiriyle savaşmayacaklarını savunmuştur. Bu teze göre, savaşların sona erme fırsatının doğması demokratik rejimlerin yaygınlaşmasına bağlıdır. Çünkü normalde toplum ekonomik, sosyal ve siyasi refahı için savaştan uzak durmayı tercih eder ve liberal (demokratik) sistemle yönetilen ülkelerde halkın görüşleri önemli olduğu için bu ülkeler barışa yöneleceklerdir.

¹⁴ Bu konuda detaylı bakınız: Yanık, a.g.m., 2015, 37-45.

¹⁵ Liberalizmin varsayımları konusunda daha detaylı bilgi için bakınız: Eralp, A. (1996). “Uluslararası İlişkiler Disiplinin Oluşumu: İdealizm-Realizm”, (der.). Eralp, A. *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, İstanbul, 57-88; Yanık, a.g.m., 2015, 34-55; Bozdağlıoğlu, Y. & Özen, Ç. (2004). “Liberalizmden Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1 (4), 59-79, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39246/462181> (Erişim tarihi: 08.07.2023)

¹⁶ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Özdemir, H. (2007). “Demokratik Barış Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler. Giriş, Kavram ve Teoriler*, Ankara, 204-219; Ekmekçi, F. (2011), “Demokratik Barış Teorisi: Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7 (26), 107-124.

Buna karşılık, ülke liberal (demokratik) sistemle yönetilmiyorsa, güç bir kişinin ya da küçük bir grubun elinde toplanmışsa, geniş katılımı savaş kararlarının alınma ihtimali azalır. Bu bağlamda Kant’a göre, dünya barışı ülkelerin iç politikalarındaki demokratik yapının bir uzantısıydı. Öte yandan, Demokratik Barış Teorisi iki temel varsayıma dayanmaktadır: Öncelikle, demokratik rejimler, diğer rejimlere oranla daha barışçı ve uzlaşmazlıklarını çatışma yerine görüşmelerle çözme eğilimindedirler. İkinci olarak, demokratik rejimler, birbirleriyle ilişkilerinde daha barışçıdır, ancak demokratik olmayan rejimlerle çatışmacı ilişkiler içerisine girebilirler.¹⁷

Liberallerin devlet, uluslararası sistem, savaş ve güvenliğe ilişkin yaklaşımları da bu şekilde özetlenebilir.¹⁸ Öncelikle, liberal devlet anlayışına göre, devlet ve birey arasında benzerlikler bulunmaktadır. Liberallere göre, tüm bireyler eşit olarak yaratılmıştır ve doğuştan gelen özgürlük, yaşama, yani güvenlik ve mutlu olma hakları vardır. Devletin var olma sebebi ise bireylerin bu haklarını korumaktır. Devlet de bireyler gibi var olma, bağımsızlık ve çıkarlarını koruma ve benzeri haklara sahiptir.

İkincisi, liberal düşünce sisteminde “güvenlik” kavramı ülke topraklarının savunulması ve ülkenin bekasının sağlanmasına yönelik yürütülen askeri faaliyetlerin yanı sıra, siyasi, ekonomik, sosyal ve teknolojik boyutları da kapsamaktadır.

Üçüncü olarak, liberaller savaşta uluslararası ilişkilerin doğal bir gereği olarak gören realistlere karşıdır. Liberallere göre ilişkiler savaşla değil işbirliği ile dengelenmelidir.

Dördüncü olarak, liberal düşünceye göre, demokratikleşme ve özgürlüklerin genişletilmesi bireylerin zenginleşmesini teşvik etmektedir. Ticaret, insanlığın birbirine bağımlı hale gelmesiyle savaş ve çatışmanın maliyetinin artmasına yol açtığı gibi barış, refah ve adaletin sağlanmasına yönelik uluslararası işbirliğinin ortaya çıkmasını da kolaylaştırmaktadır. Bu bağlamda liberal dünya görüşü ekonominin ve ekonomik bütünleşmenin uluslararası sistemde sürekli barış için belirleyici olduğunu iddia etmektedir. Nitekim liberaller uluslararası sistemde işbirliği ve barış için insanlığın doğuştan gelen iyiliğine inanmaktadırlar. Liberal teori uluslararası ilişkilerin güvenliği için devletlerin işbirliğinin yanı sıra uluslararası kuruluşların da katılımının gerektiğini ileri sürmektedir. Teori uluslararası güvenliğin sağlanması için “kolektif güvenlik” ve

¹⁷ Özdemir, a.g.m., 2007, 208.

¹⁸ “Energy Security Concept in International Relations”, 51.

“silah kontrolü” araçlarının temel metotlar olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda kolektif güvenlik, tüm devletlerin herhangi bir ülkenin güvenliğinin diğerlerinin güvenliği olduğunu kabul ettiği bölgesel veya küresel bir güvenlik düzenlemesi olarak tanımlanmaktadır. Silah kontrolü ise silahların geliştirilmesi, üretimi, depolanması, çoğaltılması ve kullanımı, özellikle de kitle imha silahları konusunda kısıtlamalar getirilmesini kapsamaktadır.

Özetle, felsefi ve siyasi kökenlerini Aydınlanma döneminden alan liberalizmin uluslararası ilişkilerde önemsedığı kavramlardan biri “güvenlik”, en önemli hedeflerinden biri ise uluslararası güvenliğin sağlanması olmuştur. Liberalizm uluslararası ilişkilerde güvenlik konusuna içten dışa bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu çerçevede güvenliği sadece askeri ve siyasi boyutlarıyla sınırlamayan liberal düşünürler, kavramın ekonomik, sosyal ve teknolojik boyutlarına da dikkat çekmektedirler. Keza, liberal yaklaşım uluslararası boyutta güvenliğin sağlanması için uluslararası işbirliğinin önemini özellikle vurgulamaktadır ve bu bağlamda ortaya koyduğu “Demokratik Barış Teorisi” ile ülkelerin demokratik sistemlere sahip olmasının güvenlikle doğrudan ilişkili olduğu ileri sürmektedir. Liberal teorinin bu yaklaşımı “gerçeklerden uzak ve idealist” olduğu gerekçesi ile realist teorinin eleştirilerine hedef olmuştur.

2.1.2. Realizm ve Güvenlik

Realizm “güvenlik” olgusu üzerinde en çok duran ve bu konuda diğerlerine oranla çok daha kapsamlı yaklaşım geliştiren uluslararası ilişkiler teorilerinin başında gelmektedir. Realizmin fikri kökenlerini Thucydides’in, Niccola Machiavelli’nin ve Thomas Hobbes’un çalışmalarına kadar uzatmak mümkündür. Bu teorinin beslendiği ilk kaynaklardan birisi eski Yunanlı Thucydides’in yazdığı “Peloponnes Savaşları Tarihi” adlı eserdir.¹⁹ Yazar eserinde Atinalılarla Spartalılar arasındaki savaşı anlatırken, güvenlik olgusuna özel vurgu yapmış ve güvenlik ikileminin ülkeler arasında nasıl sürekli çatışma ve savaflara neden olduğunu göstermiştir.²⁰ Realist teorinin kaynak eserlerinden birisi de İtalyan Niccolo Machiavelli’nin kaleme aldığı “Hükümdar” isimli kitaptır. Machiavelli kitabında başarılı bir prensin ülkesinin ve vatandaşlarının güvenliğini sağlamak, yabancı ülkelere karşı kendi devletini korumak

¹⁹ Thucydides, a.g.e., 2003.

²⁰ Thucydides, a.g.e., 2003.

için yapması gerekenleri anlatmaktadır.²¹ Realizmin fikri kaynakları arasında bir diğer önemli eser İngiliz Thomas Hobbes'un yazdığı "Leviathan" isimli kitaptır.²² Hobbes eserinde insan doğasının bencil ve kötü olduğunu, onun kontrolü için gücün gerekliliğini savunmuş, toplumsal yaşam için bu hususu dikkat alacak bir sosyal sözleşmenin gerekliliğini vurgulamış, devletin oluşumunda ve yönetiminde bu durumu dikkate alacak güvenlik anlayışının geçerli olduğunu iddia etmiştir.²³ Yine realizme kaynaklık yapan eserlerden birisi de Edward Hallett Carr'ın "Yirmi Yıllık Bunalım: 1919-1939" isimli kitabıdır.²⁴ Kitabında idealistleri ciddi biçimde eleştiren Carr, akılcı anlayışlar ve bilime yönelik çalışmalar, gelişme/olgunlaşma dönemlerinde "olması gereken" faaliyetler yerine "olan"a eğilen faaliyetlerin, hatta "olan"ın "çözümlemesine" ağırlık verilmesi gibi faaliyetlerin gerekliliğini savunur.²⁵ Carr'a göre realizm, uluslararası ilişkiler disiplini emekleme döneminden olgunlaşmaya götürecek ve normatif yaklaşımlar yerine çözümlemeye ağırlık vermeyi sağlayacak bir bakış tarzıdır.

Ancak realizmin uluslararası ilişkiler alanında ilk özgün kullanımı Hans J. Morgenthau ile başlamıştır. Morgenthau'nun 1948 yılında yayınladığı "Uluslararası Siyaset" (veya "Uluslar Arasında Siyaset") kitabı uluslararası ilişkiler disipliniinde realist teorinin ilk temel eseri olarak kabul edilmektedir.²⁶ Morgenthau bu eserinde uluslararası sistemi ve güvenliği açıklamada ulusal çıkar, güç ve uluslararası politika gibi kavramları kullanmış, güvenlik anlayışı bağlamında devletin ana aktör olduğunu vurgulamıştır. Morgenthau'nun bu çalışması ile birlikte uluslararası ilişkiler disipliniinde en etkin ve güvenlik konusuna en fazla önem veren realist teorinin temelleri atılmıştır.

²¹ Bu konuda bakınız: Machiavelli, N. (2008). *Hükümdar*, çevirmen: Necdet Adabağ, İstanbul.

²² Thomas Hobbes'un Leviathan kitabının tam metni için bakınız: Hobbes, T. (1651). *Leviathan*, <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/hobbes/Leviathan.pdf> (Erişim tarihi: 01.12.2022).

²³ Donnelly, J. (2005). "Realism", Burchill, S. Linklater, A. ve d., *Theories of International Relations*, New York, 29-54.

²⁴ Kitabın tam metni için bakınız: Carr, E. H. (2016). *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, <https://link.springer.com/book/10.1057/978-1-349-95076-8> (Erişim tarihi: 26.02.2023).

²⁵ Wilson, P. (2009). "E.H. Carr's The Twenty Years' Crisis: Appearance and Reality in World Politics", *Politik*, 12 (4), [http://eprints.lse.ac.uk/30047/1/EH_Carrs_The_Twenty_Years_Crisis_\(LSERO\).pdf](http://eprints.lse.ac.uk/30047/1/EH_Carrs_The_Twenty_Years_Crisis_(LSERO).pdf) (Erişim tarihi: 26.02.2023), 21-25.

²⁶ Morgenthau'nun kitabının tam metni için bakınız: Morgenthau, Hans J. (1960). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, London, https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.124732/2015.124732.Politics-Among-Nations-Ed-3rd_djvu.txt (Erişim tarihi: 01.12.2022)

Bu bağlamda uluslararası ilişkiler disiplininde realist teorinin temel görüşleri şöyle özetlenebilir:²⁷ Realizm uluslararası ilişkilerin esas aktörlerinin devletler olduğunu, devletlerin rasyonel davranarak çıkarlarını maksimize edecek politikalar ürettiklerini ve dış ilişkilerin oluşumunda güç dengesinin belirleyici olduğunu ileri sürmektedir. Realistler devletin tek ve bütüncül bir aktör olduğunu belirtmekte ve devlet içi dinamikleri dikkate almamaktadırlar. Realizm uluslararası ilişkileri anlamada en temel kavramın güç olduğunu iddia etmekte ve bu bağlamda askeri konulara öncelik vermektedir. Realistlere göre, uluslararası ilişkilerde oluşan sorunları ve anlaşmazlıkları gidermenin en etkili yolu güç kullanmaktır. Realist teori uluslararası ortamın anarşik olduğuna dikkat çekmekte, bunun nedeninin de devletler üzerinde büyük güç ve otoritenin bulunmaması olduğunu savunur. Realist yaklaşım bu sistem içerisinde her devletin kendi güvenliğini sağlamak zorunda olduğunu ve dolayısıyla her devletin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceğini ileri sürmektedir. Realistler, siyasal alanın sosyal hayatın diğer yönlerinden bağımsız olduğu varsayımından hareket etmektedirler. Bu bağlamda realist görüşü savunanlar sadece askeri ve siyasi konulara ağırlık vermiş, fakat bunun dışında kalan ekonomi, kültür, çevre ve sosyal konulara gerekli önemi göstermemişlerdir.

Realist teori, uluslararası ilişkilerin ana gündemini ulusal güvenlik konularının oluşturduğunu savunmaktadır. Realizme göre ulusal güvenliği sağlayabilecek ve uluslararası sistemi düzenleyebilecek temel unsur daha önce de belirtildiği üzere güçtür.²⁸ Realistler, devletlerin, hayatta kalma veya genişleme odaklı ulusal egemenliğe sahip bağımsız birimler olarak hareket ettiklerini vurgular. Bu nedenle, ulusal güvenliğin amacı, uluslararası güvenliği sağlamak yerine, ulus devletin hayatta kalmasıdır. Realistler, devletin temel sorumluluğunun vatandaşlarını iç ve dış tehditlere karşı korumak olduğunu savunurlar. Bu teoride devlet kendi içinde bütünsel bir yapı olarak kavramsallaştırılmış olduğundan, bireylerin oluşturduğu toplulukların da aynı çıkarlara sahip olacakları varsayılmıştır.²⁹ Bu kavramsallaştırmanın bir sonucu olarak, siyasi realist uluslararası ilişkiler söylemi içinde devletlerin güvenlikleri aynı zamanda

²⁷ Bu konuda detaylı bir değerlendirme için bakınız: Donnelly, a.g.m., 2005 ve Aydın. M. (2004). “Uluslararası İlişkilerin “Gerçekçi” Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği”, *Uluslararası İlişkiler*, 1 (1), 40-43.

²⁸ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 247.

²⁹ Tanrısever, O, F. (2005). “Güvenlik”, *Devlet ve Ötesi*, der. Atilla Eralp, İstanbul, 108.

bireylerin güvenliği olarak düşünülmüştür.³⁰ Bu çerçevede teoride, devletlerin ortak çıkarlara yönelik tehditleri ortadan kaldırması için askeri kapasitenin artırılmasının en rasyonel dış politika davranışı olacağı öngörülmektedir. Böylece, realistler askeri çıkarlar aracılığıyla ulusal çıkarlara ve ulusal güvenliğe hizmet etmeye çalışmaktadırlar. Realist teori, uluslararası sistemin merkezi bir otorite olmadığı için kargaşa ve çatışma ile yönetildiğini, bu nedenle de devletin ulus çıkarlarını ve ulusal güvenliğini mevcut herhangi bir yolla korumalı olduğunu savunmaktadır.³¹ Bu noktada realizm güvenliği sağlamak için güç dengesi ve caydırıcı yöntemlerin gerekli olduğunu varsaymaktadır.³²

Özetle, fikri temellerini eski Yunan’a kadar uzanan realist yaklaşımın uluslararası ilişkilere yönelik sistematik yaklaşımı 20. yüzyılın ortalarından itibaren ortaya çıkmıştır. Esasında uluslararası ilişkiler disiplini açısından realist yaklaşımın gündeme gelmesi bu disiplinin doğuşu ile doğrudan ilişkilidir. Realist teori uluslararası ilişkiler disiplininde “güvenlik” kavramını en fazla önemseyen yaklaşım sayılabilir. Realizm güvenliği dış politikanın ve uluslararası sistemin temel kavramı olarak kabul etmekte, bu kavramı askeri ve siyasi bağlamda tanımlamaktadır.

2.1.3. Neorealizm ve Güvenlik

Realizmin tezleri mevcut uluslararası sistemi açıklamadığı gerekçesi ile sık sık eleştirilmiştir. Keza realizmin kendisi de uluslararası sistemde yaşanan değişimleri açıklamakta yetersiz kalınca bu görüşü savunanlar yeni yaklaşımlar geliştirmeye başlamışlardır. Bu bağlamdaki gelişmeler 1970’li yılların sonunda uluslararası ilişkilerde yeni bir teorinin doğmasına neden olmuştur. Neorealizm olarak anılacak bu teorinin en önemli temsilcisi Kenneth N. Waltz’dur.³³ Waltz, 1979’da basılan ve neorealizmin temel eseri sayılan “Uluslararası Siyaset Teorisi” adlı çalışmasında realist teoriye ilişkin yeni görüşler dile getirmiştir.³⁴ Eserde realizmin sonuç olarak gördüğü ve anarşik bir ortam biçiminde tanımlanan “uluslararası sistem”in devletlerin davranışlarını sınırladığı belirtilmektedir. Waltz eserinde güç kavramına da

³⁰ Tanrısever, a.g.m. 2005, 109.

³¹ “Energy Security Concept in International Relations”, 48.

³² “Energy Security Concept in International Relations”, 49.

³³ Kenneth Waltz’ın kitabının tam metni için bakınız: Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*, California, <https://tr.scribd.com/doc/40007016/Kenneth-Waltz-Theory-of-International-Politics> (Erişim tarihi: 02.12.2022).

³⁴ Kenneth Waltz’ın kitabı hakkında bir değerlendirme için bakınız: Ünay, S. (1998). “Yapısal Realizm ve Ötesi: Kenneth Waltz’un “Uluslararası Siyaset Teorisi”ne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 4.

realizmden farklı yaklaşmış ve bu kavrama daha geniş yeni anlamlar yüklemiştir. Genel olarak ise, neorealizm uluslararası siyasetin esas aktörünün devlet olması, devletlerin üniter yapılar olarak görülmesi, devletlerin ve devlet adamlarının rasyonel tutum sergilemesi, devletlerin kendi menfaatleri için hareket etmeleri benzeri noktalarda realizmle benzer varsayımları paylaşmaktadır.³⁵

Bu çerçevede neorealizm teorisine göre, uluslararası siyaset devlet merkezlidir. Uluslararası sistemin esas aktörleri olan devletler için ise temelde önemli olan kendi milli çıkarlarıdır. Bu bağlamda uluslararası ilişkilerde çıkar çatışması mevcuttur. Neorealizm bu çıkar çatışmasının uluslararası siyasette anarşiyi egemen kıldığını savunmaktadır.³⁶ Devletler de bu anarşik sistemde varlıklarını sürdürebilmek için güvenliklerine öncelik vermek zorundadırlar. Bu durum devletlerin imkânlarını, yani güçlerini önemli hale getirmektedir. Anarşik sistemde devletleri farklı kılan amaçları değil, sahip oldukları güçleridir. Güç, realizmde olduğu gibi neorealist teoride de temel unsurdur. Ancak algılamalar bakımından ikisi arasında fark bulunmaktadır. Neorealizmde güç, kendi başına bir amaç değil, devletlerin bekalarını sürdürebilmek ve güvenliğe sahip olmak için kullandıkları bir araçtır.³⁷ Bu bağlamda devletler güvenliklerini sağlamak adına güce başvurumaktadırlar. Neorealizme göre, devletler güçlerini, güvenliklerini sağlayana kadar maksimize etmelidirler. Bu noktada güç ve güvenlik arasında doğru orantılı bir ilişki bulunmaktadır.

Neorealizme göre esas önemsenmesi gereken unsur güç yerine güvenlik olmalıdır.³⁸ Güvenliği özel olarak önemseyen neorealist yaklaşım, uluslararası çatışmaları ve savaşları bu bağlamda analiz ederken temelde yapı ve sistem üzerinde odaklanmaktadır. Teori uluslararası ortamın anarşik olmasının devletlerde güvensizliğe neden olduğunu vurgulamaktadır. Neorealistler bu durumun savaş ve çatışmaya neden olduğunu belirtirken, konuyu izah etmek için “güvenlik ikilemi” anlayışını gündeme getirmektedirler. “Güvenlik ikilemi” (*security dilemma*) bir devletin başka bir devletten tehdit algılayıp silahlanması durumunda buna karşın tehdit algılanan devletin de aynı şekilde cevap vermesini ifade etmektedir.³⁹ Bu çerçevede her iki devlet de birbirine karşı

³⁵ Çetinkaya, a.g.m. 2013, .248.

³⁶ Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, İstanbul, 197.

³⁷ Arı, a.g.e., 2013, 198.

³⁸ Erler Bayır, Ö. (2015). *Uluslararası İlişkilerde Neorealist Ekolden Neoklasik Realist Ekole. Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*, Bursa, 45-63.

³⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Bilgiç, A. (2011). “Güvenlik İkilemi”ni Yeniden Düşünmek: Güvenlik Çalışmaları’nda Yeni Bir Perspektif, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (29), 123-142.

silahlanmış, bu sonuç her iki devlet için de hem ekonomik hem de askeri bakımdan büyük bir maliyet yaratmıştır. Dahası silahlanma, algılanan tehdidi ortadan kaldırmamış, tam tersi tehdit olarak kabul edilen devletin de kendini savunmak adına silahlanmasına yol açmıştır.

Neorealizmin hem uluslararası sisteme ilişkin genel yaklaşımında, hem de gündeme getirdiği “güvenlik ikilemi” anlayışında önemsediği en önemli güvenlik amacının devletin bekası olduğu görülmektedir. Bu yaklaşım devletlerin birbirlerini potansiyel tehdit olarak kabul etmesini gündeme getirmekte ve onları güvenliklerini düşünmek zorunda bırakmaktadır. Nitekim böyle bir perspektif devletler arasında çıkar çatışması olduğunu öngörmekte ve iş birliğini engellemektedir. Yine de bu yaklaşım devletlerin çıkarlar doğrultusunda kısa süreli kolektif savunma anlayışını mümkün görmektedir.

Özetle, neorealizm teorisi realizmin değişen koşullardaki uluslararası sistemi açıklamada yetersiz kalması ile gündeme gelmiştir. Neorealist teori uluslararası sistemin açıklanmasında devlet faktörünün yanı sıra, uluslararası yapının önemini de vurgulamaktadır. Neorealizme göre realizmden farklı olarak esas önemsemesi gereken unsur güç yerine güvenlik olmalıdır. Sonuç olarak neorealist teori, güvenliğin esasını devletin bekasının oluşturduğunu, uluslararası sistemin anarşik yapısının güvenlik ikilemi ürettiğini ileri sürmekte ve devletlerin güçlerini, güvenliklerini sağlayana kadar maksimize etmesi gerektiğini savunmaktadır.

2.1.4. Kopenhag Okulu ve Güvenlik

Waltz’dan sonra neorealist gelenek içinde güvenlik alanında çalışmalar yapmış olan en önemli düşünür Barry Buzan olmuştur.⁴⁰ Buzan’ın çalışmaları uluslararası ilişkilerde özellikle güvenlik bağlamında yeni bir sürecin öncüsü olarak görülmektedir. Nitekim Barry Buzan, Ole Wæver, Jaap de Wilde ve diğer bazı akademisyenlerin yaptığı çalışmalar uluslararası ilişkiler disiplinde “Kopenhag Okulu” olarak tanımlanan bir yaklaşımı gündeme getirmiştir. Keza, Buzan, Wæver ve Wilde öncülüğündeki Kopenhag Okulu (Ekölü), “Yeni Güvenlik Anlayışı”na geçişi temsil etmektedir.

⁴⁰ Karabulut, B. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayınlanmış Doktora Tezi, 73.

Kopenhag Okulunun temeli 1985'te Kopenhag Üniversitesi bünyesinde kurulan "Barış ve Çatışma Araştırma Merkezi"nde Avrupa Güvenliği çalışma grubunun "Avrupa Güvenliği'nin Askeri Olmayan Boyutları" başlıklı projesinin hayata geçirilmesi ile atılmıştır.⁴¹ Bu tarihten itibaren, özellikle Okulun belkemiği Barry Buzan ve Ole Wæver Kopenhag Okulunun özünü oluşturan üç ana yaklaşımı olan güvenlikleştirme, sektörel analiz ve bölgesel güvenlik kompleksleri anlayışlarını ortaklaşa çalışmalarında geliştirmişlerdir. Başlangıçta Wæver veya Buzan'ın bireysel çalışmalarına dayalı bu yaklaşımlar *Security: A New Framework for Analysis* ve *Regions and Powers: The Structure for International Security* başlıklı kitaplarda harmanlanmış ve geliştirilmiştir.⁴²

Kopenhag Okulu güvenlik anlayışını daha sosyal ve daha kapsamlı olabilecek biçimde genişletmeye çalışmıştır. Kopenhag Okulu, güvenliği incelerken üç kavram üzerine odaklanmıştır: Güvenliğin boyutları (*security sectors*), bölgesel güvenlik alanları (*regional security complexes*) ve güvenlikleştirme (*securitization*).⁴³

Ekolün önem verdiği güvenlik anlayışının genişletilmesi tartışmalarının akademik temeli 1983 yılında yayımlanan iki eserle gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Buzan'ın *People, States and Fear* başlıklı kitabı ile Richard H. Ullman'ın *Redefining Security* isimli makalesi güvenlik kavramını askeri tehditlerin ötesinde kavramsallaştırmıştır.⁴⁴ Nitekim Buzan ve Wæver, günümüz dünyasında topyekûn bir güvenlik algılaması yapılmaması gerektiğini belirtmişlerdir.⁴⁵ Buzan, devletlerin askeri, siyasi, toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlarla tehdit edildiği görüşünü ortaya atarak, "beş sektörde güvenlik" yaklaşımını benimsemiştir. Ullman da, güvenlik tehdidini, bir ülkede yaşayanların "yaşam kalitesini düşüren veya bir devletteki özel, hükümet dışı birimler ile hükümetlerin politika tercihlerini daraltan tehdit" olarak tanımlar. Soğuk Savaşın sona ermek üzere olduğu yıllarda askeri güvenlik anlayışını sorgulayan ve güvenlik gündeminin genişletilmesi yaklaşımını benimseyen yazarlar arasında Mathews, Roberts, Moran da bulunmaktadır.⁴⁶ Mathews, güvenlik tanımının çevresel ve

⁴¹ Akgül-Açıkmeşe, S. (2011). "Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (30) , 43-73.

⁴² Akgül-Açıkmeşe, a.g.m., 2011, 57.

⁴³ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 255.

⁴⁴ Akgül-Açıkmeşe, a.g.m., 2011, 48.

⁴⁵ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 255.

⁴⁶ Akgül-Açıkmeşe, a.g.m., 2011, 48.

demografik unsurları da içerecek şekilde genişletilmesini savunurken, Moran ekonomik, Roberts da insan hakları konularını güvenlik gündemine dâhil etmiştir.⁴⁷

Kopenhag Okulu güvenlik anlayışını daha sosyal ve daha kapsamlı olabilecek biçimde genişletmeye çalışmıştır. Genel anlamda bu ekolün temsilcileri güvenliğin beş boyutu olduğunu iddia etmektedirler. Bu boyutlar askeri güvenlik, çevresel güvenlik, ekonomik güvenlik, sosyal güvenlik ve siyasi güvenlik biçiminde sınıflandırılmıştır.⁴⁸ Kopenhag Okulu yazarlarına göre güvenliği sadece askeri boyutta düşünmek dar kapsamlı olacaktır. Dolayısıyla diğer boyutların da göz önüne alınması gerektiği vurgusu yapılmaktadır.⁴⁹

Buzan güvenliği askeri, siyasi, ekonomik, sosyal (toplumsal) ve çevresel olmak üzere beş ayrı sektörde incelemektedir.⁵⁰ Sektörlerin belirlenmesinde ilgili birimler ve bu birimler arasındaki ilişki önem kazanmaktadır. Askeri güvenlik devletlerin savunma ve saldırı kabiliyetleri ile bu alanlarda karşılıklı etkileşimlerini ve diğer devletleri algılayışını içermektedir. Siyasi güvenlik devletlerin örgütsel istikrarını, yönetim sistemlerini ve yönetime meşruiyet veren ideolojileri ilgilendirmektedir. İktisadi güvenlik, devletin gücünü ve refah seviyesini kabul edilebilir düzeyde tutmak üzere gerekli kaynaklara, finans ve pazarlara ulaşımı ifade etmektedir. Sosyal güvenlik, geleneksel dil, kültür, dini ve ulusal kimlik ile geleneklerin gelişimi için gerekli koşulların sürdürülebilirliğini kapsamaktadır. Çevresel güvenlik ise, tüm insani faaliyetlerin bağımlı olduğu yerel ve evrensel biyosferin korunmasını ilgilendirmektedir. Buzan'ın ortaya koyduğu beş sektörde temel birimi devlet oluşturmakta ve sektörler devletlerin çıkarlarına göre şekillenmektedir.⁵¹ Dolayısıyla Buzan'ın genişletilmiş güvenlik kavramı bir taraftan güvenlik ajandasının içeriğinin genişletilmesine katkıda bulunmakla beraber diğer taraftan eleştiri yönelttiği realizmin devlet odaklı yapısından kaçamamıştır.

⁴⁷ Akgül-Açıkmeşe, a.g.m., 2011, 48.

⁴⁸ Karabulut, a.g.m., 2009, 79.

⁴⁹ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 255.

⁵⁰ Küçükşolak, Ö. K. (2012). "Güvenlik Kavramının Realizm, Neorealizm ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4 (14), 205.

⁵¹ Küçükşolak, a.g.m., 2012, 205.

Kopenhag Okulu'nun kullandığı önemli kavramlardan birisi de “bölgesel güvenlik alanları”dır.⁵² Bu kavram ile Kopenhag Okulu güvenliğin bölgesel dinamiklerini vurgulamaya çalışmıştır.

Kopenhag Okulu'nun yaklaşımında bölgesel güvenlik yapıları anarşik uluslararası sistem içerisinde, uluslararası güvenliğin ilişkiselliğinden ve güvenliğin karşılıklı bağımlılığından hareketle incelenmektedir.⁵³ Barry Buzan aslında dünyadaki tüm devletlerin genel güvenlik açısından birbirlerine bağlı olduklarını, fakat güvenliğin önemli ölçüde coğrafi yakınlıkla ilgili bir kavram olması dolayısıyla aynı bölgede bulunan devletlerin güvenlik endişeleri ile uzak olan devletlerin güvenlik endişelerinin farklı olabileceğini vurgulamakta, bölgesel güvenlik yapılarını bir bölgedeki ülkelerin (ya da onların bir grubunun) güvenlikle ilgili temel önceliklerinin önemli ölçüde örtüşmesi şeklinde tanımlamaktadır.

Kopenhag Okulu 1980'ler ve 1990'ların özelliklerinden biri olarak “olgun anarşi” kavramını ortaya atmıştır. Buzan, devletlerin kendi ulusal güvenlik çıkarlarına odaklanma eğilimini kabul etmekle beraber sistemdeki daha “olgun” devletlerin politika yapımında komşularının çıkarlarını da dikkate alma yönünde artan bir farkındalık içinde bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Güvenlik toplumuna doğru “olgunlaşma süreci”nden geçen İskandinav ülkelerini örnek gösteren Buzan'a göre uluslararası güvenliğin daha fazla vurgulandığı bir değişim mümkündür. Kopenhag okuluna göre dünya, coğrafi olarak bölgelere ayrılmalı ve bölgesel güvenlik alanları oluşturularak çalışmalar yapılmalıdır.⁵⁵ Her bölge için risk ve tehdit algılamaları farklı olacak, bunun sonucunda alınacak önlemler de değişecektir. Buzan ve Wæver, 2003 yılında yayımlanan *Bölgeler ve Güçler: Uluslararası Güvenliğin Yapısı* isimli eserlerinde küresel sistemi çeşitli alt güvenlik bölgelerine (Asya, Orta Doğu, Afrika, Kuzey Amerika, Merkezi Amerika, Güney Amerika ve Avrupa) ayırmıştır.⁵⁶

Kopenhag Okulu'nun en dikkat çeken anlayışı ise “Güvenlikleştirme” kavramıdır. Güvenlik meseleleri ele alınırken kullanılan kavramlardan biri olan güvenlikleştirme, normal bir meselenin varoluşsal tehdit unsuru olarak yansıtılarak bir

⁵² Baysal, B. - Lüleci, Ç. (2015). “Kopenhag Okulu ve Güvenlikleştirme Teorisi”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22), 73.

⁵³ Küçükşolak, a.g.m., 2012, 207.

⁵⁴ Küçükşolak, a.g.m., 2012, 207.

⁵⁵ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 255.

⁵⁶ Buzan, B. - Wæver, O. (2003). *Regions and powers: The structure of international security*. Cambridge.

güvenlik sorunu haline getirilmesi sürecini ifade eder.⁵⁷ Buzan ve Wæver, bir meselenin temel güvenlik önceliği olarak görülmesi için bir siyasi aktör tarafından varoluşsal bir tehdide referans verilmek suretiyle güvenlikleştirmesi gerektiğini vurgulamaktadırlar. Bunun yanı sıra hedef kitlenin bu meseleyi varoluşsal bir tehdit olarak algılanması da gerekmektedir.⁵⁸

Kopenhag Okulu güvenlikleştirmeyi “sektör”ler itibariyle ele almıştır. Okul farklı sektörlerdeki güvenlik dinamiklerinin birbirlerinden farklı olduklarını (örneğin, savunma sektöründekilerin çevre sektöründekilerden farklı olduğunu) ileri sürmektedir.⁵⁹

Özetle, Kopenhag Okulu güvenlik anlayışını daha sosyal ve daha kapsamlı olabilecek biçimde genişletmeye çalışmıştır. Bu bağlamda Kopenhag Okulu, güvenliği incelerken güvenliğin boyutları, bölgesel güvenlik alanları ve güvenlikleştirme anlayışlarına odaklanmıştır.

2.2. Uluslararası İlişkiler ve Ekonomi

Genel olarak siyaset ve ekonomi, özel olarak da uluslararası ilişkiler ve ekonomi arasında ilişkisi uzun tarihi geçmişe dayanmaktadır. Ekonomi ve politika kavramları birlikte ilk kez “politik ekonomi” olarak Aristo tarafından kullanılmıştır. Aristo bu ifadeyle, devletin giderlerini karşılamak üzere vergi koyması anlamında kullanmıştır.⁶⁰ “Politik ekonomi” eski Yunancadaki “polis” (şehir anlamındaki) ve “oikonomike” (mal varlığının yönetimi anlamındaki) kelimelerinden türetilmiştir.⁶¹ Kelime anlamı bakımından politik ekonomi bir ülke halkının veya devletin yönetimi demektir.

Politik ekonomi ifadesi 17. yüzyılın ikinci yarısında merkantilistler tarafından da kullanılmıştır. Merkantilistler ekonomiyi “bir bireyi yönetme sanatı”, politik ekonomiyi ise “bir devleti yönetme sanatı” olarak tanımlamışlardır.⁶² Klasik ekonomistler de politik ekonomi deyimini uzun süre kullanmışlardır. Örneğin, Adam Smith ve T. Robert Malthus politik ekonomiyi “servetin niteliğinin ve kaynağının

⁵⁷ Bu konuda detaylı bir değerlendirme için bakınız: Baysal, B. - Lülecı, Ç., a.g.m., 2015.

⁵⁸ Çetinkaya, a.g.m., 2013, 256.

⁵⁹ Baysal ve Lülecı, a.g.m., 2015, 89.

⁶⁰ Üşür, İ. (2011). “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf> (Erişim tarihi: 12.03.2023), 212.

⁶¹ Üşür, a.g.m., 2011, 212.

⁶² Ateş, D. – Gökmen, S. G. (2013). “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1), 48.

araştırılması” olarak tanımlamıştır.⁶³ David Ricardo ise, politik ekonomiyi “üretime katılan sınıflar arasında ürünün bölüşüm konularının araştırılması” olarak nitelendirmiştir.⁶⁴

Karl Marks’ın 1859’da basılan kitabına, “Ekonomi Politiğinin Eleştirisine Katkı” ismini vermesinin ardından Marksist ekonomistler politik ekonomi terimini daha sık kullanmaya başlamıştır.⁶⁵

1890’da Alfred Marshall’ın “Ekonominin İlkeleri” başlıklı kitabının basılmasının ardından liberal ekonomistler de politik ekonomi kavramını daha sık kullanmaya başlamıştır.⁶⁶

Ekonomi ile politika arasındaki bu bağıllık ve etkileşim tarihsel süreçte giderek hızlanan bir nitelik arz etmiştir. Öte yandan, konuyu uluslararası ilişkiler açısından ele alacak olursak ekonominin önemli olduğu gözlemlenmektedir. Tarihsel olarak uluslararası ilişkiler bağlamında ekonominin çok önemli olduğu söylenebilir. Tarih boyunca zenginlik, refah, ticaret, doğal kaynaklar gibi ekonomik mevzular devletlerin birbiri ile çatışması veya işbirliği yapmasının ana konularını oluşturacak kadar önemli olmuştur. Nitekim insanlık tarihinin en eski unsurlarından olan savaşlarda zenginlik elde etme en önemli unsurlardan biri, çoğu zaman da birincisi olmuştur. Yine insanlık tarihinde devletlerarası ilişkilerde en önemli işbirliği modellerinden biri karşılıklı ticaret yapmaktır. Dahası ekonomi, refah, zenginlik gibi kavramlarla uluslararası ilişkilerin ana kavramlarından olan güç ve güvenlik gibi anlayışlar arasında da ciddi karşılıklı ilişkinin olduğunu belirtmek gerekir. Bir ülkenin zengin kaynaklara ve yüksek refah düzeyine sahip olması onun diğer aktörlere karşı kendini güçlü ve güvenlik içinde hissetmesi durumunu yaratmaktadır. Kimi zaman ekonomik açıdan güçlü olan bu durum siyasi bir gücü dönüştürerek diğer aktörlerin siyasi ve ekonomik politikalarını kendi güvenliğini sağlayacak biçimde etkilemeye, hatta belirlemeye çalışmaktadır. Öte yandan, zengin kaynaklar ve yüksek refah düzeyi gibi ekonomik imkanlara sahip olan ülkeler buna sahip olmayan ülkeler ve toplumlar için hedef haline

⁶³ Krager, P. (2022). “Smith or Malthus? A Sea-Change in the Concept of a Population”, *Population and Development Review*, 48 (3), 645-688.

⁶⁴ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2013, 48.

⁶⁵ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2013, 48.

⁶⁶ Metcalfe, J. S. (2007). “Alfred Marshall and the General Theory of Evolutionary Economics”, *History of Economic Ideas*, 15(1), 81–110. <http://www.jstor.org/stable/23723317> (Erişim tarihi: 13.02.2023).

gelebilir, böylece işgale uğramak dahil büyük güvenlik tehditleriyle karşılaşabilirler.

Ekonominin uluslararası ilişkiler bağlamındaki bu tarihi ve pratik önemine rağmen, Uluslararası İlişkiler disiplininin ortaya çıktığı 20. yüzyılın başından 1970’li yıllara kadar konuya yeterli önemi vermediği söylenebilir. Uluslararası İlişkiler disiplininin 1919 yılında David Davies tarafından kurulan kürsüyle doğduğu kabul edilse de, genel olarak yirminci yüzyılın ikinci yarısında olgunlaşmış bir bilim dalıdır.⁶⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrası, savaş, barış, güç, güvenlik ve çıkar eksenli analizleri temel alan disiplin, ekonomi, çoklu aktörler ve sosyo-kültür konularını ikincil olarak ele almıştır.

Fakat 1970’li yıllarda uluslararası sistemde yaşanan derin krizler yeni yaklaşımları zorunlu kılmıştır.⁶⁸ İlk olarak 1971 yılında ABD Başkanı Nixon dolara dayalı sabit kur sisteminin çöktüğünü ilan etmiş, ardından 1973-74 tarihlerinde yaşanan petrol krizleri Batı ekonomilerini beklenmedik biçimde etkilemiştir. Aynı dönemlerde üçüncü dünya ülkelerinin “yeni uluslararası ekonomik düzen” sloganıyla mevcut sistemi şekillendiren güç ilişkilerini sorgulamaya başlaması, bu tarihe kadar ayrı kabul edilen ekonomi ve siyasetin aslında aynı madalyonun iki yüzü olduğunu ortaya koymuştur. Bu madalyonun siyaset yüzünü kurumsal anlamda devletler, ekonomik yüzünü ise piyasalar temsil etmektedir. Yine konu uluslararası ilişkiler bağlamında ele alındığında da, geniş anlamıyla bakıldığında devletlerin uluslararası sistemdeki temel siyasi örgütlenme biçimi, piyasaların ise her türlü iktisadi davranışın ve ilişkinin düzenlenmesinde anahtar rol oynayan zemin veya mekanizma olduğu görülmektedir.⁶⁹ Özellikle, yukarıda belirtilen gelişmeler ışığında 1970’li yıllarda devlet-piyasa ilişkisi, artık ulusal ekonomilerin idaresinin ötesinde uluslararası ekonominin ya da dünya ekonomisinin nasıl idare edilmesi gerektiği üzerinde inşa edilecek nitelikte olmaya hazırды.⁷⁰

Bir önceki dönemdeki baskın realist anlayış ve atmosfer içerisinde güvenlik ve strateji merkezli uluslararası siyasi ilişkilerin, uluslararası ekonomik ilişkilerden ayrı

⁶⁷ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2013, 45.

⁶⁸ Öniş, Z. - Kutlay, M. (2014). “Uluslararası Politik Ekonomi”, (der.). Kardaş. Ş – Balcı. A, *Uluslararası İlişkilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, İstanbul.

⁶⁹ Tayfur, M, F. (2005). “Devletler ve Piyasalar”, (der) Eralp. A, *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul, 183.

⁷⁰ Tayfur, a.g.m., 2005, 188.

düşünülmesi ve anlaşılması artık anlamlı görünmüyordu.⁷¹ Kavramsal olarak siyaset ile iktisadın, dahili olanlarla harici olanın birbirinden ayrıldığı ve güç denildiğinde askeri gücün, güvenlik denildiğinde de toprak güvenliğinin anlaşıldığı dönem yaşanan gelişmelerle anlamsız kalmaya başlamıştı. Uluslararası ilişkilerin gündemini, artık güvenlik ve askeri meselelerden çok iktisadi meseleler işgal ediyordu.⁷²

Bu durum Uluslararası Siyasi İktisat disiplini gündeme getirmiştir. Uluslararası Siyasi İktisat (*International Political Economy/IPE*) uluslararası düzlemde devletler ve piyasalar arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi inceleyen çalışma alanıdır. Bu disiplinin en önemli temsilcilerinin başında gelen Robert Gilpin Uluslararası Siyasi İktisadı uluslararası ilişkilerde güç ve refah arayışının karşılıklı ve dinamik etkileşimi olarak tanımlamaktadır.⁷³ Disiplinler arası bir çalışma alanı olan uluslararası siyasi iktisat, uluslararası düzlemde güç ve zenginliğin nasıl organize edildiğini anlamaya ve açıklamaya çalışır.⁷⁴ Uluslararası Siyasi İktisat alanı uluslararası siyaset ve iktisat, güç ve zenginlik, siyasi otorite/devlet ve piyasalar arasındaki karşılıklı etkileşimler ve bu etkileşimlerin sonuçları üzerine odaklanır. Bu anlamda Uluslararası Politik Ekonomi, politikanın merkezindeki “güç” ile ekonominin merkezindeki “refah” konularının kesişimi olarak görülebilir. Bu noktada hükümet ve piyasa ekonomisi arasındaki ilişkinin uluslararası boyutu Uluslararası Politik Ekonomi’nin merkezini oluşturmaktadır.⁷⁵

Uluslararası Politik Ekonomi’nin genel yaklaşımlarını açıklamak için Robert Gilpin’in 1987 yılında yayınlanan *Uluslararası İlişkilerin Politik Ekonomisi*⁷⁶ isimli kitabında kullandığı üçlü sınıflandırma önemlidir. Gilpin ekonomi politiği açıklamaya çalışırken Liberal, Milliyetçi ve Marksist görüş tasnifini kullanmıştır.⁷⁷ Gilpin’in bu tasnifi temel olarak geçerliliğini korusa da, alan araştırmalarında çeşitli isimler kullanılmaktadır. Nitekim bu çerçevede liberalizm genellikle aynı kalmakla birlikte, milliyetçilik yerine “realizm”, “merkantilizm” ve “ekonomik milliyetçilik”

⁷¹ Tayfur, a.g.m., 2005, 189

⁷² Tayfur, a.g.m., 2005, 189

⁷³ Öniş ve Kutlay, a.g.m., 2014, 453.

⁷⁴ Tayfur, a.g.m., 2005, 183.

⁷⁵ Şöhret, M. (2015). “Enerji Güvenliğinin Ekonomi Politikası ve Uluslararası Çatışmalara Etkisi”, *Bilgesam*, 530.

⁷⁶ Robert Gilpin’in *The Political Economy of International Relations* isimli bu eseri Türkçeye *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası* ismiyle çevrilmiş ve yayınlanmıştır.

⁷⁷ Gilpin, R. (2012). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Ankara, 41-43.

kavramları kullanılmakta, Marksizm yerine ise “radikal teori”, “eleştirel teori/yaklaşım”, “bağımlılık okulu” ve “dünya sistemleri kuramı” gibi başlıklarla tanımlanmaktadır.⁷⁸

Bu üç teori de bireylerin konumu, piyasa sisteminin ulusal ve uluslararası toplum boyutunda uygulanması konusunda farklı yaklaşımlar ortaya koymaktadır. Siyasi faktörlerin iktisadi ilişkileri belirlediğini savunan ve erken modern zamanda gelişen “realizm”e bir tepki olarak “liberalizm” ve liberalizme tepki olarak da, ekonominin politikayı yönlendirdiğini iddia eden “Eleştirel Teori/yaklaşım” doğmuştur.

Özetle ifade edecek olursak, Liberal yaklaşım bireyi, Realist yaklaşım ulus devletleri, Eleştirel Teori ise sınıf kavramını ön plana çıkarmıştır.⁷⁹

Realist, liberal ve Marksist yaklaşımlar aynı bilimsel pozitivist ontolojiye sahip olsalar da, üç farklı analitik görüş sunmuşlardır.⁸⁰ Bunlardan birincisi korumacılığı önceleyen, ekonomik olanı siyasetin aracı olarak gören, devlet müdahalesini benimseyen ve devleti merkeze alan neo-realizm yaklaşımıdır. İkinci analitik yaklaşım, piyasa merkezli bakış açısını Uluslararası Politik Ekonomi’ye uygulayan, siyaseti ekonominin bir aracı olarak gören ve ekonominin bağımsızlığını öne alan neo-liberalizmdir. Üçüncü yaklaşım ise siyaset ve ekonominin birbirlerine bağımlı olduğundan hareket ederek yapısal analize girişen ve ekonominin etkinliği üzerinde duran neo-Marksizmdir. Ancak günümüz koşulları itibariyle kuramsal tartışmanın ana eksenini realist gelenekden gelen neorealist ve liberal geleneği temsil eden neoliberal yaklaşımlar arasında devam etmektedir.⁸¹

2.2.1. Uluslararası Politik Ekonomide Neorealist Yaklaşım

Uluslararası politik ekonomide neorealist yaklaşımın tarihsel kökenleri 15. yüzyıla kadar uzatılabilir. Teorinin beslendiği ana yaklaşımlar arasında merkantilizm,

⁷⁸ Öniş ve Kutlay, a.g.m., 2014, 456.

⁷⁹ Al, A. (2015). “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 2 (1) , 143-159 . DOI: 10.17336/igusbd.23626

⁸⁰ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2013, 56.

⁸¹ Krasner, S. (1996). “The accomplishments of international political economy”, In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge, 108-127, doi:10.1017/CBO9780511660054.007.

ekonomik milliyetçilik ve korumacılık özel yer tutmaktadır.⁸² Önde gelen kuramcıları arasında Alexander Hamilton, Friedrich List, Stephen Krasner ve Robert Gilpin sayılabilir.⁸³

Bu yaklaşımın ilk tarihsel temelini Merkantilist düşünce oluşturmaktadır.⁸⁴ Bu bağlamda Uluslararası Politik Ekonomi disiplin olarak 1970’li yıllarda ortaya çıksa da kökenleri 15. yüzyıl merkantilizmine kadar uzanmaktadır.⁸⁵ Merkantilist perspektif, devletlerin ihracatı teşvik etmesini, korumacı duvarlarla ithalatın kısıtlanmasını önermektedir.⁸⁶

Birinci Dünya Savaşı öncesinde başlayan Merkantilist politikalar savaş boyunca devam etmiş, özellikle de 1929’da başlayan ve etkilerini daha çok 1930’larda hissettiren Büyük Buhran’ın etkisiyle önemini artırmıştır.⁸⁷ Merkantilist düşüncenin temsilcilerinden olan Friedrich List, devletin genel ekonomik çıkarlarının bireylerin ekonomik çıkarlarının üzerinde olduğunu, sanayileşmenin serbest bir biçimde değil, mutlaka devlet eliyle yapılması gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁸

Her ne kadar neorealist yaklaşım da geleneksel realizm okulunun güce ve ulusal güvenlik konularına verdiği önemi yadsımasa da, ekonomik faktörlerin de temel değişkenler arasında olduğunu kabul etmektedir. Nitekim neorealist teorisyenler güç ve otorite ile kastedilenin sadece askeri güç olmadığını, bu kavramların çerçevesinin daha geniş olduğunu, örneğin, sanayi kapasitesini, doğal kaynakları ve benzer etkenleri de kapsadığını, ekonomik faktörün ulusal gücün parçasını oluşturan en önemli unsurlardan birisi olduğunu savunmuşlardır.⁸⁹

Neorealistlerin yaşadıkları koşullar (ülkelerinin koşulları ve yaşadıkları dönemler) dikkate alındığında, yeni oluşmuş ulus devletler açısından sanayileşmenin önemi ve yaşanan savaşlar nedeniyle güvenliğe verilen önem gibi nedenlerden dolayı milliyetçi (devletçi) düşüncelerin güçlü olması çok olağandı.⁹⁰ Güvenlik için devletin her zaman güçlü olması, gücünü artırmak için de “gerekirse yeni savaşlar yapmak

⁸² Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2013, 56.

⁸³ Öniş ve Kutlay, a.g.m., 2014, 456.

⁸⁴ Al, a.g.m., 2015, 148.

⁸⁵ Öniş ve Kutlay, a.g.m., 2014, 454.

⁸⁶ Öniş ve Kutlay, a.g.m., 2014, 454.

⁸⁷ Al, a.g.m., 2015, 148.

⁸⁸ Al, a.g.m., 2015, 148.

⁸⁹ Arı, a.g.e., 2013, 169-177.

⁹⁰ Al, a.g.m., 2015, 149.

zorunda kalması” düşüncesi kabul görmekteydi. Temel fikri, ekonomik faaliyetlerin devlet çıkarlarına tabi olması gerektiği olan anılan yaklaşıma göre “zenginlik”, gücün mutlak gerekli bir aracı; güç ise, zenginliğin hem edinilmesi hem de korunması için gerekli bir olgusu; güç ve zenginlik, ulusal siyasetin en temel hedefidir.⁹¹

Neorealist yaklaşım, uluslararası ilişkilerde ekonomik faktörlerin rolünü önemsemektedir. Bu ekol politik unsurların yanında ekonomik kaynakların da ulusal güç için gerekli olduğunu vurgular. Bu yaklaşımı, bazı akademisyenler “ekonomik milliyetçilik” olarak tanımlamaktadır. “Ekonomik milliyetçilik” 16, 17 ve 18. yüzyıllardaki askeri, siyasal ve ekonomik olayları açıklamaya çalışmıştır.⁹²

Ekonomik milliyetçiliğin öncelikli hedefi ulusal sanayileşme ve bunun üzerinden sağlanacak kalkınmadır. Bu ekol ulusal sanayileşmeyi güçlü devlet kurmanın (özellikle askeri gücün) temeli olarak değerlendirmiştir.⁹³ Bu yaklaşımın günümüzde de çok sayıda devlet tarafından benimsendiği görülmektedir.

Küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte devletlerin ekonomideki rolünün azaldığına ilişkin tezlerle karşı “ekonomik milliyetçiliği” savunanlar devletin rolünün aslında değişmediğini ve halen çok belirleyici olduğunu vurgulamaktadırlar.

2.2.2. Uluslararası Politik Ekonomide Neoliberal Yaklaşım

Neoliberal Uluslararası Politik Ekonomi Yaklaşımı’nın tarihsel kökleri 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır.⁹⁴ Kökenlerini liberal düşünceden alan bu yaklaşım, serbest pazarı savunmakta ve devletin ekonomideki rolünü çok sınırlı çerçevede görmektedir. Liberalizmin bir Uluslararası İlişkiler kuramı olarak şekillenmesine sadece siyasal değil, hem de ekonomik açıdan önemli katkı sağlayanlar arasında Adam Smith, Immanuel Kant, Jeremy Bentham, Richard Cobden, Robert Keohane, Joseph Nye ve diğer bazı düşünürlerin isimlerini özellikle belirtmek gerekmektedir.⁹⁵

⁹¹ Dedekoca, E., “Ekonomi Politikin Uluslararası İlişkilerdeki Yeri, Uygulaması ve Çağdaş Gelişmeler”, https://www.academia.edu/10161721/EKONOM%C4%B0_POL%C4%B0T%C4%B0%C4%9E%C4%B0N_ULUSLARARASI_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LERDEK%C4%B0_YER%C4%B0_UYGULAMASI_ve_%C3%87A%C4%9EDA%C5%9E_GEL%C4%B0%C5%9EMELER_The_political_economy_of_international_relations, (Erişim tarihi: 25.02.2023), 5.

⁹² Caşın, H., M. (2007). “Milliyetçilik ve Liberalizm”, (der.) Çakmak, H., *Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 2007, 268.

⁹³ Gilpin, a.g.m., 2012, 43-48.

⁹⁴ Al, a.g.m. 2015, 150.

⁹⁵ Yanık, a.g.m., 2015, 36.

Bu düşünürlerden Adam Smith zenginliğin kaynağının üretim, ekonomik büyümenin kaynağının azami devlet müdahalesi olduğunu ileri sürmüştür.⁹⁶ Liberaller devletin ekonomideki görevini piyasalara olabildiğince özgürlük vermek ve piyasa ekonomisine yönelik tehlikeleri önlemek, uluslararası ortamda rekabeti uluslararası kurallar aracılığıyla düzenlemek olarak tanımlamaktadırlar.

Liberal geleneğin en önemli düşünürlerinden birisi olan Jeremy Bentham, uluslararası ilişkiler sisteminde devletlerin üzerinde etki ve yetkiye sahip uluslararası hukuk ve uluslararası mahkeme fikrini ortaya atmıştır.⁹⁷ Jeremy Bentham, devletler arasında ortaya çıkabilecek anlaşmazlıkları çözmek açısından uluslararası hukuk ve uluslararası mahkemenin daha faydalı olacağını savunmaktadır.⁹⁸

Neoliberal yaklaşımın uluslararası ilişkiler teorisine en önemli katkılarından birisi de uluslararası sistemde uyum konusuna verdikleri önemdir. Örneğin, Immanuel Kant uluslararası sistemde, tıpkı ülkelerin içinde olduğu gibi “toplumsal uyumun” oluşturulmasını savunmuştur.⁹⁹ Kant 1795’te kaleme aldığı *Ebedi Barış: Felsefi Bir Taslak* başlıklı eserinde uluslararası ticaretin devletleri ortak çıkarlarda buluşturucu etkisinden bahsetmiş, bunun savaşları azaltıcı ve dolayısıyla barış ortamını güçlendirici etkisi olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁰

Kant’tan sonra bu alanda ciddi katkılar yapmış teorisyenlerden birisi de Richard Cobden’dir. Richard Cobden de uluslararası ticaretin uluslararası barışın en önemli temellerinden birisi olduğunu savunmuş, bu ikisi arasındaki bağı detaylandırmıştır. Cobden savaşların aslında devletlerin aşırı korumacı ve uluslararası ticareti sınırlandıran politikalarından kaynaklandığını iddia etmiştir. Cobden’e göre

⁹⁶ Al, a.g.m., 2015, 150.

⁹⁷ Janis, M., W. (1984). “Jeremy Bentham and the Fashioning of International Law”, *The American Journal of International Law*, 78 (2), 405-418; Ekeløve-Slydal, G. M. (2018) “Jeremy Bentham’s Legacy: A Vision of an International Law for the Greatest Happiness of All Nations”, Bergsmo, M. and Buis. M. E (editors), *Philosophical Foundations of International Criminal Law: Correlating Thinkers*, Brussels, 429-430.

⁹⁸ Conway, S. (1989). “Bentham on Peace and War”, *Utilitas*, Cambridge University Press, 1 (1), 82-101.

⁹⁹ Yanık, a.g.m., 37; Weber. M. (2007). “The Concept of Solidarity in the Study of World Politics: Towards a Critical Theoretic Understanding”, *Review of International Studies*, 33 (4) , 693-713.

¹⁰⁰ Kant, I. (1983). *Perpetual Peace and Other Essays On Politics, History adn Morals*, Hackett Publishing, 368.

korumacılık politikaları ve uluslararası ticaretin karşısındaki engeller savaşlara neden olduğundan serbest ticaret, savaşları önleyebilecek en etkili mekanizmadır.¹⁰¹

1960'ların ikinci yarısında ve 1970'lerde Avrupa entegrasyonunun arzu edildiği şekilde sürdürülememesi, 1973 petrol krizi, Vietnam savaşı'nın ABD ekonomisi üzerindeki olumsuz etkileri gibi nedenlerle liberal düşüncenin uluslararası politikadaki konumu sarsılmıştır. Uluslararası sistemde güvenlik kadar ekonomik faktörün de ön plana çıkmaya başlaması, çokuluslu şirketlerin ve uluslararası örgütlerin ekonomik çıkarların korunmasında bazen devletlerin bile önüne geçmeye başlaması Uluslararası İlişkiler kuramcılarının da gözünden kaçmamıştır.¹⁰²

Bu bağlamda liberal akım içinde 1970'lerde ortaya atılan “güç ve karşılıklı bağımlılık” teorisine değinmekte fayda vardır.¹⁰³ Robert Keohane ve Joseph Nye, uluslararası ilişkiler sisteminde askeri konuların dışındaki birçok konunun da önemli olduğunu ifade etmiştir. Bu teoride devletler arasındaki ilişkilerin sadece çıkara değil, aynı zamanda ortak faydaya dayandığı da vurgulanmıştır. Keohane ve Nye disipline “karmaşık karşılıklı bağımlılık” kavramını kazandırmıştır.¹⁰⁴ Karşılıklı bağımlılık çağında yaşadığımızı vurgulayan Keohane ve Nye tarafından “karmaşık karşılıklı bağımlılık” şu üç temel özelliklerle tanımlanmıştır¹⁰⁵:

- iletişimin çoklu kanalları
- hiyerarşi yokluğu
- askeri gücün azalan rolü

Bu görüş uzun yıllar uluslararası ilişkiler teorilerinde hakim olan klasik devlet-merkezli paradigmalara bir meydan okuma olmuş; ekonomik ve politik eylemlerin bağının altı çizilmiştir.¹⁰⁶

Keohane ve Nye politikanın ekonomiyi domine etmediğini, hem bunlar arasında hem de küresel düzeyde devletler ve piyasalar arasında “kompleks karşılıklı bağımlılık” bulunduğunu ileri sürmüştür.¹⁰⁷ Devletin sahip olduğu güç, belli zaman ve

¹⁰¹ Viotti, R., P. (1997). *International Relations and World Politics: Security, Economy, Identity*, New Jersey, 1997, 75.

¹⁰² Yanık, a.g.m., 2007, 42.

¹⁰³ Al, a.g.m., 2015, 151.

¹⁰⁴ Yanık, a.g.m., 2007, 43.

¹⁰⁵ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2015, 57.

¹⁰⁶ Al, a.g.m., 2015, 152.

¹⁰⁷ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2007, 57.

konulara göre farklılık gösterebilir. Neoliberalizmle özdeşleşen karşılıklı bağımlılığın iki yorumundan bahsetmek mümkündür. Birincisi, asimetrik/adil olmayan bağımlılık, ikincisi ise kompleks bağımlılıktır (ideal dünya düzeni). Neoliberaller ikincisinin gerekli işbirliğine gidilmesi suretiyle barış ve istikrar sağlayacağını öne sürer. Çünkü bu tarz bir uluslararası ekonomide karşıdakine zarar vermek kendine zarar vermek olacaktır.

Uluslararası Politik Ekonomi disiplini çerçevesinde yapılan akademik çalışmalarda küreselleşme, uluslararası ticaret, uluslararası finans, hegemonya, çokuluslu şirketler, kalkınma, teknoloji, çevre, doğrudan yabancı yatırımlar, dış yardım benzeri konuların yanı sıra, güvenlik ve enerji gibi anlayışlar da ele alınmaktadır. Uluslararası Politik Ekonomi çalışmalarında güvenlik konusu sadece devlet ve askeri merkezli değildir, devlet dışı aktörlerin de kendi güvenlik endişeleri vardır.¹⁰⁸ Uluslararası Politik Ekonomi açısından küresel çevre güvenliği, kültürel sorunlar, su sorunları, enerji güvenliği, göçler, gıda güvenliği, mali krizler, uluslararası terör ve benzerleri yeni güvenlik konularını oluşturmaktadır. Küreselleşmeyle birlikte güvenlik konusunun eski dar anlamının sınırlarını aşarak çok boyutlu bir hale geldiği artık genel kabul görmektedir. Günümüzdeki anlamıyla “güvenliğin” insanların hayatındaki her alanla ilgili bir kavram haline geldiği görülmektedir.¹⁰⁹

Uluslararası Politik Ekonomi çalışmalarında enerji konusu da önemle ele alınmaktadır. Bu yaklaşıma göre, enerji piyasalarını yönlendiren politikaların üst düzeyde siyasi olduğu ve modern ekonomilerin organizasyonunun merkezinde yer alan unsurlardan biri olduğu ifade edilebilir.¹¹⁰ Çünkü sadece ekonomik veya teknolojik etkenler değil, siyasi güçler de petrol, doğalgaz ve elektrik piyasasındaki sonuçları belirleme eğilimindedir. Enerji kaynakları ve enerji güvenliği sosyal, kültürel, politik, ekonomik, askeri ve benzeri tüm güvenlik konularıyla yakından ilişkilidir ve bu nedenle Uluslararası Politik Ekonomi’nin başlıca araştırma konularındandır.

¹⁰⁸ Ateş ve Gökmen, a.g.m., 2007, 57.

¹⁰⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Ateş, D. (2009). “Küresel Şehirde Güvenlik Sorunu”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36 (1), 1-23.

¹¹⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Deese, D, A. (1979). “Energy: Economics, Politics, and Security”, *International Security*, 4(3), 140–153. <https://doi.org/10.2307/2626698>.

2.3. Uluslararası İlişkilerde ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinde Enerji Faktörü

Bu bölümün önceki kısımlarında “güvenlik” faktörünün uluslararası ilişkilerdeki yerini ve değişim sürecini genel hatlarıyla anlatmaya çalıştık. Bu çerçevede uluslararası ilişkiler disiplininde başlangıçta esasen askeri ve siyasi boyutları ile anlamlandırılan güvenliğin özellikle 1970’lerden itibaren daha geniş anlam ifade eden bir boyuta taşındığı anlaşılmaktadır. Güvenliğin daha geniş anlamlandırma sürecinde ekonominin de bu kavramı genişletici faktörlerden biri olduğu görülmüştür. Öte yandan, uluslararası ilişkiler disiplininde ekonominin artan öneminin “Uluslararası Politik Ekonomi” isimli yeni bir alanı ve bu alana ilişkin özgün yaklaşımları oluşturduğundan da genel hatlarıyla yukarıda bahsedildi. Böylece hem güvenliğin genişleyen anlamı, hem de ekonominin bu süreçte giderek daha görünür biçimde uluslararası ilişkilerde gündeme gelmesi güvenlik ile ekonominin iç içe geçmesini sağlamıştır. Bu durum güvenlik ve ekonominin uluslararası ilişkilerde, aynı zamanda birbirini etkileyen faktörler olarak yer almalarını sağlamıştır.

Güvenlik ile ekonomi konularının uluslararası ilişkilerde iç içe geçmesinde ise enerji faktörünün çok önemli bir yerinin olduğu yadsınamaz. Nitekim güvenlik anlayışına dair yeni teorik arayışların hız kazanmasının 1970’li yıllarda gündeme gelen petrol krizleri ile aynı dönemde gerçekleşmesi de bu manada anlamlıdır. Bu bağlamda öncelikle modern ekonomiler için genelde enerjinin, özelde ise petrolün taşıdığı önem, ikincisi 20. yüzyıl boyunca devletlerin dış politikalarında enerji faktörünün etkin rolü ve 1970’lerdeki petrol krizleri uluslararası ilişkiler disiplindeki teorik yaklaşımlarda enerji konusuna ilişkin dikkati artırmıştır. Günümüzde enerji güvenliklerini sağlamak devletler için yaşamsal önem taşımaktadır. Enerji politikaları, enerji nakil hatları ve enerji kaynaklarının arz güvenliği gibi hususlar devletlerin varlıklarını devam ettirebilmeleri için birincil derecede önem atfettikleri konular haline gelmişlerdir. Bu kısımda uluslararası ilişkiler disiplininde enerji faktörüne ilişkin yaklaşımları genel hatlarıyla değerlendirmeye çalışacağız.

Uluslararası ilişkilerin 20. yüzyıldaki gelişim süreci küreselleşme ile birlikte yeni bir boyut kazanmış ve bu durum tezin konusu için anlamlı olan “güvenlik”, “ekonomi” ve “enerji” kavramları bağlamında yeni boyutları gündeme getirmiştir. Bu durum uluslararası ilişkiler disiplininde ilgili kavramlara ilişkin teorik yaklaşımların önemini de artırmıştır. Özellikle 1973’teki petrol krizi ve bunun uluslararası

sistemdeki etkileri “enerji” faktörünü sadece dış politika analizlerinin değil, uluslararası ilişkiler teorilerinin de önemsedığı hususlardan birine dönüştürmüştür. Çalışmanın bu kısmında uluslararası ilişkiler teorilerinden Realizm, Liberalizm, Kopenhag Okulunun enerjiye ilişkin tezleri genel hatlarıyla ele alınacaktır.

2.3.1. Realizm ve Enerji

Realist teori “güç” kavramını, sonradan “sert güç” (*hard power*) biçiminde tanımlanan bir karşılıkla algılamaktadı ve hülâsa askeri güce indirgemektedir. Nitekim realizmin kurucusu Hans J. Morgenthau uluslararası ilişkilerde bir ulusun siyasi gücünün oluşumunda en önemli maddi gücün askeri güç olduğunu vurgulamaktaydı.¹¹¹ Fakat bu vurgu; aynı zamanda sert gücün bileşenleri arasında askeri güçle aynı değerde bulunmasa bile diğer maddi etkenlerin olduğunu da kabul etmek manasını taşıyordu. Keza, Morgenthau gücün diğer unsurlarını sayarken bu listeye coğrafyayı, doğal kaynakları, sanayi kapasitesini, askeri hazırlığı, nüfusu, mili karakter ve morali, diplomasinin ve hükûmetin kalitesini de eklemekteydi.¹¹² Bu görüşlerden hareketle bazı çıkarsamalarda bulunursak enerji kaynaklarının hem doğal kaynaklardan biri olduğunu, hem de devletin sanayi kapasitesini önemli ölçüde artırdığı ve bu iki yönüyle Morgenthau’nun tanımladığı sert gücün etkenlerinden olduğunu belirtmek mümkündür.

Öte yandan, Morgenthau’nun ve ardıllarının uluslararası ilişkilerde askeri kapasiteye verdiği değer güncel küresel siyasetteki mevcut gerçeklerle örtüşmüyordu. Özellikle küreselleşmenin hızlanması ve küresel anlamda devletlerarası karşılıklı bağımlılığının artması uluslararası siyasette askeri kapasitenin kullanılmasını önemli ölçüde sorunlu ve maliyetli hale getirmekteydi.¹¹³ Dahası bu sürece paralel olarak uluslararası ilişkilerde enerji faktörünün etkinliğinin artmaya başladığı gözlemlenmekteydi. Nitekim 1973 petrol krizi ve bunun uluslararası sistemde oluşturduğu etkiler enerji faktörünün öneminin artığının en somut örneğiydi. 1973 petrol krizi uluslararası ilişkiler disiplinde “enerji” etkeninin önemini gündeme

¹¹¹ Morgenthau, J. H. (1960), *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, Scientific Book Agency 22 Raja Woodmunt Street Calcutta 1, Third Edition, https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.124732/2015.124732.Politics-Among-Nations-Ed-3rd_djvu.txt (Erişim tarihi: 01.12.2022), 27.

¹¹² Morgenthau, a.g.m., 1960, 115.

¹¹³ Česnakas, G. (2010). “Foreign Policy: A Theoretical Approach”, *Baltic Journal of Law & Politics*, 3 (1), 33.

getirmiş, teorik tartışmaların özellikle de “enerji güvenliği” anlayışı çerçevesinde yoğunluk kazanmasına neden olmuştur. Bu tartışmalar Realist teori savunucularının da konuya dikkati artırmasına ve enerji etkenini doğrudan ele alan teorik yaklaşım arayışlarına itmiştir.

Genel hatlarıyla realist okulun enerji etkeni ve somut olarak enerji güvenliğine ilişkin görüşleri şöyle özetlenebilir.¹¹⁴ Öncelikle, realistler dünya enerji kaynaklarının sınırlı olduğuna ve sadece bazı yerlerde bulunduğu dikkati çekmekte, ayrıca bu kaynakların kısıtlandığını ve bunlara erişim tehlikeli olduğunu vurgulamaktadırlar.

İkincisi, realistler enerji güvenliğini milli güvenliğin bir parçası olarak görmektedirler. Bu bağlamda realistlere göre, enerji güvenliğinin mümkün olan tüm araçlarla temin edilmesi gerekmektedir. Realistler bu araçlardan en önemlisi olarak askeri gücü görmekte, bu gücü artırmak gerektiğini vurgulamakta ve enerji kaynaklarının bulunduğu bölgelere askeri üs kurmayı ve sürekli tedarikin sağlanmasını önermektedirler.

Üçüncüsü, realist yaklaşım uluslararası ilişkilerin anarşik yapısı nedeniyle enerji kaynakları üzerinde çatışma ve rekabetin mevcut olduğunu belirtmektedir. Realistler bu nedenle devletin kendi çıkarlarını korumak ve enerji güvenliğini temin etmek için bağımsız veya ikili ilişkiler geliştirilmesi gerektiğini savunmaktadırlar. Bu nedenle devletler enerji kaynaklarına erişim ve onları kontrol için daha fazla rekabet etmektedirler.

Dördüncüsü, realistler enerji kaynakları üzerindeki çatışma ve savaşların kaçınılmaz olmasa bile, gerçekleşmesinin muhtemel olduğunu ileri sürmektedirler.

Beşincisi, realistler devletlerin stratejik düşünce ve kaynakları kontrol etmek arzularıyla enerji güvenliğini sağlayabileceklerini vurgulamaktadırlar.

Altıncısı, realistlerin asıl amacı, herhangi bir zamanda en büyük miktarda enerji kaynağına sahip olmak değil, her zaman enerji kaynaklarını çeşitlendirerek ve tek bir kaynağa bağımlılıktan uzaklaşarak yeterli arzı sağlamaktır.

Özetle, realist teori başta esas itibarıyla uluslararası ilişkilerde sert gücü temel alsada, gücün oluşumunda doğal kaynakların de payının olduğunu kabul etmekte ve

¹¹⁴ “Energy Security Concept in International Relations”, 67-68.

bu manada enerji faktörünü de dolaylı anlamda ve sınırlı boyutta önemsemekteydi. Fakat küreselleşmenin hızlanması ve küresel anlamda devletlerarası karşılıklı bağımlılığının artması ile realistlerin enerjiye verdiği önem de artmıştır. Bu bağlamda realistler enerjiyi uluslararası siyasette rekabet ve çatışmanın unsurlarından biri olarak görmektedirler. Onlara göre enerji güvenliği artık milli güvenliğin bir parçasıdır ve enerji güvenliğinin başta askeri güç olmak üzere mümkün olan bütün araçlarla korunması gerekmektedir.

2.3.2. Liberal Teori ve Enerji

Liberal teorinin uluslararası ilişkilere ilişkin genel yaklaşımları enerji faktörüne önem vermesine olanak tanımaktadır. Nitekim bu bölümün başında da yer verdiğimiz liberal teoriye ilişkin genel yaklaşımlardan hareketle şunları belirtebiliriz. Öncelikle, liberal düşünce sisteminde “güvenlik” kavramı ülkenin bekasının sağlanmasına ve ülke topraklarının savunulmasına yönelik yürütülen askeri faaliyetlerin yanı sıra, siyasi, ekonomik, sosyal ve teknolojik boyutları da kapsamaktadır. Bu bağlamda enerji faktörü hem ekonomik hem teknolojik hem de siyasi bağlamda önem arz etmektedir.

İkinci olarak, liberallere göre uluslararası ilişkiler savaşla değil işbirliği ile dengelenmelidir. Bu çerçevede enerjinin de uluslararası sistemde savaş ve rekabet yerine işbirliğini konusunu oluşturması arzu edilir.

Üçüncü olarak, liberal dünya görüşü ekonominin ve ekonomik bütünleşmenin uluslararası sistemde daimi barış için belirleyici olduğunu iddia etmektedir. Bu noktada da enerji etkeni önemli hale gelmektedir.

Dördüncüsü, liberal teori uluslararası ilişkilerin güvenliği için devletlerin işbirliğinin yansıra uluslararası kuruluşların da katılımını gerektirdiğini ileri sürmektedir. Bu manada özellikle enerji güvenliği mahiyeti ve bu konuya ilişkin Petrol İhraç Eden Ülkeler Teşkilatı (OPEC), Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) ve benzeri uluslararası örgütlerin küresel sistemdeki rolü liberal teorinin önemsedığı konulardan olmuştur.

Bu genel çerçeve içerisinde liberallerin “enerji güvenliği” anlayışını özellikle ekonomik bağlam belirler. Nitekim liberaller için enerji güvenliği, enerji kaynaklarının

sabit ve kabul edilebilir fiyatlarla elde edilmesini ifade eder.¹¹⁵ Liberaller, enerji kaynaklarının sınırlı olduğu ve kıtlık ve düşüş zamanlarında, enerji güvenliğinin bölgesel ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla uluslararası ve bölgesel işbirliği ile güvence altına alınabileceği konusunda hemfikirdirler. Bu bağlamda IEA veya OPEC benzeri uluslararası ve bölgesel örgütlenmeler enerji güvenliğini sağlamak üzere işbirliği, koordinasyon, bilgi ve deneyim alışverişi için uygun mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir. Liberaller ayrıca, savaşın enerji kaynakları üzerinde kontrol kazanmaya çalışmak için her zaman bir bahane olduğuna ve gelecekteki savaşları önlemek için ortak bir çıkar temeli sağlayan ekonomik, politik ve sosyal işbirliği yoluyla bu konunun önlenebileceğine inanırlar. Liberal okul savunucuları ayrıca uluslararası kurumların, hükümetlerin savaş yapmalarına ya da anlaşma şartlarını ihlal etmelerine kıyasla daha az çekici geleceğine inanmaktadırlar. Öte yandan, çoğu liberal, ekonomik işbirliği konusunda rejimlerin ve kurumların etkisinin önemine rağmen, bu noktada devletlerin belirleyici rolünü kabul etmektedir. Liberaller ayrıca enerji güvenliğini arttırmada ve gizli anlaşmalardan uzak durmada şeffaflık ve gözetimin önemini vurgulamaktadırlar.

Liberal teori enerjiyi ve onun oluşturduğu uluslararası enerji endüstrisini sorun oluşturan bir faktör olarak da değerlendirmektedir. Teoriye göre, enerjinin neden olduğu sorunlar kendini ekonomi, iç politika ve uluslararası ilişkiler alanlarında göstermektedir. Liberaller bu sorunları “kaynak laneti” (*resource curse*), “rantiyer devlet” (*rentier state*) ve “kaynak savaşları” (*resource wars*) biçiminde tanımlamaktadırlar.¹¹⁶

“Kaynak laneti” anlayışı bilimsel yazında, bir ülkenin sahip olduğu doğal kaynak bolluğunun o ülkenin ekonomik gelişimine engel olduğunu ifade etmek için kullanılmaktadır.¹¹⁷ Bu anlayış özellikle enerji kaynakları ile zengin olan ülkelerde kendini daha net biçimde göstermekte ve “Hollanda hastalığı” denen sorun yaratmaktadır.¹¹⁸ “Hollanda hastalığı”, ekonominin sadece bir doğal kaynağa bağlı kaldığı, bu nedenle diğer sektörlerin gelişmediği, ekonominin rekabet gücünün ve

¹¹⁵ “Energy Security Concept in International Relations”, 73.

¹¹⁶ Dannreuther, R. (2010). *International Relations Theories: Energy, Minerals and Conflict*, POLINARES working paper, 8, 6.

¹¹⁷ Sachs, D, J. - Warner, M, A. (1995). *Natural resource abundance and economic growth*, Cambridge.

¹¹⁸ Barder, O. (2006). *A Policymakers’ Guide to Dutch Disease: What is Dutch Disease, and is it a problem?*, http://www.cgdev.org/files/8709_file_WP91.pdf, (Erişim tarihi: 22.05.2019), 4.

dolayısıyla üretim kapasitesinin de düştüğü iktisadi durumu ifade etmektedir.¹¹⁹ Liberalist teori bakımından bu durum ilgili ülkede ekonomik özgürlüklere ve uluslararası ekonomik sistemde rekabet gücüne verdiği zarar nedeniyle olumsuz karşılanmaktadır.

“Rantiyer devlet” anlayışı bilimsel yazında, ulusal gelirlerin tamamının veya önemli bir kısmının, yerel kaynakların yabancı müşterilere kiraya verilmesi suretiyle elde edildiği ekonomileri/devletleri tanımlamak için kullanılmaktadır.¹²⁰ Rantiyer devlet genelde siyasi yönetimin belirlenmesinde halkın iştirakının çok zayıf olduğu, iktidarın halka hesap verme ihtiyacı hissetmediği, özgürlüklerin kısıtlandığı ve ihlal edildiği yapılar olarak dikkat çekmektedirler. Özellikle petrol ve doğal gaz zengini ülkelerin çoğunlukla rantiyer devletler olduğu gözlemlenmektedir.¹²¹ Bu bağlamda liberalizm iç politika açısından da büyük enerji gelirlerinin rantiyer devlet yaratması ve otoriter rejimlerin esas itibarıyla enerji zengini devletler olmasından rahatsızlık duymakta ve bu durumu kendisinin temel varsayımları ile ciddi çelişki olarak görmektedir.

“Kaynak savaşları” anlayışı doğal kaynaklarla devletler arasındaki çatışma ilişkisini anlatmak için kullanılmaktadır. Doğal kaynakların uluslararası ilişkilerdeki çatışmaların ve rekabetin nedenine dönüşmesinin üç temel dinamiği var.¹²² Öncelikle piyasa koşulları zaman-zaman devletlerin arzuladığı sonuçları doğurmuyor, bu durumda devletler ellerindeki diğer araçlarla durumu değiştirmeye çalışıyorlar. İkincisi, doğal kaynaklar savaş ve çatışma zamanı rakib devletlerin politik ve askeri amaçları için en önemli hedeflere dönüşmektedirler. Üçüncüsü, doğal kaynaklara yönelik tehditlerin kendisi doğrudan devletlerin çatışma veya savaş nedenine

¹¹⁹ McKinley, T. (2005). “Why is ‘The Dutch Disease’ Always a Disease? The Macroeconomic Consequences of Scaling up Oda?”, *International Poverty Centre*, <http://www.ipc-undp.org/pub/IPCWorkingPaper10.pdf>, (Erişim tarihi: 22.05.2019), 3-4; Gylfason, T. (2001), “Lessons from the Dutch Disease: Causes, Treatment, and Cures”, *Institute of Economic Studies*, <http://www.ioes.hi.is/publications/wp/w0106.pdf>. (Erişim tarihi: 22.05.2019).

¹²⁰ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: John, J. (2010). “The ‘Resource Curse’: Theory and Evidence (ARI)”, <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-resource-curse-theory-and-evidence-ari/> (Erişim tarihi: 22.05.2023); Douglas A, Yates. (1996). *The Rentier State in Africa: Oil Rent Dependency and Neocolonialism in The Republic of Gabon*, Trenton, 11-40.

¹²¹ Bu konuda detaylı bilgi için bakınız: Haber, S. – Menaldo, V. (2011). “Do Natural Resources Fuel Authoritarianism? A Reappraisal of the Resource Curse”, *American Political Science Review*, 105 (1), 1-26; Badié, S. – Bina, C. (2002). “Oil and The Rentier State: Iran’s Capital Formation: 1960-1997”, <http://www.luc.edu/orgs/meea/volume4/oilrentier/oilrentier.pdf> (Erişim tarihi: 24.05.2019).

¹²² Hamilton, A. (2003). “Resource Wars and the Politics of Abundance and Scarcity”, *Dialogue*, 1 (3), 27-28.

dönüşebilmektedir. Bu unsurlar ışığında uluslararası ilişkilerdeki pratiğine bakıldığında ise çatışma ve savaş nedenleri arasında enerji kaynaklarının en önemli etken olduğu gözlemlenmektedir.

“Kaynak savaşları” anlayışı çerçevesindeki bu durumu dikkate alındığında liberal teorinin enerjiye ilişkin yaklaşımında iki temel olumsuz etken öne çıkmaktadır.¹²³ Birincisi, enerji devletler arasında çatışmanın ve savaşın nedeni olan doğal kaynaklar arasında göreceli olarak en önemlisi olduğu için liberal teorinin özel ehemmiyet verdiği işbirliği anlayışı için mühim tehlike arz etmektedir. İkincisi, enerji faktörü liberal teorinin karşı çıktığı dış politikadaki “gizli ilişkiler” ağının esas konularından birini oluşturmaktadır. Bu yönüyle enerji faktörü demokratik veya antidemokratik niteliği farketmeksizin diğer devletlerin bu doğal kaynaklarla zengin otoriter veya totaliter rejimlerle yakın ilişki kurmasını ve desteklemesini sağlamaktadır.

Özetle, liberal teorinin genel yaklaşımları çerçevesinde enerji etkeni, realizmle kıyaslandığında daha fazla önemslenmektedir. Liberaller, enerji kaynaklarının sınırlı olduğu, kıtlık ve düşüş zamanlarında enerji güvenliğinin bölgesel ve uluslararası kuruluşlar aracılığıyla uluslararası ve bölgesel işbirliği ile güvence altına alınabileceği konusunda hemfikirdirler. Öte yandan, liberal teori enerjiyi ve onun oluşturduğu uluslararası enerji endüstrisini sorun oluşturan bir faktör olarak da değerlendirmektedir. Teoriye göre, enerjinin neden olduğu sorunlar kendini ekonomi, iç politika ve uluslararası ilişkiler alanlarında göstermektedir. Bunun temelinde de yukarıda belirtilen “kaynak laneti”, “rantiyer devlet” ve “kaynak savaşları” kavramlaştırmaları olduğu görülebilmektedir.

2.3.3. Kopenhag Okulu ve Enerji

Uluslararası İlişkiler teorileri arasında görece yeni olan ancak günümüzde önemli yer tutan Kopenhag Okulu’nun enerji faktörüne gösterdiği ilgi birkaç bağlamda açıklanabilir. Öncelikle, Kopenhag Okulu güvenliği merkeze alan ve onu genişletici yorumlayan bir yaklaşım gösterir. Okulun olduğu dönemde güvenlik ile enerjinin etkileşim içinde olduğuna dair politik ve akademik tartışmalar yaşanmaktaydı. Bu tartışmalar özellikle “enerji güvenliği” kavramı üzerinden

¹²³ Dannreuther, a.g.m., 2010, 6-7.

yürümekteydi. İkinci olarak, Kopenhag Okulu uluslararası ilişkilerin anarşik yapısına vurgu yapmaktaydı. Nitekim, bölümün yukarıdaki kısımlarında da belirttiğimiz üzere, Kopenhag Okulu güvenliği politik, ekonomik, askeri, sosyal ve çevresel boyutları ile ele almaktaydı. Her ne kadar Kopenhag Okulu, enerji güvenliğini ayrı bir boyut olarak değerlendirmese de, bu yaklaşımın savunucuları uluslararası ilişkilerin anarşik yapısı nedeniyle devletlerin kendi enerji yeterliliklerini temin etmeleri gerektiğini vurgularlar.¹²⁴ Bu bağlamda devletin enerji yeterliliğine sahip olması onun ekonomik, askeri ve sosyal kapasitelerini geliştirecek etken olarak kabul edilmekteydi. Bu durumda enerji güvenliği tehditlerin politik anlamda zayıflamasına dolaylı yoldan katkı yapan nitelik arz etmektedir. Üçüncü olarak, enerji konusu Kopenhag Okulu için bölgesel güvenlik alanları bağlamında da önem arz etmektedir. Okul bu noktada “bölgesel enerji güvenliği” anlayışını kullanmaktadır. Bu yaklaşımın savunucuları bölgesel enerji güvenliğini önemli güvenlik ikilemlerinden biri olarak değerlendirmektedirler. Bu anlayışa göre, bölgesel enerji güvenliği iki veya daha fazla devlet arasında enerji kaynaklarının üretimi, ithalatı, ihracatı veya transit erişimi hususlarını içerir.¹²⁵ Öte yandan, bu tür bir etkileşim devletler arasında bir bağımlılık ilişkisi yaratabilir ve bu bağımlılık bir tehdit kaynağı olabilir.¹²⁶ Örneğin, ABD’nin ve Avrupa Birliği’ni (AB) Basra Körfezi bölgesi petrolüne, AB’nin Rusya’dan doğalgaz ithalatına veya Ukrayna’nın alıcı ve transit ülke olarak Rusya’ya bağımlılığı kendileri için birer tehdit oluşturabilir.

Bu bağlamda enerji güvenliği kompleksinin yapısı enerjinin bağımlılığına bağlı olarak değişebilir veya enerji bağımlılığı kavramlarında değişimler olabilir.¹²⁷ Bölgesel güvenlik kompleksi içinde herhangi bir devlet tarafından yeni bir güç oluşturulması, devletin enerji bağımlılığını azaltabilir, ancak bu bölgesel güvenlik kompleksinden çıkmak için yeterli olmayabilir.¹²⁸ Bu nedenle, bölgesel enerji projeleri bölgedeki bağımlılık düzenlerini değiştirecek kadar önemli olduğunda mevcut durum ve iç dönüşüm gerçekleşebilir. Öte yandan, dış dönüşüm, bazı devletleri bölgesel güvenlik kompleksinden çıkarmaya zorlayacak yeni stratejik projeler sonucunda

¹²⁴ ‘Energy Security Concept in International Relations’, 69.

¹²⁵ “Energy Security Concept in International Relations”, 70.

¹²⁶ Palonkorpi, M. “Energy Security and the Regional Security Complex Theory”, <https://docplayer.net/42139190-Energy-security-and-the-regional-security-complex-theory.html> (Erişim tarihi: 14.05.2023), 2.

¹²⁷ “Energy Security Concept in International Relations”, 70.

¹²⁸ Palonkorpi, a.g.m., 10.

ortaya çıkabilir veya yeni devletlerin bu bölgesel enerji kompleksine girmesine neden olabilir. Yer paylaşımı ile ilgili olarak, bu, bölgesel enerji güvenliği kompleksi içindeki bir devletin tam yetki ve bölgesel enerji güvenliği kompleksi içindeki diğer devletler üzerinde tekel olması durumunda ortaya çıkabilir.

Kopenhag Okulunun enerji boyutuna ilişkin yaklaşımında bir diğer boyutu çevresel etkiler oluşturmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz üzere, teorinin güvenliği tanımlarken kullandığı altı sektörden birini çevresel boyut teşkil etmekteydi. Bu bağlamda enerji faktörü oluşturduğu çevresel etkileri nedeniyle de önemsenmekte ve bunu “çevresel enerji güvenliği” kavramı çerçevesinde ele almaktadırlar. Okulun savunucuları enerjinin çevresel etkilerini dört açıdan değerlendirmektedirler.¹²⁹ Öncelikle, enerji kaynaklarının denetimsiz kullanımı ekolojik kirlenme ve iklim değişikliği benzeri çevresel sorunlara neden olmaktadır. Bu durumun önlenmesi için devletlerin ve yerel toplulukların bilimsel biçimde davranması gerekmektedir. İkincisi, teori enerji güvenliğinin çevresel boyutunun enerji kaynaklarının işlenmesinde kullanılacak çevre dostu teknolojinin önemini vurgulamaktadır. Üçüncüsü, okul, devletlerin çevrenin korunması için enerji güvenliği ile endüstri arasında doğrudan ilişki kurması gerektiğini savunmaktadır. Dördüncüsü, Kopenhag Okulu yazarları, bir yandan düşük enerji fiyatlarının ekonomik gelişme ve uluslararası siyasette üstünlük oluşturma bakımından olumlu bir etken olacağını kabul ederken, diğer taraftan ucuz enerjinin tüketimi artırarak çevresel kirliliği güçlendireceğini savunmaktadırlar. Bu boyutu nedeniyle, pahalı enerjinin tüketimi kısıtlayarak daha rasyonel kullanımı teşvik edeceğini de ileri sürmektedirler.

Özetle, Kopenhag Okulu güvenliği genişletici yorumlayan bir yaklaşım benimsemektedir ve konuyu altı boyuttan oluşan bir çerçeveden ele almaktadır. Bu bağlamda enerji konusu Okul tarafından siyasi, ekonomik ve çevresel boyutlar bağlamında önem arz etmektedir. Teori için devletin enerji yeterliliğine sahip olması onun ekonomik, askeri ve sosyal kapasitelerini geliştirecek etken olarak kabul edilmektedir. Konuya ilişkin akademik tartışmalar özellikle “enerji güvenliği”, “bölgesel enerji güvenliği” ve “çevresel enerji güvenliği” benzeri kavramlar çerçevesinde değerlendirilmektedir.

¹²⁹ “Energy Security Concept in International Relations”, 71.

3. AZERBAYCAN DIŞ POLİTİKASI VE ENERJİ

3.1. Azerbaycan Dış Politikasının Genel Çerçevesi

Her ne kadar farklı tarihsel bakış açılarıyla Azerbaycan'ın genel tarihini ve özel olarak diplomasi tarihini çok eski dönemlere kadar götürmek mümkün olsa da, hem mevcut uluslararası ilişkiler sisteminin ortaya çıkıő süreci hem de günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kendisini Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mirasçısı olarak nitelendirmesi göz önünde bulundurulduğunda Azerbaycan dış politikasını yaklaşık son 100 yıl itibariyle değerlendirmek daha doğrudur.

1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, geride kalan en az 100 yıllık dönem de dikkate alındığında, sadece bir bağımsızlık mücadelesinin değil, kimlik oluşturma, bağımsız varlığını, toprak bütünlüğünü ve ismini kabul ettirme mücadelesinin unsurlarını taşımaktaydı. Bu anlamda sadece 23 aylık ilk bağımsızlık döneminde önemli bir başarıya ulaőmış ve bu ilk dönem, günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti için de önemli bir miras bırakmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 1920 yılında işgali ve 1922 yılında kendi iradesi dışında önce Güney Kafkasya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'ne, daha sonra aynı yıl içinde SSCB'ye "katılmasının" ardından aralıksız olarak süren, 1980'lerin ikinci yarısında ise özellikle güçlenen bağımsızlık mücadelesi 1991 yılında Azerbaycan'ın tam bağımsızlığına kavuőmasıyla sonuçlanmıştır. Azerbaycan açısından bağımsızlık mücadelesinin son dönemi, aynı zamanda dış politikanın ilk dönemini oluşturmaktaydı. Bu dönemlerde, Azerbaycan'da yerleşmiş olan algılar, doğal olarak, Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonraki dönemde Azerbaycan dış politikasına damgasını vurmuştur. Yerleşik algıların dış politikayı belirlemesi sürecine, Azerbaycan'da hızlı iktidar değışikliklerinin yaşanması da eklenince, Azerbaycan dış politikasının, başlangıçta istikrarsız çizgi yakalaması kaçınılmaz olmuştur.

Başlangıçta, genellikle Moskova'nın uygun gördüğü şekilde davranmaya çalışma anlayışı, kısa süreli belirsiz dönemden sonra yerini, Rusya ve İran karőıti politikaya bırakmıştır. Bu aşamayı, tekrar kısa süreli Rusya'ya yakınlık ve Batı'dan uzaklık dönemi takip etmiştir. 1993 sonları itibariyle ise denge politikasına geçilmiş ve bazı değışikliklere rağmen günümüze kadar bu politikaya bağlı kalınmıştır.

3.1.1. Tarihsel Giriş

Günümüzdeki Azerbaycan dış politikasının doğru bir biçimde analiz edilmesi bakımından Azerbaycan dış politikasının tarihine göz atmakta yarar vardır. Azerbaycan diplomasi tarihini bazı tarihçiler bu coğrafyadaki ilk devletlere¹³⁰, bazıları ise Akkoyunlulara dayandırmaktadırlar.¹³¹ Azerbaycan kimliğinin en önemli parçalarından birisi olarak kabul edildiği için Safevi dönemine de Azerbaycan diplomasi tarihinde özel yer verilmektedir. Fakat resmi olarak günümüzdeki Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 yılları arasındaki Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin mirasçısı olarak kabul edildiğinden bu tez çalışmasında Azerbaycan dış politika tarihi kısaca 1918 yılından sonraki dönem itibariyle değerlendirilecektir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, karmaşık bölgesel ve küresel koşullarda, 28 Mayıs 1918'de ilan edilirken, devletin kurucuları çok zor ödevlerle karşı karşıya kalmıştır. Cumhuriyetin kurucuları, kimlik ve devlet inşa etmek, Azerbaycan adını, Azerbaycan'ın varlığını, bağımsızlığını ve sınırlarını (toprak bütünlüğünü) uluslararası arenada kabul ettirmek, iç istikrarı ve dış güvenliği sağlamak durumundaydılar.

Cumhuriyetin kurucuları hiçbir özel mirastan yararlanamadıkları (tamamen yeni ülke ismi, sınırlar, kimlik vb. oluşturulmaya çalışıldığı, miras alınacak devlet kurumları, ordu, deneyimli kadrolar olmadığı) için en büyük yük dış politikayı oluşturanlara, dış ilişkiler kurması ve dış destek alması gerekenlere düşmekteydi. Bu anlamda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanı (yeni bir devlet kurulması) daha çok bir dış politika başarısı olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede o sıradaki resmi görevi fark etmeksizin Mehmet Emin Resulzade, Ali Merdan Topçubaşov, Feteli Han Hoylu, Nesib Usubbeyov (Yusufbeyli), Mehmet Hasan Hacınski ve diğer ünlü devlet adamları dış politikanın şekillenmesi ve dış ilişkilerin kurulması için özel çaba sarfetmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanından 2 gün sonra 30 Mayıs 1918'de Osmanlı, Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, ABD, Bulgaristan, Romanya, İran, İspanya, Hollanda, Rusya, İsveç, Ukrayna, Danimarka ve

¹³⁰ “Azərbaycan diplomatiyası”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf> ((Erişim tarihi: 28.05.2023))

¹³¹ Mahmudov, M, Y. – Şükürov, K, K. (2009), *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Tarixi, Dövlətlərarası Müqavilələr və Digər Xarici Siyasət Aktları 1639-1828*, Bakü, 18-19.

Japonya Dışişleri Bakanlıklarına Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğuna ve tanınma talebine ilişkin telgraf gönderilmiştir.¹³²

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilanı İstanbul'da çok olumlu karşılanmış, Azerbaycan bu dönemde ilişkilerini öncelikle Osmanlı ile geliştirebilmiştir. Azerbaycan'ın imzaladığı ilk uluslararası belge, Osmanlı Devleti ile 4 Haziran 1918 tarihli Batum Antlaşması olmuştur.¹³³ 4 Haziran 1918 tarihli anlaşma, Azerbaycan'ın uluslararası alanda tanınması, Azerbaycan'ın mali durumunun iyileştirilmesi ve ülke genelinde egemenliğin sağlanması (özellikle Bakü'nün kurtuluşu) için fırsatlar yaratmıştır.

Azerbaycan açısından ikinci önemli adım ise 1918 yazında yapılması planlanan İstanbul Konferansına Resulzade, Hasmemmedov ve Sefikurdski'den oluşan bir heyetin gönderilmesi olmuştur. Bu konferans gerçekleştirilmese de, Azerbaycan heyeti 1918 yılı Haziran ayı sonundan Ekim sonuna kadar İstanbul'da hem Osmanlı hem de diğer ülkelerin temsilcileriyle görüşmelerde bulunmuştur.

15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtuluşunun ardından işgalci tüm güçler, bu arada İngiliz güçleri Bakü'yü terketmek zorunda kalsalar da, 30 Ekim 1918 tarihli Mondoros Mütarekesinden kısa süre sonra 17 Kasım 1918'de İtilaf devletleri adına işgalci İngiliz ordusu Bakü'ye yeniden gelmiştir. Azerbaycan'ın egemenliği için ciddi risk oluştursa da İngiliz birlikleri komutanı General Tomson Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni meşru güç olarak kabul etmiştir.¹³⁴

Genel olarak bu aşamada, Azerbaycan'ı tam destekleyen tek devlet olan Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedenleri arasında bulunması ve bölgedeki etkinliğinin azalması, Azerbaycan için ciddi zorluklar yaratmıştır. Azerbaycan'ı yönetenler Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdirmek üzere savaşın tarafı olan ülkelerin kendi aralarında gerçekleştirdikleri görüşmelerde ve imzaladıkları belgelerde, Azerbaycan'ın dikkate alınmamasını defalarca protesto etmiş, Azerbaycan'ın egemenliğini, hatta Azerbaycan ismini kabul ettirmek için özel çaba sarfetmek zorunda kalmıştır.

¹³² Nesibli, N. (2011). *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakü, 52-53.

¹³³ Hasanlı, C. (2009). *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti: 1918-1920*, Bakü, 80-81.

¹³⁴ Hasanlı, a.g.e., 2009, 157-161.

Azerbaycan bağımsızlığına yönelik en büyük tehdit Rusya'dan gelmiştir. O sırada Rusya'da devam eden iç savaşın hiçbir tarafı Azerbaycan'ın bağımsızlığını kabul etmeye yanaşmamıştır. Bunda Bakü petrolünün de önemli bir etken olduğu bilinmektedir. Azerbaycan, Rusya karşısında direnebilmek için Kafkasya halklarının ortak hareket etmeleri gerektiğini savunmuş, Kafkasya halklarının kendi aralarındaki sorunları mümkün olan en hızlı bir biçimde çözmeleri ya da ertelemeleri çağrısında bulunmuştur. Bu doğrultuda 16 Haziran 1919'da Azerbaycan ile Gürcistan arasında savunma paktının imzalanması önemli bir başarı olarak değerlendirilebilir.¹³⁵

Azerbaycan'ın bağımsızlığına bir diğer tehdit İran'dan gelmiştir. İran'ın Azerbaycan devletinin ismine ve genel olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığına olumsuz yaklaşımından kaynaklanan sorunlar 1919 yılının ortalarından itibaren azalmaya başlamış, 20 Mart 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile İran arasında çeşitli alanlarda işbirliğini düzenleyen 7 anlaşma ve protokol imzalanmıştır.

Bu arada Paris Barış Konferansı'na katılan Azerbaycan heyetinin yoğun çabalarının ardından 11 Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı Dörtler Konseyi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını (Gürcistan ile birlikte) fiilen tanımıştır.¹³⁶ Ardından, Azerbaycan ve Gürcistan heyetleri 15 Ocak 1920'de Fransa Dışişleri Bakanlığına davet edilerek İngiltere ve İtalya temsilcilerinin katılımıyla tanınmaya ilişkin karar Azerbaycan heyetine sunulmuştur. Bu, tam ve hukuki bir tanımadır.

Sonraki aşamada Azerbaycan temsilcileri Müttefik Yüksek Konseyi'nin Londra ve San Remo'daki konferanslarına katılarak, Milletler Cemiyeti ve diğer uluslararası kuruluşlara üye olmaya çalışmıştır. Bakü'de yirmiden fazla ülkenin diplomatik misyonları kurulmuştur. Nisan 1920'de Azerbaycan Parlamentosu, hükümet tarafından sunulan Londra, Paris, Cenevre, Roma, Varşova ve Washington'da diplomatik misyonlar kurulmasına ilişkin bir yasa tasarısını kabul etmiştir. Fakat Azerbaycan'ın 27 Nisan 1920'de Rusya tarafından işgal edilmesi ve 28 Nisan 1920'de cumhuriyetin yıkılması bu adımların atılmasını engellemiştir.¹³⁷

¹³⁵ Nesibli, a.g.e., 2011, 105-106.

¹³⁶ Veliyev, T. (2009). *XX əsr Azərbaycan tarixi: II cild*, Bakü, 209-210.

¹³⁷ İsmayılov, M., Maksvell, N. (2008). *Azərbaycan tarixi yeddi cildə: V cild*, Bakü, 426-428.

3.1.2. Sovyet Döneminde Dış İlişkiler

Sovyet Rusya tarafından işgaliyle Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin yıkılarak Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin kurulmasının ardından Azerbaycan fiili olarak Rusya'nın yönetimi altına geçmiştir. 30 Eylül 1920'de Azerbaycan ile Rusya arasında zorla imzalatılan askeri-ekonomik ittifak anlaşması Azerbaycan'ı hukuken de Moskova'ya bağlamıştır. Azerbaycan 12 Mart 1922'den itibaren hukuken Güney Kafkasya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin, 30 Aralık 1922'den itibaren ise SSCB'nin bir parçası olarak kendi iradesi dışında da olsa egemenliğini önemli ölçüde üstyapılara devretmiştir. Aslında bu süreç Nisan 1920'deki işgalden itibaren başlasa da yine de 1922 sonuna kadar Moskova'nın kontrolü altında sınırlı dış ilişkiler geliştirilmiştir.

Bu dönemde Türkiye (Türkiye Büyük Millet Meclisi – TBMM yönetimi) ile Sovyet Rusya arasındaki iyi ilişkilere paralel olarak Türkiye-Azerbaycan ilişkileri de bir süre olumlu yönde gelişmiştir. Rus işgalinden hemen sonra Bakü'de bulunan Halil Kut Paşa, Kazım Karabekir Paşa'ya yazdığı mektupta Azerbaycan'da resmi bir temsilciliğin bulunmamasının büyük sıkıntılar yarattığını ifade etmiştir.¹³⁸ Mustafa Kemal Atatürk'ün yaptığı değerlendirmeler sonucunda 15 Ağustos 1920'de Memduh Şevket Bey (Esental) Azerbaycan'a temsilci, Yüzbaşı Ömer Lütfü Efendi ise Askeri Ataşe olarak atanmıştır.¹³⁹

Moskova Anlaşmasının ardından Rusya'nın taleplerini de içeren Kars Antlaşması'nın imzalanması ve Ankara'da Azerbaycan Elçiliğinin açılması Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından önemli adımlar olmuştur.¹⁴⁰

3 Eylül 1921'de Rusya Komünist (Bolşevik) Parti Merkezi Komitesi Kafkasya Teşkilatı toplantısı kararının 8. maddesinde İbrahim Ebilov'un Azerbaycan Elçisi olarak acilen Ankara'ya gitmesi öngörülmekteydi.¹⁴¹ 11 Ekim 1921'de Ankara'ya varan Azerbaycan diplomatik heyeti 14 Ekim 1921 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk tarafından kabul edilmiştir.¹⁴² Güven mektubunun sunulduğu kabulde Atatürk'ün konuşmasını “Azerbaycan Türklerinin bir daha esaret altına düşmemelerini ve

¹³⁸ Karabekir, K. (2004). *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul, Emre Yayınevi, 810–812.

¹³⁹ Dayı, E. (2000). “Atatürk ve Türk Dünyası”, *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, 1, Ankara, 519.

¹⁴⁰ Hasanlı, C. (2012), *Azerbaycan Xarici Siyaseti 1920-1939*, 396-397.

¹⁴¹ Hasanlı, a.g.e., 2012, 420.

¹⁴² Aslan, B. (2004), *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul, 186-188.

haklarını kaybetmemelerini temenni ederim. Azerbaycan'ın kederi kederimiz, sevinci sevincimizdir” sözleriyle bitirmesi çok anlamlı olmuştur.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Sovyetler Birliği'nin kurulmasına doğru giden süreçte hem Azerbaycan'ın dış temsilcileriyle ilgili, hem de Azerbaycan'daki yabancı misyonlarla ilgili sınırlandırmalar başlamıştı. 18 Nisan 1922'de Azerbaycan yönetimi (Moskova'nın talebi ile) Azerbaycan'ın yeni yönetimi tarafından kabul edilmeyen tüm yabancı ülke misyonlarının ülkeyi hemen terketmelerini istemiştir.¹⁴³ Bu çerçevede Bakü'deki Türkiye (TBMM hükümeti), İran, Buhara Halk Sovyet Cumhuriyeti ve Almanya diplomatik temsilciliklerinin faaliyetine izin verilmiş, Belçika, Danimarka, Estonya, Finlandiya, İsveç, İtalya, Litvanya, Hollanda, Polonya, Yunanistan ve diğer ülke temsilcilikleri ise kapatılmıştır. Bu arada Bakü'deki Türkiye Büyükelçiliği 31 Mart 1924'te Konsolosluga dönüştürülmüş, 1938'de ise tam olarak kapatılmıştır.¹⁴⁴

Azerbaycan'ın yurtdışındaki tek diplomatik temsilcisi olan İbrahim Ebilov'un görevine son verileceğine ilişkin söylentiler 1922 yazından itibaren dolaşsa da İbrahim Ebilov görevini vefat ettiği tarih olan 23 Şubat 1923'e kadar sürdürmüş, onun vefatından sonra ise Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilciliği kapanmıştır.¹⁴⁵

13 Haziran 1922'de Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının kurum olarak ortadan kaldırılmasına ve yetkilerinin Güney Kafkasya Sosyalist Federal Sovyet Cumhuriyeti'nin ilgili kurumuna devrine ilişkin karar alınmıştır. 21 Ağustos 1922 tarihli bu kararla dış politikaya ilişkin yetkilerin devri süreci tamamlanmıştır, Azerbaycan'da ve diğer cumhuriyetlerde sadece sekreterlik düzeyinde bir koordinatörün bulunmasına izin verilmiştir.

Bu arada 1922 yılında kapatılan Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru, dönemin özel koşullarında SSCB'nin çıkarları doğrultusunda 1944 yılında yeniden oluşturulmuştur. Önce 28 Ocak-1 Mart 1944 tarihlerinde (Yalta/Kırım Konferansından önce) gerçekleştirilen SSCB Yüksek Sovyeti (parlamentosu) toplantısında Sovyet cumhuriyetlerinin dış ilişkilerini

¹⁴³ Gasımlı, M. (2009), “Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Xarici İşler Nazirliyinin bağlanması ve ‘yeni xarici siyaset xetti’ (1920-1922)”, *Diplomatiya Alemi*, 23, 74.

¹⁴⁴ Hasanlı, a.g.e., 2012, 276.

¹⁴⁵ Hasanlı, a.g.e., 2012, 396-397, 549.

bağımsız olarak yürütme yetkisine sahip oldukları vurgulanmış ve ilgili kurumların oluşturulması yönünde karar alınmıştır. Bununla amaçlanan; kurulacak olan Birleşmiş Milletler'e (BM) tüm Sovyet cumhuriyetlerinin üye olmasını sağlamak ve BM Genel Kurulu'ndaki oylamalarda belirli bir oy potansiyeline ulaşmaktır. Bu doğrultuda 8 Mart 1944'te Azerbaycan Yüksek Sovyetinin kararıyla Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Dışişleri Halk Komiserliği kurulmuş, 1946 yılından itibaren ise kurum, Bakanlığa dönüştürülmüştür. Fakat bu kurum sadece kağıt üzerinde mevcut olmuş, herhangi bir faaliyeti söz konusu olmamıştır.

3.1.3. Bağımsızlık Sonrası Dış Politika

1980'li yılların sonlarında Doğu Bloku'nda yaşanan gelişmeler, bağımsızlık mücadeleleri ve komünizm karşıtı hareketler 1990'lı yılların başlarında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılması ve yeni bağımsız devletlerin ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. SSCB'nin çöküşü hem Soğuk Savaşın sona ermesine hem de dünyadaki iki kutuplu sistemin ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Bu dönemde bağımsızlığına kavuşan devletlerden birisi de Azerbaycan Cumhuriyeti olmuştur. Azerbaycan açısından bağımsızlık mücadelesinin son aşaması aynı zamanda dış politikanın oluşma sürecinin ilk aşamasını teşkil etmiştir. Azerbaycan'ın tam bağımsızlığına giden süreçte birkaç farklı nitelikli karar alınsa da bunlardan özellikle ikisinin bağımsızlığın tam sağlandığı tarih olduğuna ilişkin değerlendirmeler vardır:

1. Bağımsızlık Bildirisinin Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Azerbaycan Parlamentosu) tarafından onaylandığı 30 Ağustos 1991 tarihi;
2. Azerbaycan'ın Devlet Bağımsızlığına İlişkin Anayasa Kararının Azerbaycan Yüksek Sovyeti (Azerbaycan Parlamentosu) tarafından onaylandığı 18 Ekim 1991 tarihi.

Bu kararları nitelikleri itibariyle değerlendirdiğimiz zaman Parlamento tarafından alınan 30 Ağustos 1991 tarihli 179-XII numaralı (Azerbaycan Cumhuriyetinin Bağımsızlığının Yeniden İlanına İlişkin) kararlar birlikte Azerbaycan'ın resmen bağımsız olduğunu ifade etmek mümkündür.¹⁴⁶ Bu kararın alındığı gün Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın Azerbaycan'ın

¹⁴⁶ Qaffarov, T. (2008). *Azərbaycan Tarixi 1941-2022, VII Cild*, Bakü, 233-234.

bağımsızlığını tanıma konusunu değerlendirdiği de bilinmektedir. Ayrıca aynı gün Azerbaycan Parlamentosu aldığı 181-XII kararla Letonya, Litvanya, Estonya, Moldova, Gürcistan, Ukrayna ve Belarus'un bağımsızlıklarını tanımış, Birleşmiş Milletler'e tanınma talebini iletmıştır. Bundan dolayı aslında Azerbaycan'ın bağımsızlık dönemini 30 Ağustos 1991'den itibaren değerlendirmek daha doğru olur.

Bu döneme Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin baskı ve katliamlar ile toplu göçe zorlanmaları, Sumgayıt'da gerçekleştirilen provakasyon ve diğer benzer olaylar dolayısıyla yaşanan etnik gerginlik, SSCB'den ayrılma (Rusya'ya karşı bağımsızlık) mücadelesi, 19. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'ın Rusya ve İran arasında bölündüğüne ilişkin yaygın görüşten kaynaklanan "Güney Azerbaycan" meselesi damgasını vurmuştur. Azerbaycan Halk Cephesi liderliğindeki büyük çoğunluk sorunların kaynağının Moskova olduğuna inanmış, ama aynı zamanda sorunların sadece Moskova'nın yardımıyla çözülebileceğine ve Moskova'dan ayrılmanın mümkün olmayacağına inanan kesim (özellikle Komünist Parti yöneticileri) de mevcut olmuştur. Bu yaklaşımlar bağımsızlığın yeniden kazanılmasından sonraki aşamadaki dış politikaya da yansımıştır.

Yeniden bağımsızlığına kavuşmasından sonraki aşamada Azerbaycan dış politikasını farklı başlıklar altında değerlendirmek mümkündür. Genellikle kurumsallamış bir dış politikaya sahip olmadığı ve dış politikası daha çok liderlerin inisiyatifleriyle belirlendiği için Azerbaycan dış politikası liderlerin görev yaptıkları dönemler itibariyle tasnif edilmektedir. Fakat bu tezde Azerbaycan dış politikası özellikleri temel alınarak aşağıdaki dönemler itibariyle incelenecektir:

- a. Kısmen Rusya yanlısı belirsizlik dönemi
- b. Türkiye (ve kısmen Batı) yanlısı, tam bağımsızlıkçı idealist dış politika dönemi
- c. Batıdan uzaklaşma ve Rusya'yı yatıştırma dönemi
- d. Denge politikası dönemi
- e. Yeni denge politikası dönemi

3.1.3.1. Kısmen Rusya yanlısı belirsizlik dönemi

Azerbaycan 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına kavuştuğu zaman ülkenin başında Azerbaycan Yüksek Sovyeti (parlamentosu) tarafından 18 Mayıs 1990 tarihinde Devlet Başkanı* (Cumhurbaşkanı) olarak seçilmiş olan komünist lider Ayaz Mütellibov bulunmaktaydı. 1980'li yılların sonlarından itibaren bağımsızlık mücadelesinin liderliğini üstlenen, 1989'da yasal kimlik kazanmış olan Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) ise bu dönemde Azerbaycan'daki en önemli siyasal güç konumundaydı. Böylece dış politikanın belirlenmesi sürecinin ana aktörü doğal olarak Devlet Başkanı Ayaz Mütellibov, ikincil aktörü ise Ebülfez Elçibey'in liderlik ettiği AHC olmuştur.

Azerbaycan daha tam bağımsızlığını ilan etmeden 19-21 Ağustos 1991'de Moskova'da SSCB lideri Mihail Gorbaçov'a karşı gerçekleştirilmeye çalışılan darbe girişimi iktidar için önemli bir sınav olmuştur. Darbenin ilk gününde 19 Ağustos'ta AHC darbeye karşı ilk tepki gösteren ve darbecilere karşı mücadelenin lideri Boris Yeltsin'i destekleyen açıklamalar yaparken, Mütellibov SSCB cumhuriyetleri içinde darbecileri destekleyen tek lider olmuştur.¹⁴⁷ Bu etken ve genel olarak yaklaşımlarının SSCB'nin "yenilikçi" kesimine değil, "radikal" kesimine uygun olması darbe girişiminin başarısızlığının ardından Mütellibov'un konumunu zayıflatmıştır. Tüm bunlara rağmen Moskova yönetimi Azerbaycan devletinin başında Mütellibov'un olmasını, AHC iktidarından daha uygun bulmaktaydı.

30 Ağustos 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyetinin onayladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığının Yeniden Tesisine İlişkin Bildiri"de¹⁴⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918-1920 yıllarında mevcut olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin mirasçısı olduğu, diğer devletler ve Birleşmiş Milletler tarafından tanınma arzusu ifade edilmiştir. Azerbaycan parlamentosunun aynı gün aldığı diğer bir kararda ise Letonya, Litvanya, Estonya, Moldova, Gürcistan, Ukrayna və Belarusun bağımsızlık bildileri desteklenmiş ve bu cumhuriyetlerin bağımsızlıkları

* Azerbaycan Devlet Başkanları için Türkiye'de bazen "Devlet Başkanı" bazen ise "Cumhurbaşkanı" unvanı kullanılmaktadır. SSCB'nin dağılma sürecinde Sovyet cumhuriyetlerinde oluşturulan sistem başkanlık sistemi olduğu için bu tezde doğru olduğu düşünülen "Devlet Başkanı" ifadesi tercih edilmiştir.

¹⁴⁷ Sönmezoğlu, F. (1999). *Değişen Dünya ve Türkiye*, Ankara, 227.

¹⁴⁸ "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Qərarı, 30 avqust 1991-ci il (Qərar № 179-XII)", <https://e-qanun.az/framework/6592> (Erişim tarihi: 28.05.2023).

tanınmıştır.¹⁴⁹ Azerbaycan'ın bağımsızlığının da bu cumhuriyetler tarafından tanınması ve ilişkilerin bağımsız eşit devletler olarak karşılıklı yarar temelinde geliştirilmesi arzusu ifade edilmiştir.

Bu aşamada bağımsızlığın güçlendirilmesi, diğer devletlerle ve uluslararası kuruluşlarla ilişkilerin geliştirilmesi, egemenliğe ve toprak bütünlüğüne yönelik tehditlerin önlenmesi, kısmen de enerji stratejisinin belirlenmesi Azerbaycan dış politikasının temel öncelikleri olmuştur. Fakat Devlet Başkanı Ayaz Mütellibov Sovyetler Birliği'nin dağılacağına inanmadığı, aynı zamanda Moskova'dan çekindiği için bağımsız dış politika oluşturmak yerine SSCB merkezi yönetiminin tavırlarına göre davranmayı tercih etmiştir. Bu, yeni bağımsız devlet açısından hayati öneme sahip olan bir dönemde dış politika açısından ciddi bir belirsizlik yaşanmasına neden olmuştur.

Genel olarak ülkedeki siyasal güçler arasında en kısa zamanda tam bağımsızlığı savunanlar, bağımsızlığa aşamalı şekilde kavuşmayı önerenler ve aslında SSCB'de kalmanın doğru yol olduğunu (büyük olasılıkla, SSCB'nin asla dağılmayacağına olan inançtan hareketle) ileri sürenler mevcut olmuştur. Bu koşullar altında 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Parlamentosu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığı Hakkında Anayasa Kararı'nı kabul etmiş ve bu bildirge daha sonra (29 Aralık 1991 tarihli) halk oylaması ile onaylanmıştır.

Bu aşamada Azerbaycan yönetimi daha çok SSCB'nin herhangi şekilde devam edeceğine olan inancıyla merkezde yaşanan süreçlerin içinde yer almaya çalışmakta, “hemen ve tam bağımsızlık” taraftarları ise SSCB'den ve SSCB çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan yapılardan uzak durulması gerektiğini savunmaktaydı. Dönemin Azerbaycan Devlet Başkanı Ayaz Mütellibov 21 Aralık 1991'de Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da gerçekleştirilmesi planlanan toplantıda Bağımsız Devletler Topluluğu'na (BDT) katılım anlaşmasını imzalama arzusunu açıkça ifade etmiştir. Fakat toplumda ve siyasal güçler arasında Mütellibov'un bu düşüncesine karşı ciddi bir muhalefet mevcut olmuştur. Bu durumda Azerbaycan parlamentosu devlet başkanının hareket alanını sınırlandırmak amacıyla BDT ile ilişkiler konusunda

¹⁴⁹ “Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyanatı (30 avqust 1991, Qərar № 181-XII)”, *Dövlət Quruluşunun Əsaslarına Dair Digər Sənədlər*, https://www.international-arbitration-attorney.com/wp-content/uploads/arbitrationlawazr4_4.pdf (Erişim tarihi: 24.05.2023), 68.

özel bir karar kabul etmiştir. 20 Aralık 1991 tarihli ve 32 sayılı kararda şunlar kaydedilmiştir¹⁵⁰:

“1. Azərbaycan Cumhuriyeti'nin mevcut koşullarda Bağımsız Devletler Topluluğu üyesi olması uygun görülmesin.”

Kararın ikinci maddesinde, Azərbaycan Cumhuriyeti topraklarında bulunan Sovyet Silahlı Kuvvetleri birliklerinin statüsünü belirlemek amacıyla Azərbaycan devlet başkanına Bağımsız Devletler Topluluğu ile görüşmeler yapma yetkisi verilmiştir.

Azərbaycan parlamentosunun bu kararına rağmen Devlet Başkanı Ayaz Mütəllibov 21 Aralık 1991 tarihinde Alma-Ata Deklarasyonu'na imza atmıştır.¹⁵¹ Muhalefet Mütəllibov'un bu adımına sert tepki göstermiş, muhalefetin etkin olduğu parlamento katılım kararını onaylamamıştır.

Aslında bağımsızlıktan yana olmayan, AHC liderliğindeki halkın mücadelesi ile kazanılmış olan bağımsızlık için henüz erken olduğunu düşünen Mütəllibov, Moskova merkezli düşüncesini sürdürmüş, Rusya ile ilişkileri dış politikasının en başat unsuru olarak görmüş, özellikle Ermenistan Azərbaycan topraklarını işgal ederken ısrarla Moskova'dan yardım beklemiştir.¹⁵² Rusya ise Mütəllibov iktidarının Rusya merkezli bu yaklaşımlarına rağmen Azərbaycan'ın bağımsızlığını tanımamıştır.¹⁵³

Genellikle belirsizlik çerçevesinde Rusya yanlısı bir politika izlemesine rağmen, Mütəllibov Azərbaycan ile önemli bağları olan Türkiye ile de ilişkilerin gelişmesi yönünde adımlar atmıştır.¹⁵⁴ Daha SSCB dağılmadan önce dönemin Türkiye Cumhurbaşkanı Turgut Özal, SSCB ziyareti çerçevesinde 15 Mart 1991'de Azərbaycan'ı da ziyaret etmiştir. Özal'ın Moskova ile *Dostluk, İyi Komşuluk ve İşbirliği Antlaşması*'nı imzaladıktan sonra Azərbaycan'a gelmesi, Türkiye'nin dengeli

¹⁵⁰ “Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Müstəqil Dövlətlər Birliyinə münasibəti haqqında qərarı”, *Dövlət Quruluşunun Əsaslarına Dair Digər Sənədlər*, http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr4_4.pdf (Erişim tarihi: 28.05.2022), 99.

¹⁵¹ Qasımlı, M. (2015), *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti (1991-2003) II Hissə*, Bakı, 505.

¹⁵² Cafersoy, N. (2000), *Eyalet-Merkaz Düzeyindən Eşit Statiiye; Azərbaycan-Rusya ilişkileri (1991-2000)*, Ankara, 9.

¹⁵³ “Rusya Neden Azərbaycan'ı tanımıyor”. (1992), *Ülfet Gazetesi*.

¹⁵⁴ Sönmezoglu, a.g.e., 1999, 227.

politikasının bir göstergesiydi. Mütellibov, böylece daha rahat olarak değişik konularda işbirliğine gidilebileceğini açıklamıştı.¹⁵⁵

Aslında 30 Ağustos 1991’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıma konusunu değerlendirmeye başlayan Türkiye¹⁵⁶ 9 Kasım 1991’de bu adımı atarak Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuştur.¹⁵⁷

Mütellibov, 23-24 Ocak 1992 tarihlerinde Türkiye’yi ziyaret etmiş ve bu ziyaret sırasında ikili ilişkilerin gelişmesine ilişkin 11 maddelik bir Dostluk ve İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.¹⁵⁸ Fakat bu anlaşma daha sonra Azerbaycan Parlamentosu tarafından onaylanmamıştır.¹⁵⁹ Azerbaycan’da yaşanan yoğun iç siyasal hareketlilik ve Azerbaycan’ın Rusya’nın tepkilerini hemen üzerine çekmekten çekinmesi bunun temel nedenleri olarak gösterilmektedir.

Mütellibov, Rusya’yı çok karşıya almamak kaydıyla İran’la da iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. İran 25 Aralık 1991’de Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımış, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler ise 12 Mart 1992 tarihinde kurulmuştur.¹⁶⁰

12 Şubat 1992’de Mütellibov İran ziyaretini gerçekleştirerek İslam Devrimi kutlamalarına kalabalık bir heyetle katılmıştır. Ziyaret sırasında bu heyetten bir bakan “Güney ve Kuzey Azerbaycan’ın birleşmesinin imkansız olduğunu” belirterek, İran’ın bu konudaki kaygılarını gidermeye çalışmıştır.¹⁶¹ Ayrıca ziyaret sırasında Azerbaycan’ın ana karası ile Ermenistan’ın tecrit altında tutmaya çalıştığı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki karasal bağlantının İran üzerinden sağlanması konusunda uzlaşmaya varılmıştır.¹⁶² Hatta devamında İran Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapmaya da çalışmıştır.

¹⁵⁵ Saray, M. (1993). *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul, 69-150.

¹⁵⁶ “Azerbaycan’ın Bağımsızlık Kararı İle İlgili Olarak Sorulan Bir Suale Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Elçi Murat Sungar’ın Cevabı (30 Ağustos 1991)”. (1992). *Dışişleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi*. Ankara, 350.

¹⁵⁷ “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim tarihi: 28.05.2023).

¹⁵⁸ Halk Gezeti, 29 Ocak 1992.

¹⁵⁹ Halk Gezeti, 29 Ocak 1992.

¹⁶⁰ Mehemedi, M. (2017). “Azərbaycan–İran münasibətləri”, (der.). Məmmədov. F, Vəliyev. C, Məmmədov. A, *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*, Bakı, 226.

¹⁶¹ Nesibli, N. (2000). *Azerbaycan Jeopolitiği ve Petrol*, Bakü, 143.

¹⁶² Ercan, D. (1995). “İran’ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası”, *Avrasya Dosyası*, 2 (1), 124-131.

Mütellibov'un Rusya yanlısı politikası, 366. Rus (eski Sovyet) Zırhlı Alayının 26 Şubat 1992'de Hocalı Soykırımında aktif rol almasıyla çökmüştür (bu soykırımla birlikte aynı zamanda İran'ın ilk arabuluculuk girişimi fiyaskoyla sonuçlanmıştır).¹⁶³

Bu dönemde Azerbaycan bazı uluslararası kuruluşlara üye olma yolunda da ciddi adımlar atmıştır. Azerbaycan 8 Aralık 1991'de İslam Konferansı Örgütü (İKÖ)'ye, 20 Ocak 1992'de Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK)'e ve 2 Mart 1992'de Birleşmiş Milletler (BM)'ye üye kabul edilmiştir.¹⁶⁴

Hocalı Soykırımının ardından, 5 Mart 1992'de başlatılan ve Mütellibov'un istifasını amaçlayan yoğun gösteriler 6 Mart 1992'de başarıyla sonuçlanmıştır.¹⁶⁵ Mütellibov'un istifasından sonra Azerbaycan Anayasası gereği devlet başkanlığı görevini üç aylığına, yani yapılacak başkanlık seçimlerine kadar vekâleten Azerbaycan Parlamentosu Başkanı Yagub Memmedov yürütmüştür.¹⁶⁶

Yagub Memmedov Hocalı Soykırımı sonrası protesto gösterilerinin yoğunlaşmasına kadar Azərbaycan Tıp Enstitüsü Rektörü ve milletvekiliydi. 5 Mart 1992'de tepkilerin azaltılması amacıyla önce parlamento başkanı istifa edince parlamento başkanı seçilmiştir. Fakat tepkilerin büyümesi üzerine Ayaz Mütellibov istifa edince bu kez devlet başkanlığının yetkilerini de kullanmak durumunda kalmıştır. Ayrıca muhalefetin karşı çıkması üzerine erken seçim kararı alınınca devlet başkanı aday olmuştur.¹⁶⁷

6 Mart 1992'den itibaren başlayan Yagub Memmedov dönemini de önemli ölçüde belirsizlik dönemi olarak nitelendirmek mümkündür. Yagub Memmedov genel olarak dış politikada, ama özellikle de Rusya ile ilişkilerde çok ihtiyatlı davranmıştır. Hocalı Soykırımı sonrasındaki toplumsal tepkiyi de dikkate alarak Rusya ile

¹⁶³ Cafersoy, N. (2001). *Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Ankara, 10.

¹⁶⁴ Gasimov, M. (1996), *Uluslararası İlişkiler Sisteminde Azerbaycan (1991-1995)*, Bakü, 21.

¹⁶⁵ "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ayaz Niyazi oğlu Mütəllibovun istefa verməsi barədə ərizəsinə baxılması haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Qərarı", <http://www.e-qanun.az/framework/6854> (Erişim tarihi: 28.05.2023).

¹⁶⁶ Leitzinger, A. (1997), *Caucasus and an Unholy Alliance*, Vantaa, 56.

¹⁶⁷ Muhalefet lideri, Azerbaycan Halk Cephesi Başkanı Ebülez Elçibey seçimleri kazanma ihtimali en yüksek aday olmasına rağmen Ermenistan'ın saldırılarını ve işgallerini gerekçe göstererek seçim atmosferinin ülke çıkarlarına zarar vereceğini, Ermenistan saldırıları karşısında durumu kontrol altına alıncaya kadar iç siyasal mücadeleyi bir tarafa bırakarak ülkeyi milli koalisyon hükümetiyle yönetmenin ve seçimleri ertelemenin daha doğru olacağını ileri sürmüştür.

yakınlaşma ve BDT çerçevesinde ilişkiler geliştirme konularında hızlı adımlar atmamıştır.

Mütellibov tarafından imzalanan BDT'ye katılma anlaşması, Yagub Memmedov döneminde parlamento gündemine getirilmemiş, ayrıca kendisi, davet edilmesine rağmen 21 Mart 1992 tarihinde Kiev'de gerçekleştirilen toplantıya katılmamış ve Azerbaycan temsilcileri BDT'ye ilişkin hiçbir yeni anlaşmaya imza atmamışlardır.¹⁶⁸

Yagub Memmedov, özellikle devlet başkanlığı seçimi atmosferinde Rusya'yı Azerbaycan'a yönelik işgalci saldırıları konusunda Ermenistan'a destek vermekle suçlamış, hatta zaman zaman daha sert bir söylem kullanarak savaşın, Ermenistan ve Rusya'nın Azerbaycan'a karşı birlikte yürüttükleri savaş olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁹ Bu söylemin kısmen Azerbaycan halkının Rusya'ya tepkisini yansıttığını, kısmen seçim stratejisinden kaynaklandığını ifade etmek mümkündür.

Bu arada Nisan 1992'de Rusya'nın Azerbaycan (aslında genel olarak Güney Kafkasya ve Orta Asya cumhuriyetlerinin bağımsızlığı ile ilgili) politikasında bazı olumlu değişiklikler görülmektedir. Dönemin Rusya Dışişleri Bakanı Andrey Kozırev'in Bakü ziyareti ve bu ziyaret esnasında 4 Nisan'da Rusya'nın Azerbaycan'ı resmen tanıyarak (108. ülke olarak) diplomatik ilişkiler kurması bunun bir göstergesidir.¹⁷⁰

Rusya'nın bu girişimlerine rağmen, Memmedov Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununun çözümünde bir barış sağlamak üzere arabulucu ülke olarak İran'ın önerilerine olumlu yaklaşılmaya başlamıştır. Mart ayında başlayan görüşmeler sonucunda 7 Mayıs 1992'de Tahran'da Yagub Memmedov ve Ermenistan Devlet Başkanı Levon Ter Petrosyan, İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani ile bir araya gelmiş, bu görüşmede Azerbaycan ve Ermenistan arasında sekiz maddeden oluşan bir anlaşma imzalanmıştır. Ancak, anlaşma imzalandıktan sadece iki gün sonra 9 Mayıs'ta Ermeniler bölgenin kalbi olarak olarak nitelendirilen Şuşa'yı, 17 Mayıs

¹⁶⁸ Cafersoy, N. (2001)., "Bağımsızlığın 10. Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, Azerbaycan Özel, 7 (1), 290.

¹⁶⁹ Memmedov, Y. (1992), "Rusiya, Ermenistan Vasitəsilə Azərbaycan Üzərində Təzyiq Qurmaq İstəyir: Yagub Memmedovla Müsahibə", *Xalq Qəzeti*.

¹⁷⁰ Cafersoy, a.g.m., 2001, 291.

1992’de ise Laçın’ı işgal etmiştir.¹⁷¹ Bu da Rusya’nın bölgede kendi dışında kimsenin etkili olmasını istemediğinin bir işareti olarak yorumlanabilir. Bu olaylardan sonra uzun süre İran’ın bu mesajı aldığı ve bir daha arabuluculuk girişimlerine teşebbüs etmediği görüşü hakim olmuştur.

25 Mart 1992’de Azerbaycan Yüksek Sovyeti, 7 Haziran 1992’de devlet başkanlığı seçimi yapma kararı almıştır. Azerbaycan Anayasasına konan 65 yaş sınırı Merkez Seçim Kurulu tarafından kaldırılmadığından Nahçıvan Meclis Başkanı Haydar Aliyev bu seçime katılamamıştır.¹⁷²

Seçimi AHC lideri Ebülfez Elçibey’in kazanacağı kimsede şüphe doğurmamaktaydı. Bu ise Moskova’nın ve İran’ın işine gelmemektedir. Bu yüzden Mütellibov 14 Mayıs’ta Yüksek Sovyet’i yeniden toplayarak devlet başkanlığına geri dönmesine ilişkin karar aldırılmıştır.¹⁷³ Mütellibov’un amacı 15 Mayıs 1992’de yapılacak Taşkent’teki BDT toplantısına katılmak, burada BDT çerçevesinde özel bir belge imzalamak, iktidara geri dönmesine engel olmaya çalışacak muhalif direnişi bastırmak amacıyla Bakü yakınlarındaki Rus ordusunu göreve çağırmaktır.¹⁷⁴ Fakat, Azerbaycan Halk Cephesi Mütellibov’un geri dönme girişimini hukuka aykırı bir eylem, hatta bir darbe girişimi olarak değerlendirmiştir. Ertesi gün (15 Mayıs 1992’de) AHC Genel Merkezi önünde toplanan kalabalık, Yüksek Sovyet binasına doğru harekete geçmiştir. 1 kişinin öldüğü, 3 kişinin yaralandığı olaylar sonunda Mütellibov bir Rus askeri uçağıyla ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁷⁵

Mütellibov’un iktidara dönüşünün engellenmesinin ardından ülkede iktidar fiilen AHC’nin eline geçmiştir. 18 Mayıs’ta yapılan Yüksek Sovyet toplantısında 14 Mayıs tarihli karar geçersiz ilan edilmiş, ayrıca istifa eden Yagub Memmedov’un yerine AHC liderlerinden İsa Gamber parlamento başkanı seçilmiştir.¹⁷⁶ Böylece Azerbaycan Halk Cephesi iktidarı fiilen başlamıştır.

¹⁷¹ Cafersoy, a.g.m., 2001, s. 291.

¹⁷² Şihaliyev, E. (2002), *Türkiye ve Azerbaycan açısından Ermeni Sorunu*, Ankara, 159.

¹⁷³ Şihaliyev, a.g.e., 2002, 161.

¹⁷⁴ Şihaliyev, a.g.e., 2002, 161.

¹⁷⁵ Cafersoy, a.g.e., 2001, 45.

¹⁷⁶ Cafersoy, a.g.e., 2001, 45.

3.1.3.2. Türkiye (ve kısmen Batı) yanlısı, tam bağımsızlıkçı idealist dış politika dönemi

7 Haziran 1992’de gerçekleştirilen devlet başkanlığı seçimini, seçime katılanların % 59.4’ünün oyunu alan AHC Başkanı Ebülfez Elçibey kazanmıştır. Daha öncesinde AHC’nin Ayaz Mütellibov’un geri dönüşünü önlemiş ve AHC adayının parlamento başkanı seçilmiş olması seçim öncesinde kendisine önemli avantaj sağlamıştır. Elçibey, 16 Haziran 1992 tarihinde yemin ederek resmen göreve başlamıştır. Ama buraya kadar 18 Mayıs 1992’den itibaren fiilen başlayan AHC iktidarında da dış politika çizgisinin bazı özellikleri ortaya çıkmıştır. Bu dönemde Türkiye’ye yakın, fakat Rusya ve İran ile ilgili net bir olumsuzluk içermeyen, zaman zaman bu ülkeleri de bazı beklentiler içerisine sokan söylem ön planda olmuştur.

AHC’nin ve onun lideri Elçibey’in iktidara gelmesi ile Azerbaycan’ın dış politikasında bir stratejik değişim yaşandığı ve Türkiye’nin Azerbaycan’ın dış politikasında özel bir konuma oturtulduğu görülmektedir.

Bu dönemi Türkiye’de kapsamlı araştıran ilk akademisyenlerden olan Nazim Cafersoy’a göre Elçibey dönemindeki dış politikayı doğru değerlendirmek için öncelikle AHC’nin iktidardan önceki parti programını, AHC liderinin seçim sürecindeki vaatlerini ve söylemlerini, ayrıca dönemin dış politikasının yürütülmesinden sorumlu kişilerin görüşlerini değerlendirmekte yarar vardır.

25-27 Ocak 1992 tarihlerinde gerçekleştirilen AHC kurultayında kabul edilen parti programında belirtilmiştir. Programda AHC’nin dış politika anlayışı, Azerbaycan’ın tüm diğer devletlerle barış içinde birarada yaşaması, sorunlarını barışçıl yollarla çözmesi, devletlerin birbirlerinin içişlerine müdahale etmemesi, çökyönlü işbirliği ve karşılıklı yardım esasına dayanarak bağımsız dış politika belirlenip gerçekleştirilmesi şeklinde ifade edilmiştir. Programda Azerbaycan’ın temel dış politika hedefleri 5 maddede sıralanmıştır:¹⁷⁷

1. Kafkasya’daki gerginliklerin görüşmeler yoluyla çözümü, demokrasi, özgürlük ve milli bağımsızlık mücadelesi veren Kafkasya halklarıyla dayanışma, ayrıca ekonomik, kültürel ve diğer yönlerde sıkı işbirliği yapılması amacıyla “Kafkas Evi”nin kurulması;

¹⁷⁷ “Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Məramnamə Layihəsi” (1992), *Azadlıq*.

2. Diğer halkların milli özgürlük ve bağımsızlık mücadelelerine destek gösterilmesi;

3. Türk devletleri ile her yönlü sıkı işbirliğin kurulması, milli ve manevi değerler sisteminin temellerinin öğrenilmesi ve bu değerlerin gelecek nesillere aktarılması, genel Türk kültürel birliğinin kurulması;

4. İslam devletleri ile her alanda işbirliğin geliştirilmesi;

5. Barış, güvenlik ve insanlığın gelişmesi için demokratik rejimli tüm devletlerle her yönde ilişkiler kurulması.

İkinci olarak Ebülfez Elçibey'in devlet başkanlığı seçim programının dış politikayla ilgili kısımlarına dikkat ettiğimizde programda Azerbaycan'ın BM Sözleşmesi ve AGİK Helsinki Nihani Senedi temelinde eşitlik ve karşılıklı yarar ilkeleri temelinde uluslararası arenada bağımsız devlet olarak yerini alması, Avrupa ile Asya'nın kavşağında yer alması nedeniyle barış içinde işbirliğinin ve uluslararası güvenliğin sağlanması açısından önemli rol oynayabileceği ifade edilmiştir. Programda eski Sovyet cumhuriyetleri ile ilişkilerin eşitlik ve karşılıklı yarar, sınırların ihlal edilmezliği ve içişlerine karışmama ilkeleri çerçevesinde sürdürülmesi, ayrıca ülkede yabancı askeri unsurların sadece ikili anlaşmaların izin verdiği çerçevede bulunabilmesi vurgusu özellikle Rusya ile ilişkilerin geleceğine bakışı yansıtmıştır. Seçim programında Türk dünyası ile ilişkiler konusunda da özel olarak değinilmiş, bu yönde birliğin sağlanmasına özel önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁷⁸

Seçim sürecinde Ebülfez Elçibey dış politikaya ilişkin görüşlerini dile getirirken Avrupa yönlü bir dış politika izleyeceğini, Rusya'nın siyasi ve askeri etkinlik alanından kurtulmayı ve İran'ın bölgesel etkinlik çabalarına karşı koymayı özel olarak vurgulamıştır.¹⁷⁹

Dış politikanın yürütülmesi sürecinde yer alan diğer etkili isimlerden özellikle Dışişleri Bakanı Tofiq Gasımov, Başbakan Penah Hüseyinov ve Parlamento Başkanı İsa Gamber daha az ideolojik (Türk dünyası merkezli) dış politikaya taraftar olsalar da hepsi aynı çizgiyi savunmamıştır. Bunlardan özellikle İsa Gamber'in daha pragmatik, Tofiq Gasımov'un daha idealist (uluslararası ilişkiler teorileri bağlamında) dış politika

¹⁷⁸“Azərbaycan Prezidentliyinə Namizəd Əbülfəz Elçibəyin Seçki Proqramı”. (1992). *Azadlıq*.

¹⁷⁹ Cafersoy, a.g.e., 2001, 53.

anlayışına sahip oldukları bilinmekteydi. Tüm bu liderlerin ortak yönü bağımsızlık mücadelesinin ön saflarında yer almış olmaları, bundan dolayı da Rusya ve İran konusunda en azından ihtiyatlı ve kontrollü politikaya, ayrıca mümkün mertebe bağımsızlıkçı politikaya taraftar olmalarıydı.

Bu dönemde genel olarak Azerbaycan'ın dış politika çizgisi büyük ölçüde Elçibey tarafından belirlenmiştir. Her fırsatta Atatürk hayranlığını dile getiren ve Azerbaycan'da da Türkiye modeliyle demokratik ve laik bir sistem oluşturacağını söyleyen Elçibey'in AHC iktidarı döneminde Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesi ve hatta "stratejik ortaklık" oluşturulması politikası uygulanmıştır. İlişkilerin güçlendirilmesi yönünde ilk girişim 1992 Haziran ayında yapılmıştır. Elçibey göreve gelmesinin ardından 24-27 Haziran 1992'de ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yapmıştır. 25 Haziran'da İstanbul'da Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) ve Boğazlar Beyannamesini imzalamıştır.¹⁸⁰ Ayrıca 26 Haziran'da TBMM'de bir konuşma yapan Elçibey, ülkesinin Mustafa Kemal çizgisinde olduğunu ve Türkiye'yi model olarak kabul ettiklerini vurgulamıştır.¹⁸¹

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin derin tarihsel bağlara ve duygusal temellere dayansa da, Elçibey döneminde ilişkilerde somutlaşan stratejik amaçları da göz ardı etmemek gerekir. Çünkü, Elçibey iktidarı döneminde Türkiye kardeş devlet olmakla beraber, hem Ermenistan'ın işgalci saldırılarına karşı direnmede hem de Batılı devletlerle ilişkiler kurulması doğrultusunda başlıca müttefik, güvenilecek ülke konumundaydı.

Türkiye'nin ise Azerbaycan politikasındaki başlıca amaçları şunlar olmuştur:¹⁸²

- 1) Azerbaycan'ın tam bağımsızlığını kazanmasıyla Kafkaslarda gerçek bir stratejik müttefik kazanmak;
- 2) Azerbaycan'da İran'ın o sırada artmakta olan nüfuzunu dengelemek ve aynı zamanda Azerbaycan'ın yeniden Rusya'nın etki alanına dönmesini engellemek;

¹⁸⁰ "Anadolu Torpağında Görüşler". (1992). *Xalq Qəzeti*.

¹⁸¹ "Anadolu Torpağında Görüşler". (1992). *Xalq Qəzeti*.

¹⁸² Safarov, P. (1999). *1990-cı illərdə Beynəlxalq Şərait və Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, Bakü, 15.

- 3) Azerbaycan üzerinden Türkistan (Orta Asya) Türk cumhuriyetlerine ulaşmak, bu ülkelerle Türkiye arasında sağlam köprüler kurmak;
- 4) Azerbaycan'ın ve Türkistan cumhuriyetlerinin Batılı devletlerle yapacakları petrol ve enerji anlaşmalarında köprü rolünü üstlenmek ve böylece bölgede stratejik açıdan güçlü bir konuma gelmek.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, bu dönemde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından en önemli konu Türkiye'nin Ermenistan'ın saldırılarına karşı Azerbaycan'a göstereceği yardım meselesiydi. Azerbaycan'ın Rusya ve İran'a karşı ihtiyatlı ve bir ölçüde soğuk politika izleyip Türkiye ile yakınlaşmasına paralel olarak, Rusya ve İran'ın bölgedeki etkinliklerini kaybetmemek için Ermenistan'la ilişkileri derinleştirmeleri süreci hızlanmıştır. Bu da Ermenistan'ın hem ekonomik, hem de askeri açıdan ciddi destek bulmasına neden olmuştur.¹⁸³

Benzer şekilde hem Elçibey yönetimi hem de Azerbaycan halkı Türkiye'den sadece diplomatik değil, ciddi askeri ve ekonomik yardım beklemiş, bunu zaman zaman yüksek sesle de ifade etmiştir. Fakat o dönemde Türkiye'nin bu konuda daha yumuşak politika izlediği gözlenmiştir. Türkiye, ya dönemin koşulları uygun olmadığı ya da o koşullar politika yapıcılar tarafından doğru okunmadığı için Ermenistan'ın işgalci saldırıları sırasında Rusya'nın bu ülkeye gösterdiği yardımı dengeleyecek şekilde davranmamıştır. Ankara yönetimi bu dönemde konuya ilişkin olarak daha çok, “dünya ile birlikte hareket edileceğini”¹⁸⁴ ve “Türkiye'nin tek taraflı müdahalesinin söz konusu olmayacağını”¹⁸⁵ vurgulamıştır.

Yukarıda ifade edilenler, Türkiye'nin bu savaşta Azerbaycan'a yardım etmediği anlamına gelmemelidir. Türkiye, sadece tek taraflı müdahaleden kaçınmaya çalışmış ve Rusya'yı dengeleyici tavrı etkili biçimde sergileyememiştir. Fakat Ankara; bağımsızlığını güçlendirmesi, konuyu uluslararası platformlarda anlatması ve kendi ayakları üzerinde durarak toprak bütünlüğünü sağlaması için Azerbaycan'a tam diplomatik destek vermiştir. Örneğin, Şubat 1992'de Türkiye konuyu NATO

¹⁸³ Bertsch, G, K, Craft, C, B. Jones, S, A. & Beck, M, D. (Eds.). (2000). *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*, New York, <https://doi.org/10.4324/9781315022802>.

¹⁸⁴ Çandar, C. (1993). “Elçibey için ileri”, *Sabah*, 19 Haziran.

¹⁸⁵ Elekdağ, Ş. (1993). “Şaşkınlığın Daniskası”, *Milliyet*, 27 Haziran.

Konseyi'nin gündemine getirmiştir.¹⁸⁶ Türkiye'nin çabalarıyla yine Şubat 1992'de AGİK, sınırların tek taraflı olarak değiştirilemeyeceğine ilişkin karar almıştır.¹⁸⁷

1992 Yazında gerçekleştirilecek AGİK Helsinki zirvesinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında barışın sağlanması amacıyla Minsk Konferansının yapılması için Mart 1992 sonlarında AGİK Bakanlar Konseyinin karar almasını sağlamıştır. 11 ülkeden oluşan Minsk Konferansı (daha sonra Minsk Grubuna dönüşmüştür) ülkeleri arasında Türkiye de yer almıştır.¹⁸⁸

Ermenistan Kelbecer'i işgal ettikten sonra Azerbaycan konuyu BM Güvenlik Konseyi'ne taşıdığı zaman Türkiye BM Güvenlik Konseyi'nin işgali kınayan ve hemen sonra erdirilmesini talep eden 822 sayılı kararının almasında ciddi rol oynamıştır. Sonrasında işgalin sona erdirilmesi konusunda Rusya ve ABD ile ortak plan da hazırlamıştır.

1992-1993 yıllarında Karabağ sorununa ilişkin olarak Türkiye'nin resmi tutumunda iki farklı yaklaşımdan bahsetmek mümkündür. Dönemin Cumhurbaşkanı Turgut Özal Azerbaycan'ı daha açık desteklemek ve Ermenistan'ı daha sert uyarmak yanlısı olmuş¹⁸⁹, hatta zaman zaman sertliğin dozunu artırarak “Türk milletinin sabrının zorlanmamasının gerektiğini” ve hatta “1974 Kıbrıs hareketini da örnek vererek Türkiye'nin askeri müdahalede bulunabileceğini” ifade etmiştir.¹⁹⁰ Fakat koalisyon hükümetini oluşturan her iki partinin lideri (dönemin Başbakanı Süleyman Demirel ve Başbakan Yardımcısı Erdal İnönü) daha ihtiyatlı tutumu savunmuş, kimilerine göre hiç gerek olmadığı halde Demirel Ermenistan işgaline karşı Azerbaycan'a destek amacıyla Türkiye'nin “asla askeri güç kullanmayacağını” açıklamış ve Ermenistan'ı rahatlatmıştır.¹⁹¹

Bu arada Kelbecer'in işgalinden hemen önce AB'nin Ermenistan'a Türkiye üzerinden buğday yardımı yapması Türkiye'de yoğun tartışmalara neden olmuştur. DYP-SHP koalisyonu Ermenistan'a buğday yardımına ilişkin politikasından dolayı hem içeride sert eleştirilere neden olmuş hem de bu politika Azerbaycan'da olumsuz

¹⁸⁶ Taşkiran, C. (1996). Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi, Ankara, 166.

¹⁸⁷ “Dışişlerinin Başarısı”. (1992). *Sabah*, 3 Mart.

¹⁸⁸ “Dışişlerinin Başarısı”. (1992). *Sabah*, 3 Mart.

¹⁸⁹ “Türkiyə Hər Zaman Azərbaycanın Yanındadır”. (1993). *Azerbaycan*, 15 Nisan.

¹⁹⁰ “Cumhurbaşkanı Özal Ermenistan'a askeri müdahale istedi”. (1993). *Milliyet*, 5 Nisan.

¹⁹¹ Budak, M. (1996). “Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiye'nin Politikası”, *Kafkas Araştırmaları*, 2, 135.

karşılanmıştır. Nitekim, açlık çektiği için buğday yardımının Ermenistan'a acil bir biçimde Türkiye'den ulaştırılmasından kısa süre sonra Ermenistan Kelbecer'i işgal etmiştir.

Azerbaycan'a daha aktif destekten yana olan Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın vefatının ardından Türkiye'nin Azerbaycan politikasında Rusya faktörünü merkez alan ihtiyatlılığı daha ciddi bir biçimde ön plana çıkmıştır. Bu "ihtiyatlılık" en somut şekilde 4 Haziran 1993 darbesinde Elçibey'in iktidardan düşürülmesine seyirci kalmak biçiminde kendisini göstermiştir.¹⁹²

AHC iktidarının dış politikasındaki diğer bir önemli yönü, komşu ülke İran'la olan ilişkiler olmuştur. Daha çok İran'ın Azerbaycan'a yönelik yanlış stratejisinden kaynaklansa da İran-Azerbaycan ilişkileri Ebülfez Elçibey'in iktidara gelmesinden sonra bir az daha gerginleşmiştir.¹⁹³ Elçibey'in laik siyasi düşüncesi, Türkçülüğe ve dış politikada Türkiye'ye önem vermesi, önem vermesi, Birleşik Azerbaycan hedefi, ABD ve İsrail ile iyi ilişki kurma çabaları İran'ı ciddi biçimde rahatsız etmiştir.¹⁹⁴

Bu dönemdeki Azerbaycan iktidarının İran politikasında iki farklı yaklaşımı gözlemlemek mümkündür.¹⁹⁵ Bunlardan ilki, İran'a karşı aktif bir politika izleyerek, "Güney Azerbaycan" sorununu resmi makamlarla görüşmelerde sık sık vurgulamak ve ilişkilerdeki temel sorunun, İran'daki Azerbaycan Türklerinin durumu olduğunu ifade etmek biçiminde özetlenebilir. Bu yaklaşımı destekleyenlerin başını Devlet Başkanı Ebülfez Elçibey çekmekteydi. Bu konuya verdiği önemden dolayı, defalarca İran Büyükelçisi tarafından İran'a davet edilmesine rağmen, iktidarda olduğu sürece hiçbir zaman İran'ı ziyaret etmemiştir.

İkinci yaklaşım, normal ikili ilişkilerin mümkün olduğu kadar geliştirilmesi ve zaman içinde bağların güçlenmesiyle Azerbaycan Türklerinin bölünmüşlüğü sorununun çözülebileceği biçimindedir. Dönemin Meclis Başkanı İsa Gamber'i ve

¹⁹² Cafersoy, N. (2000). "Azerbaycan'da Bağımsızlığın Diğer Adı: Ebülfez Elçibey", *Stratejik Analiz*, 1 (5), 22.

¹⁹³ Bayır, E- Aslanlı, A. (2001). "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, 2 (18), 50.

¹⁹⁴ Bayır-Aslanlı, a.g.m., 2001, 50.

¹⁹⁵ Cafersoy, a.g.m., 2000, 21.

Dışışleri Bakanı Tofig Gasimov'u bu yaklaşımı paylaşanlar içinde görmek mümkündür.

Bu gelişmeler İran'ı endişelendirirken, Tahran yönetimi ülke içerisinde olayları tırmandırmamak için basında Azerbaycan'a karşı ve Türk karşıtlığı içeren yazıların yayınlanmasına son vermiş ve Azerbaycan konusunda ihtiyatlı davranmaya başlamıştır. Hatta ülkedeki karışıklığı yatıştırmak amacıyla, Kelbecer'in işgali sonrası İran Dışışleri Bakanlığı Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkmasını istemiştir.¹⁹⁶

Nihayetinde; AHC iktidarı dönemindeki Azerbaycan-İran ilişkilerinde gerçek olan, bu dönemde İran'ın Ermenistan-Azerbaycan gerginliğinde Ermenistan'ı desteklemiş olması ve aynı zamanda Rusya ile Azerbaycan karşıtı bölgesel işbirliği tesis etmeye çalışmasıdır.

Elçibey iktidara geldiğinde Rusya eski Sovyet coğrafyasında etkinliğini koruma çabalarını hızlandırmaya başlamıştı. Elçibey ise tam aksine Rusya'dan mümkün olduğunca uzaklaşmayı, tam bağımsız dış politika izlemeyi ve enerji projelerini gerçekleştirmeyi hedeflemekteydi. Bundan dolayı Elçibey iktidarı Rusya ile ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşamıştır.¹⁹⁷

Elçibey yönetimi, Rusya'nın özellikle askeri ve siyasi etkisinden kurtulma hedefini şu yollarla gerçekleştirmeye çalışmıştır:

- 1) Azerbaycan'da Rus askeri varlığına son verilmesi;
- 2) Rusya'nın Azerbaycan'a karşı baskı aracı olarak kullandığı Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali meselesinin çözüm sürecinin Rusya'nın tekelden çıkarılması ve AGİK arabuluculuğuna ağırlık verilmesi;
- 3) BDT üyeliğinin reddedilmesi;
- 4) Rusya ile sadece eşit düzeyde siyasi ve ekonomik ilişkilerin kurulması.

1) Azerbaycan'da Rus askeri varlığına son verilmesi

Elçibey yönetimi şunu iyi anlamaktaydı: Azerbaycan'da Rus askeri varlığına son vermeden bağımsız bir politika izlemesi mümkün değildir. Bundan dolayı da

¹⁹⁶ Azerbaycan. (1993). 8 Nisan, 3.

¹⁹⁷ Cafersoy, a.g.e., 2001, 11.

Rusya ile görüşmelerde bu konu sürekli ön plana çıkarılmıştır. Nihayet Azerbaycan heyetinin Moskova ziyareti sırasında 6 Ekim 1992’de bu konuda bir anlaşma ve ek olarak 3 protokol imzalanmıştır.¹⁹⁸

2) Ermenistan’ın Azerbaycan’a Yönelik Saldırılarına İlişkin Meselenin Rusya’nın Tekelinden Çıkarılması

Rusya sürekli olarak Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik toprak iddialarını ve işgalci saldırılarını Azerbaycan’a bir baskı unsuru olarak kullanmıştır. Bu politika Elçibey yönetimi zamanında başlamamıştır. SSCB döneminde Karabağ sorunu alevlenirken de tutum aynı olmuştur, Ayaz Mütellibov iktidarı döneminde de (nitekim Hocalı Soykırımının gerçekleştirilmesinde de fiilen yer almıştır) aynı politika sürmüştür.¹⁹⁹ Azerbaycan’daki (Hankendi’deki) Rus askeri birlikleri daha sonra Şuşa’nın ve Laçın’ın Ermenistan tarafından işgali operasyonlarına da örtülü olarak katılmıştır.²⁰⁰

Elçibey döneminde Azerbaycan’da Rus askeri varlığının sona erdirilmesi girişimleri bu ülkenin açık ve daha sert tutum takınmasına neden olmuştur. Azerbaycan aleyhindeki diğer girişimlerinin yanı sıra Ermenistan’da bulunan 7. Rus Ordusu Kelbecer’in işgaline direkt katılmıştır. Nitekim Azerbaycan bununla ilgili çok sert açıklama yapmış ve Rusya’yı kınamıştır.²⁰¹

Azerbaycan Rusya’nın soruna ilişkin stratejisinin sorunun ömrünü uzatmak ve Azerbaycan üzerinde baskı aracı olarak bu konudan yararlanmak olduğunu anladığı için sorunun AGİK çerçevesinde çözülmesini istemiş ve böylece AGİK içerisinde Rusya’nın etkinliğini ABD ile dengeleyeceğini düşünmüştür.

3) BDT Üyeliği Sorunu

Daha önce de belirtildiği gibi AHC muhalefetteyken karşı çıktığı BDT üyeliği konusuna ilişkin politikasını kendi iktidarı döneminde de sürdürmüştür. Azerbaycan Milli Meclisi dönemin Azerbaycan Devlet Başkanı Mütellibov’un 21 Aralık 1991’de imzaladığı BDT anlaşmasını uzun süre görüşmemiş, 7 Ekim 1992’de ise oylayarak

¹⁹⁸ Gasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003: I hissə*, Bakü, 525.

¹⁹⁹ Sultanov, O. (1995), *XX Əsrin 80-Ci illərin Sonu-90-cı illərin Əvvəllərində Azərbaycanda Siyasi Mübarizə*, Bakü, 158.

²⁰⁰ Yunusov, A. (1993). “Qarabağ Müharibəsi”, *Azərbaycan*, 24 Ocak.

²⁰¹ *Azərbaycan*, 7 Nisan 1993.

reddetmiştir. 12 Ekim’de Moskova’da Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ile görüşmesinde Elçibey, BDT’nin geleceğinden umutlu olmadığını bir kez daha ifade etmiştir.²⁰²

4) Rusya ile sadece eşit düzeyde siyasi ve ekonomik ilişkilerin kurulması

Fakat, Rusya ile tamamen zıtlasmaktan da uzak durulmuş, eşitlik temelinde ilişki geliştirilmeye çalışılmış, Rusya buna uzun süre direnmiş, fakat daha sonra Azerbaycan bir ölçüde bunu başarabilmiştir.

Elçibey’in 12 Ekim 1992 tarihinde gerçekleştirdiği Moskova ziyareti, Azerbaycan-Rusya ilişkilerinde bu anlamda dönüm noktası olmuştur. Ziyaret sırasında iki ülke arasında Dostluk, İşbirliği ve Karşılıklı Güvenlik Anlaşması imzalanmıştır.²⁰³

Anlaşma ülkelerin birbirlerinin bağımsızlıklarına ve toprak bütünlüklerine saygı göstermelerini, içişlerine müdahale etmemelerini, ikili ilişkilerini uluslararası hukukun temel ilkeleri çerçevesinde geliştirilmesini düzenlemekteydi.

Ziyaret sırasında verilen açıklamalarda Yeltsin yeni bir döneme geçildiğini ve “ağabey-kardeş” ilişkisinin geçmişte kaldığını ifade etmiştir. Elçibey ise ziyaretin ve imzalanan anlaşmaların yeni dönemde iki ülke arasında farklı anlayışla ilişkilerin kurulması bakımından ilk adım olduğunu vurgulamıştır.²⁰⁴

Fakat Rus dış politikasında yeni bir anlayışın, “Yakın Çevre” doktrininin ön plana çıkması eşit temelli ikili ilişkilerin kurulmasına ilişkin umutları zayıflatmıştır. Rus dış politikasında “Yakın Çevre” kavramını ilk kez Dışişleri Bakanı Kozirev kullanmıştır.²⁰⁵ Onun görüşüne göre eski Sovyet cumhuriyetleri Rusya ile daha derin ekonomik ve siyasal bağlara sahip olmalı, Rusya “Yakın Çevre” olarak tanımladıkları eski Sovyet coğrafyasında ayrıcalıklara sahip olmalı, hatta Rus ordusuna eski SSCB coğrafyasındaki çatışmalara “Barış Gücü” olarak müdahale etme yetkisi verilmeliydi.²⁰⁶

²⁰² Gasımlı, a.g.e., 2015, 525.

²⁰³“Сотрудничество с Азербайджаном”, <http://roe.ru/export/azerbaydzhan/> (Erişim tarihi: 21.03.2023).

²⁰⁴ *Xalq Gezeti*, 14 Ekim 1992.

²⁰⁵ Nesibli, N. (2000). “Azerbaycan ve Moskova-Erivan-Tahran Jeopolitik Kuşatması”, *Stratejik Analiz*, 1 (4), 63.

²⁰⁶ Özdağ, Ü. (1993). “SSCB’den Rusya Federasyonu’na (1985-1993), *Avrasya Dosyası*, 3 (4), 174.

“Yakın Çevre” doktrinini uygulamaya başlayan Rusya, Azerbaycan’la da eşit ilişkiler yürütme politikasına son vermiştir. Hemen sonrasında Rusya Ermenistan’ın Kelbecer’in işgalini açıkça desteklemiştir.

Azerbaycan’ın ısrarı üzerine Rusya, 28 Mayıs 1993 itibarıyla Azerbaycan’da bulunan V. Şerbak komutanlığındaki ordusunun tamamen ülkeden çıkarıldığını ilan etmiştir. Bu gelişmeyle birlikte 19. yüzyılın başından bu yana ilk kez olarak Rusya’nın Azerbaycan’daki askeri varlığı sona ermekteydi (burada Ermenistan işgali altındaki bölgelerde bulunan Rus askeri güçleri ve Gebele’deki Rus radar üssü istisna olarak kabul edilebilir). Bu gelişme eski Sovyet coğrafyasındaki yeni dönemde bir ilki temsil etmekteydi²⁰⁷ ve ayrıca bu gelişmeyle birlikte Azerbaycan yeni bağımsız cumhuriyetler içerisinde Rus ordusunu çıkaran ilk ülke konumuna geçmiştir. Rus ordusu ilginç bir biçimde Azerbaycan’ı öngörülen takvimden önce terk etmiş, fakat bu arada elindeki silahların önemli kısmını Azerbaycan devletine değil, iç savaş çıkarmaya çalışan Suret Hüseyinov’a bırakmıştır. Bunun bazı nedenleri vardı:

1) Gence ayaklanması sırasında yaşananlar, süreç Rusya’nın senaryosuna uygun biçimde geliştiği takdirde, kısa süre sonra Rus ordusunun yeniden, ama bu kez Azerbaycan’ın özel daveti üzerine dönmek üzere ayrıldığını göstermiştir.

2) Darbenin başarılı olamaması halinde Rusya’nın alternatif senaryosu Azerbaycan’da iç savaş çıkararak, yine de Rus ordusunun davetle Azerbaycan’a dönmesi sağlanacaktı.

3) Ama her halükarda Rus ordusunun Azerbaycan’dan çıkarılması sürecinde Azerbaycan’da hem darbe girişimi hem iç savaş oluşturulması hem de Ermenistan’ın saldırganlığının teşvik edilmesiyle bu dönemde eski Sovyet cumhuriyetlerinde Rus ordusunun çıkarılması doğrultusundaki girişimlerde bulunan siyasal güçlerin hepsine “ders verilmeye” çalışılmıştır.

Bu dönemde Azerbaycan ABD başta olmak üzere Batı ile ilişkilerini geliştirmek için özel çaba sarfetse de başlangıçta Ermeni lobisinin Batı ülkelerinin politikaları üzerindeki etkisinden, daha sonra ise ABD’nin eski Sovyet coğrafyasına yönelik ihtiyatlı (Rusya’yı çok kızdırmamaya çalışan) tutumundan dolayı arzuladığı hedeflere ulaşamamıştır. Azerbaycan açısından özellikle ABD Kongresinin 24 Ekim

²⁰⁷ Şihaliyev, a.g.e., 2002, 165.

1992 tarihli kararı şok etkisi yaratmıştır.²⁰⁸ Bilindiği üzere bu dönemde ABD'nin eski Sovyet cumhuriyetlerine yönelik girişimlerini sürdürmekteydi. ABD yeni dönemin fırsatlarından yararlanarak, bu cumhuriyetleri Avroatlantik kurumlara entegre etmek amacındaydı.²⁰⁹ Bu ve benzeri amaçlarla ABD yönetimi, yeni cumhuriyetlere yardım yapılması konusunda özel yasa çıkarılması için hazırlıklara başlamıştır. İlk başta yasanın tüm eski Sovyet cumhuriyetlerini kapsayacağı planlansa da Ermeni lobisinin etkisiyle olsa gerek, yasalaşma sürecinin son aşamasında Azerbaycan bu yasanın uygulama alanı dışında bırakılmıştır. Ermenistan Azerbaycan topraklarını işgal ederek katliamlar yaptığı, Hocalı Soykırımını gerçekleştirdiği halde ABD Kongresi “Azerbaycan’ın Ermenistan’a karşı ambargo uygulaması ve diğer saldırgan tavırları” nedeniyle, Azerbaycan’a yaptırım uygulama yoluna gitmiştir²¹⁰. 24 Ekim 1992’de ABD Kongresi “Özgürlüklere Yardım Yasası”nı Azerbaycan’ın yardımın dışında tutulmasını öngören 907 sayılı ek düzenleme ile birlikte onaylamıştır.

Elçibey dönemindeki dış politikanın ideolojik (Batı yanlısı) boyutlarını ortaya koyan en önemli örneklerden birisi Azerbaycan-Çin ilişkileri olmuştur. Çin Azerbaycan’ın bağımsızlığını çok sayıda Batılı ülkeden önce 27 Aralık 1991’de tanımıştır.²¹¹

Elçibey yönetimine kadarki aşamada Çin’in Moskova Büyükelçisi Wang Jinqing 2 Nisan 1992’de Azerbaycan’ı ziyaret etmiş, ziyaret sırasında iki ülke arasında, ilk diplomatik belgeler imzalanmıştır.²¹²

Çin Azerbaycan’a ilk büyükelçiyi Elçibey döneminde atamıştır. Büyükelçi Xia Shuyuan 5 Mart 1993’te, güven mektubunu Elçibey’e sunmuştur.

Çin’in Güney Kafkasya ülkeleri içerisinde özellikle Azerbaycan’a ağırlık vermeye çalıştığı, fakat, bazı nedenlerden dolayı Azerbaycan-Çin ilişkilerinin ilk yıllarının sorunlu olduğu bilinmektedir. Bu nedenlerin başında Azerbaycan yönetiminin “Doğu Türkistan” söylemi gelmiştir. Çin Azerbaycan’daki “Doğu

²⁰⁸ Aslanlı, A. (2002). “ABD’de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 sayılı ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması”, *Stratejik Analiz*, 21, 55-62.

²⁰⁹ Mustafayev, R. (1993). *Azerbaycan ve Yeni Dünya*, Bakü, 27.

²¹⁰ “Freedom Support Act”, <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-bill/2532/text> (Erişim tarihi: 25.02.2023).

²¹¹ Gasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003: II Hissə*, Bakü, 270.

²¹² “Bilateral Relations”, <https://beijing.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

Türkistan” söylem ve hareketlerinden, ayrıca Elçibey’in “otoriter sisteme sahip olduğu için Çin’in de bir gün dağılacağı” söyleminden²¹³ çok rahatsız olmuş ve bunu Ermenistan ile ilişkilerine daha fazla önem vererek göstermiştir.

Gence’de tırmanışa geçen askeri ayaklanmaya Elçibey yönetiminin 4 Haziran 1993’teki ilk askeri müdahalesinin başarısızlıkla sonuçlanması Elçibey’in iktidarını kaybetmesine yol açmıştır. Fakat, Elçibey Moskova’nın Azerbaycan’da iç savaş çıkarma senaryosunu bir ölçüde bozabilmiştir. Elçibey Haydar Aliyev’in Bakü’ye gelmesini ve 15 Haziran 1993’te Parlamento Başkanı seçilmesini sağlamıştır. Elçibey’in 17 Haziran 1993’te Bakü’yü gizlice terk etmesinden sonra Azerbaycan Milli Meclisi 24 Haziran’da Devlet Başkanının tüm yetkilerinin vekâleten Haydar Aliyev tarafından kullanılmasına ilişkin karar almıştır. 3 Ekim 1993’te yapılan devlet başkanlığı seçiminde katılımcıların yaklaşık %99’unun oyunu alan Haydar Aliyev yeni Devlet Başkanı seçilmiştir.

3.1.3.3. Batıdan uzaklaşma ve Rusya’yı yatıştırma dönemi

İster Haydar Aliyev’in parlamento başkanı seçildiği tarih olan 15 Haziran, isterse de Devlet Başkanı yetkilerini kullanmaya başladığı 23 Haziran olsun, Haydar Aliyev’in Azerbaycan’ı yönetmeye başladığı dönem Azerbaycan için iç ve dış politikada en zor günlerin yaşandığı dönem olmuştur. Ermenistan dış destekli işgalci saldırılarını sürdürürken Gence’de başlayan askeri ayaklanma sonrasında sürekli artan iç savaş ihtimaline güney ve kuzey bölgelerde dışarıdan desteklenen ayrılıkçı girişimler eklenmiştir. Azerbaycan özellikle Rusya ve İran kaynaklı olduğu düşünülen ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmakta, Batı’dan çok az destek almakta, Türkiye’den de arzuladığı seviyede desteği bulamamaktaydı.

Haydar Aliyev’in ilk hedefi iç savaş riskinin bir an önce ortadan kaldırılması, bölücü girişimlerin önlenmesi, istikrarın sağlanması, Ermenistan’ın saldırılarının durdurulması olmuştur. Bu hedefler için sadece iç dinamiklerin kontrol altına alınmasının yeterli olmayacağı açıldı ve Haydar Aliyev dış politikayı bu konuda en etkili araç olarak görmüş, Azerbaycan dış politikasının genel çerçevesini belirlerken

²¹³ Ebülfez Elçibey’in Eylül 1992’de Rus gazetecilere verdiği demecin görüntüsü buradan izlenebilir. (1992). (<https://www.youtube.com/watch?v=HNpH7TkLhzc&t=1s> (Erişim tarihi: 22.07.2023)).

özellikle o aşamada bölgede en etkili devlet konumundaki Rusya'yı esas unsur olarak dikkate almıştır.

Yukarıda da anlatıldığı üzere Rusya zaten Azerbaycan'ı stratejik çıkarları çerçevesinde “hedef ülke” olarak görmekteydi, ayrıca Elçibey yönetiminin politikalarından dolayı da Azerbaycan'a kızgınlık duymaktaydı. O nedenle de Haydar Aliyev'in iktidara gelmesinin ardından Azerbaycan dış politikasında iki farklı dönem olmuştur. Önce, 1993 yılının son 6 ayında Rusya'yı yatıştırma politikası uygulanmış, ardından ise Batı ile ve bu bağlamda Türkiye ile yakınlaşma politikası uygulanmaya başlamış ve bu politika Haydar Aliyev iktidarının sonuna kadar devam etmiştir.

Haydar Aliyev daha parlamento başkanlığı seçimi sırasında yaptığı konuşmada Rusya ile ilişkilere de önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²¹⁴ Aliyev Parlamento Başkanı seçildikten sonra yabancı ülke temsilcileri ile ilk görüşmesini 16 Haziran 1993 tarihinde Rusya'nın Azerbaycan'daki Büyükelçisi Valter Şonia ile gerçekleştirmiştir.

Elçibey dönemindeki Batı yanlısı politikalardan uzaklaşılmasının en önemli göstergesi 22 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan'daki Batılı petrol şirketlerinin faaliyetlerinin durdurulmasıdır.²¹⁵ Haydar Aliyev'in ilk adımlarının temel amacı Rusya'nın memnuniyetsizliği ve tepkilerini mümkün olduğunca azaltmak olmuştur. Nitekim ilk aşamadaki bu tarz adımlardan sonra Azerbaycan, bugüne kadar da devam eden dengeli dış politika çizgisini tercih etmiş ve devam ettirmiştir.

Haydar Aliyev 6 Temmuz 1993 tarihinde Rusya'nın “Ostankino” devletlerarası televizyon şirketine verdiği röportajda da Azerbaycan'ı mutlaka özgür, bağımsız bir devlet olarak koruyacaklarını, Azerbaycan'ın, tüm ülkelerle eşit, karşılıklı yarar sağlayacak şekilde ilişki kuracağını, büyük bir devlet ve Azerbaycan'ın komşusu olan Rusya ile, tarihi bağlar da dikkate alınarak özel ilişki kurulmasının da önemli olduğunu ifade etmiştir.²¹⁶

3 Ekim 1993'te düzenlenen devlet başkanlığı seçimlerinin hemen öncesinde ise Azerbaycan'ın BDT üyeliğine ilişkin adımlar atılmıştır. 3 Eylül 1993 tarihinde

²¹⁴ Haydar Aliyev'in 15 Haziran 1993'de Azerbaycan Parlamentosunda yaptığı konuşma, aktaran: Cafersoy, a.g.e., 2000, s. 22.

²¹⁵ Cafersoy, a.g.e., 2000, s. 23.

²¹⁶ Aslanlı, A. (2017). “Azerbaycan'ın BDT'ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 95, 86-101

Azerbaycan Parlamentosu BDT üyesi ülkelerin devlet ve hükümet başkanlarının Moskova'da gerçekleştirilecek olan toplantısına Azerbaycan heyetinin katılmasına ilişkin kararı kabul etmiştir. 6-8 Eylül 1993 tarihlerinde Haydar Aliyev başta olmak üzere Azerbaycan heyetinin Rusya Federasyonu'na resmi ziyareti gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan parlamentosunun kararı sonrasında ve BDT zirvesi öncesinde yapılan bu ziyarette temel amaç Rusya ile ilişkileri rayına sokmak ve bu çerçevede BDT'ye üyelik konusuna kesinlik kazandırmak olmuştur. Haydar Aliyev 6 Eylül'de Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Boris Yeltsin, Rusya Federasyonu Parlamento Başkanı Ruslan Hasbulatov, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı Andrey Kozırev, Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Çernomirdin ve diğer yetkililerle görüşmeler gerçekleştirmiştir.²¹⁷

Haydar Aliyev'in kısa süre sonra yeniden gerçekleştirdiği Moskova ziyareti sırasında, 24 Eylül 1993 tarihinde Haydar Aliyev Kremlin'de Azerbaycan'ın BDT'ye üye olmasına ilişkin belgeleri imzalamış ve BDT Devlet Başkanları Konseyi toplantısında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin BDT'ye üyeliğine ilişkin karar kabul edilmiştir. Azerbaycan Kolektif Güvenlik Antlaşması'nı (KGA)²¹⁸, Ekonomik İttifak Kurulmasına İlişkin Anlaşmayı ve diğer belgeleri de imzalamıştır.²¹⁹

29 Eylül 1993 tarihinde ise Azerbaycan Parlamentosu Azerbaycan heyetinin BDT Devlet Başkanları Konseyi toplantısında yer alması ve BDT Sözleşmesi'ni imzalayarak örgüte katılımıyla ilgili iki ayrı karar kabul etmiştir. Azerbaycan Devlet Başkanı'nın yetkisini vekaleten kullanan Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Başkanı Haydar Aliyev başta olmak üzere Azerbaycan Cumhuriyeti Heyeti'nin BDT üyesi ülkelerin Devlet Başkanları Konseyi'nin 24 Eylül 1993'te Moskova'da yapılan toplantısında yer almasının sonuçlarına ilişkin Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi'nin 715 sayılı kararında parlamento tarafından Haydar Aliyev'e kuvvetli

²¹⁷ Aslanlı, a.g.m., 2017, 96-97.

²¹⁸ Kolektif Güvenlik Antlaşması 15 Mayıs 1992'de Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te bazı eski Sovyet cumhuriyetleri (Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya ve Tacikistan) arasında askeri alanda işbirliği amacıyla imzalanmıştır. 1993 yılında Antlaşmaya Azerbaycan, Belarus ve Gürcistan da katılmıştır. 1999 yılında Azerbaycan, Gürcistan ve Özbekistan Antlaşmayı yenilemeyi reddetmiştir. 7 Ekim 2002'de BDT üyesi ülkelere altısı (Belarus, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya ve Tacikistan) imzaladıkları yeni anlaşmayla Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nü kurdular ve daha önce KGA çerçevesinde kurdukları askeri işbirliğini yeni bir aşamaya taşımıştır.

²¹⁹ Gasımlı, M (2015). *Azerbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti (1991-2003): II Hissə*, Bakü, 2015, 507.

destek vurgulanmıştır.²²⁰ Aynı gün Azerbaycan parlamentosu tarafından alınan 716 sayılı kararda BDT Sözleşmesi'nin imzalanması ve örgüte katılım kararları onaylanmıştır.²²¹

Bu arada Haydar Aliyev olayları kontrolünde tutmak için ilk önce Rus yanlısı darbeci Suret Hüseynov'u kendisinin sıkı denetimi altında Başbakanlık görevine getirmiştir.²²² Haydar Aliyev ülke üzerinde kontrolünü önemli ölçüde sağladıktan ve petrol anlaşmalarını imzaladıktan sonra daha farklı adımlar atmıştır. Eylül 1994 sonlarındaki girişimler sırasında Suret Hüseynov önce görevden alınmış, daha sonra ise tutuklanmıştır.

Benzer şekilde güneydeki "ayrılıkçı" girişimi sonlandırmak için bölgeye askeri müdahale yerine yerel halkı Hümbetov'a karşı ayaklandırmıştır. Yerel halkın kitlesel protesto gösterileri sonrasında ayrılıkçıların lideri Elikram Hümbetov bölgeden kaçmak zorunda bırakılmış, daha sonra tutuklanarak Bakü'ye getirilmiştir.²²³

Haydar Aliyev devlet başkanı seçildikten sonraki yemin töreninde yaptığı açıklamada ve sonraki ilk derğerlendirmelerinde dış politika ilkelerini, karşılıklı olarak bağımsızlığa ve toprak bütünlüğüne saygı, içişlerine karışılmaması, tüm diğer devletlerle barış içinde birarada yaşama, sorunlarını barışçıl yollarla çözme, terörle ve devletlerin güvenliğini tehdit edecek diğer unsurlarla ortak mücadele edilmesi şeklinde ifade etmiştir.²²⁴

3.1.3.4. Denge politikası dönemi

Haydar Aliyev iktidarının ilk döneminde uygulanan Batı'dan uzaklaşma ve Rusya'yı yatıştırma politikasının bir taktik mi yoksa stratejik bir tercih mi olduğuna ilişkin net bir görüş bulunmamaktadır. Bir görüşe göre Haydar Aliyev bu politikayla özellikle Ermenistan'ın Rusya'nın desteği ile Azerbaycan'a yönelik işgalci saldırılarını durdurmayı hedeflemiş, fakat Rusya'ya yakınlaşma girişimlerinin işgalleri durdurulmaması ve Ekim 1993'e kadar süren saldırılarda 6 *rayonun* daha işgal edilmesi Aliyev yönetiminin Batı'ya mesafeli durarak Rusya'yı yatıştırma politikasını sona

²²⁰ Gasımlı, a.g.e., 2015, 507.

²²¹ Aslanlı, a.g.m., 2017, 97-98.

²²² İsmayılov, E., Hesenli, C., Cafarov, T. (1995). *Azərbaycan Tarixi*, Bakü, 348.

²²³ Kurbanov, E. (1996), "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan'la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar", *Avrasya Etüdleri*, 3 (4), 19.

²²⁴ Aslanlı, A. – Hesenov, İ. (2003). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara, 40-42.

erdirmesine neden olmuştur. Başka bir görüşe göre ise Haydar Aliyev aslında genel olarak denge politikasından yana olmuş, fakat ilk aşamada öncelikle iç istikrarı sağlamayı, merkezi devlet otoritesini güçlendirmeyi hedeflemiş, Batı'dan uzaklaşma ve Rusya'yı yatıştırma politikası bu süreçte taktiksel nitelikli olmuştur. Her halükarda 1993 sonlarından itibaren Azerbaycan dış politikasında çizgi değişikliğini gözlemlemek mümkündür.

Haydar Aliyev denge politikasına yönelirken aralarında denge kurulacak ülkeleri özellikle üç güçlü komşu ülke olan Rusya, Türkiye ve İran ile üç önemli küresel güç olan ABD, Çin ve Avrupa olarak düşünmüştür. Avrupa ülkeleri içerisinde Fransa ve İngiltere ayrı bir konuma oturtulmuştur. Bunun nedenlerinden birisi bu iki ülkenin BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi olmaları olmuştur. Haydar Aliyev'in dış politika çerçevesini farklı bir bakış açısıyla BM Güvenlik Konseyi'nin 5 daimi üyesi ve onların yanı sıra Türkiye ve İran merkezli bir dış politika olarak da değerlendirmek mümkündür.

Bu arada İngiltere için diğer ana neden Azerbaycan'daki enerji ihalelerinin konsorsiyum lideri olması, Fransa için diğer ana neden ise Haydar Aliyev tarafından denge politikasının simgesi olarak görülmesi olmuştur. Hatta Haydar Aliyev'in 10 Nisan 2000 tarihinde Avrupa Konseyi Parlamenter Asamblesi Azerbaycan Raportörü Jacques Baumel ve beraberindeki heyeti kabulü sırasında Fransa Cumhurbaşkanı Charles de Gaulle üzerine uzun bir konuşma geçmiş, kendisinin uyguladığı denge politikasına övgüler dizilmiş ve Haydar Aliyev de Gaulle'ü "bir ideal, bir örnek olarak gördüğünü" vurgulamıştır.²²⁵

Haydar Aliyev yukarıda ifade edilen anlayış çerçevesinde denge politikasının merkezine Fransa'yı yerleştirmiş ve devlet başkanı olarak ilk yurtdışı gezisini 19-22 Aralık 1993 tarihlerinde bu ülkeye gerçekleştirmiştir.²²⁶ Ziyaret sırasında iki ülke arasında dostluk, karşılıklı anlayış ve işbirliği anlaşması imzalanmıştır. Azerbaycan

²²⁵ Azerbaycan. (2000). "Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Azərbycan üzrə məruzəçisi, Fransa Parlamentinin deputatı Jak Bomeli və digər qonaqları qəbul edərkən söhbətindən", 12 Nisan.

²²⁶ Bu politikanın merkezinde Rusya'nın (eski Sovyetler Birliğinin ana mirasçısı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını güçlendirirken uzaklaşması gereken ülke olduğu için) ve İran'ın (ideolojik olarak uzak, stratejik olarak çıkarları çatışan, ayrıca Batı ile gerginlik içerisinde olan ülke olduğu için) olamayacağı belliydi. Denge politikasının merkezinde; muhtemelen, Türkiye'nin küresel güç kapasitesinin zayıf olması ve Elçibey döneminden fark oluşturulması ihtiyacı hissedildiği için, ABD ise bir kutbu temsil ediyor olması, ayrıca İran ve Rusya'nın tepkilerini çekebileceği gerekçesiyle tercih edilmemiştir.

Devlet Başkanı Haydar Aliyev ziyaret sırasında Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nı da imzalamıştır.

Haydar Aliyev 1994-1997 yılları arasında Fransa'yı, dört kez ziyaret etmiştir. Dolayısıyla Fransa, Rusya ve Türkiye dışında Haydar Aliyev tarafından en çok ziyaret edilen ülke olmuştur.²²⁷

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri iki ülkenin temel öncelikleri ve bölgesel koşullar dikkate alınarak geliştirilmiştir. Siyasi anlamda ilişkiler iki ülke resmi yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri ile güçlendirilmeye çalışılırken, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'le Süleyman Demirel arasındaki özel dostluk bu sürecin hızlanmasına hizmet etmiştir.²²⁸

Aslında daha Elçibey'in devrilme sürecinden itibaren iki taraf da ilişkilerin geleceği konusunda çok dikkatli davranmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu aşamada Haydar Aliyev'in Rusya'yı dikkate alan ve bu ülkeyle tekrar yakınlaşmayı öngören politikası başlangıçta Türkiye tarafından endişeyle izlenmiştir. Türkiye Azerbaycan'ın bu yönelişini önlemek ve Rusya'nın Azerbaycan üzerinde baskısını azaltmak için Aliyev yönetimine sıkı destek vermeye başlamıştır. Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Özdem Sanberk 28 Ağustos 1993 tarihindeki Azerbaycan ziyaretinden dönerken Ankara Esenboğa Havalimanında yaptığı açıklamada, "Azerbaycan'daki iç istikrarsızlığın giderilmesini en öncelikli hedef olarak gördüklerini" ifade etmiştir.²²⁹

Bu aşamada Azerbaycan yönetimi de Türkiye'nin endişelerini gidermek için bazı girişimlerde bulunmuştur. Haydar Aliyev Rusya'ya resmi ziyaret gerçekleştiren Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'le 8 Eylül 1993'te Moskova'daki görüşmesinde ikili işbirliğini ve Azerbaycan'ın karşılaştığı sorunları görüşmüştür. Çiller Ermenistan'ın işgalci girişimleri karşısında Azerbaycan'a her türlü yardımın yapılacağını ifade etmiştir.²³⁰ Görüşmeyi değerlendiren Haydar Aliyev Azerbaycan-Rusya ilişkilerinin

²²⁷ Tarihsel bağlar, coğrafi yakınlık, ekonomik ve diğer nedenlerden dolayı, ayrıca KEİ, BDT toplantıları gibi nedenlerden dolayı Türkiye ve Rusya'ya gerçekleştirilen ziyaretlerin sayısı diğer ülkelerle kıyaslanmayacak kadar çok olmuştur.

²²⁸ Aslanlı, A.-Kurban, V. (2016). "Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve sivil toplum kuruluşları", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 34.

²²⁹ Atmaca, T. (1999). *Yirminci Yüzyılın Sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999)*, Ankara, 199.

²³⁰ "Moskova'ya Çiller'den Rest". (1993). *Milliyet*, 9 Eylül.

uzun yıllara dayandığını ve bu ilişkilerin Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin alternatifi olmadığını, ikisinin birlikte geliştirilebileceğini vurgulamıştır.²³¹

Bu dönemde Türkiye yetkililerinin Azerbaycan ile Batılı ülkeler arasındaki ilişkilerin gelişmesi konusunda Azerbaycan'ın yeni Devlet Başkanı Aliyev'e yaptıkları yardım çok önemli olmuştur. Haydar Aliyev'in Aralık 1993'teki Paris'i ziyaretinin Süleyman Demirel'in arabuluculuğuyla gerçekleştiği ifade edilmektedir. Bilindiği üzere bu, Azerbaycan'ın yeni Devlet Başkanı'nın Batılı ülkeleri ilk ziyaretiydi. Arkasından, Haydar Aliyev'in Avrupa başkentlerini ziyaretleri birbirini izlemiştir.

Haydar Aliyev'in 8 Şubat 1994'te başlayan 3 günlük resmi Türkiye ziyareti ikili ilişkileri daha da ileri boyutlara taşımıştır. Ziyaret sırasında Türkiye ile Azerbaycan arasında ticaret, yatırım ve bilimsel ve kültürel işbirliğini öngören 15 anlaşma imzalanmıştır.²³² 9 Şubat 1994'te Süleyman Demirel ve Haydar Aliyev tarafından 10 yıl süre için imzalanan "Dostluğun ve Çokyönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma" ile Azerbaycan petrolünün uluslararası piyasalara Türkiye üzerinden çıkarılması konusunda Elçibey döneminde varılan mutabakatın geçerli olduğu onaylanmıştır.²³³ Anlaşmada, savunma alanında işbirliğine de değinilmiştir.

Aliyev, anlaşmanın imza töreninden önce yaptığı açıklamada, Türkiye ziyareti sırasında imzalanan belgelerin önemini ve Türkiye ile dostluğun ebedidi olduğunu vurgulamıştır.²³⁴

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler Mart 1995 yılında yaşanan "OMON olayları"nda olduğu gibi bazı konulardaki kısa süreli sıkıntılara rağmen olumlu seyre sahip olmuş, üst düzey ziyaretler artarak sürmüştür. Türkiye Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması, Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali sorununa çözüm bulunması, genel olarak Kafkasya'da barışın temini konusunda açık bir tutum içerisinde olmuştur.

²³¹ Atmaca, a.g.e., 1999, 199.

²³² Fuller, E. (1996). "Türkiye Orta Asya ve Trans Kafkasya'da Nüfus sahibi olmak için güreşiyor", **Yeni Forum**, 8, 8.

²³³ Resmi Gazete. (1994). "Dostluğun ve Çok yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma", 30 Mayıs, Sayı: 21945.

²³⁴ Atmaca, a.g.e., 1999, 201.

Bu dönemde iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde ticaret ve kısmen de yatırım alanında önemli adımlar atılmıştır. Fakat ikili ilişkilerin temel yönünü enerji alanındaki işbirliği oluşturmuştur. Türkiye “Asrın Anlaşması” olarak nitelendirilen Azerbaycan ile çokuluslu şirketler arasındaki anlaşmada yer almıştır. Daha sonra ise Azerbaycan doğal kaynaklarının Türkiye üzerinden Batıya ulaştırması konusunda ortak hareket edilmiştir.

Azerbaycan yönetimi Türkiye ile ilişkilerde eğitim ve kültür alanında daha önceki işbirliği süreci devam ettirilmiş, bu çerçevede bu ülkeye öğrenci gönderilmiş, Latin alfabesine geçiş sürecinde gerekli alt yapı yardımları alınmıştır.

Haydar Aliyev’in 4-8 Mayıs 1997 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında 5 Mayıs 1997 tarihli Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon, 28-31 Ekim 1998 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında ise enerji konusunda stratejik öneme sahip belgeler imzalanmıştır.²³⁵

Bu dönemde özellikle Süleyman Demirel-Haydar Aliyev dostluğu üzerine kurulu olan ilişkiler sadece ikili çerçevede kalmamış Gürcistan Devlet Başkanı Şevardnadze de sürece katılmaya başlamış ve üç lider genel olarak Kafkasya meselelerini görüşmüştür.²³⁶ Özellikle 28 Nisan 1998’de Trabzon’da gerçekleştirilmiş olan üçlü toplantı bu anlamda çok önemli olmuş, liderler öncelikli olarak Kafkasya’da yaşanan sorunları masaya yatırarak tartışmıştır.²³⁷

Türkiye ile ilişkilerin Azerbaycan açısından en önemli boyutlarından birisi askeri güvenlik anlamındaki dengeleyici rolü olmuştur. Bundan dolayı olsa gerek Haydar Aliyev diğer yönlerden farklı olarak Ebülfez Elçibey döneminde başlayan askeri ilişkilerin yavaşlamasına hiç izin vermemiş tam aksine askeri ilişkilere hem derinlik hem de ivme kazandırmıştır. İki ülke arasında 10 Haziran 1996 tarihinde “Askeri Eğitim, Teknik ve Bilimsel İşbirliği Anlaşması” imzalanmıştır.²³⁸

²³⁵ Aslanlı, A. (2020). “10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda-azerbaycan-turkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068> (Erişim tarihi: 26.02.2023)

²³⁶ Çelikpala, M. – Veliyev, C. (2015). *Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye: Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği*, İstanbul.

²³⁷ Dışişleri Bakanlığı. (1999). “Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının Ortak Açıklaması, 26 Nisan 1998”, *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, 253-254.

²³⁸ “Diğer alanlarda ilişkiler”, <https://ankara.mfa.gov.az/tr/content/101/diger-alanlarda-iliskiler> (Erişim tarihi: 12.03.2023)

Azerbaycan subayları Türk askeri okullarında eğitim görmüş, Azerbaycan taburu Kosova'daki Barış Gücü'nde Türkiye komutası altında yer almıştır.²³⁹

1999 yılı başlarından itibaren askeri ilişkilere yeni bir boyut eklenmiş, Azerbaycan'da Türk askeri üssünün kurulması konusu daha sık konuşulmaya başlanmıştır. Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in 10 Nisan 1999'da Bakü'de Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanı Orgeneral İsmail Hakkı Karadayı'yı kabulü sırasında bu konunun konuşulduğu iddia edilmiştir.²⁴⁰

Devlet Başkanı Aliyev'in Dış Politika Başdanışmanı Vefa Guluzade daha da ileri giderek açık bir şekilde İncirlik'teki NATO üssünün Bakü'nün de içerisinde yer aldığı Abşeron Yarımadasına taşınması önerisini gündeme getirmiştir.²⁴¹ Aslında ister Azerbaycan isterse de Türkiye yetkililerinin bu konuda çok ihtiyatlı oldukları, Rusya ve İran'ın agresif tepkilerini dikkate aldıkları, ayrıca NATO'nun da bu konuya sıcak bakma ihtimalinin düşük olduğu, bundan dolayı da NATO üssünün Bakü ya da çevresine taşınması yönünde herhangi bir adım atılmasının çok zor olacağı belliydi. Bu nedenle de muhtemelen Guluzade'nin bu görüşü dile getirmesinin temel nedeninin Rusya'nın o dönemde Azerbaycan üzerindeki artan baskılarının dengelenmesi olduğu düşünülmüştür.

Bu dönemde üst düzey askeri heyetlerin karşılıklı ziyaretleri yoğun olarak devam etmiş, 1 Mart 2001'de iki ülke arasında askeri yardımı ve askeri mali yardımı öngören anlaşmalar imzalanmıştır.

2001 Yazında yine bir ilk yaşanmış, Azerbaycan Yüksek Askeri Okulu'nun 25 Ağustos 2001 tarihli ilk mezuniyet törenine Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kıvrıkoğlu katılmıştır. Bu, Azerbaycan'a yönelik güvenlik tehditlerinin dengelenmesi açısından çok önemli olmuştur.²⁴² Ayrıca Bakü'ye gelen Türk Yıldızları bir gün öncesinde Hazar kıyısında gösteri yapmış.²⁴³

Haydar Aliyev iktidarı döneminde, Azerbaycan-Rusya ilişkileri genelde denge politikası çerçevesinde gelişmiştir. Haydar Aliyev yönetiminin Rusya'ya yönelik

²³⁹ Veliyev, A. (2000). "Treugolnik İzrail-Turtsiya -Azerbaydjan:Realnost i Perspektivi", *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz*, 8.

²⁴⁰ Başlamış, C. (1999). "Kafkasya'ya Türk Askeri", *Milliyet*, 16 Nisan.

²⁴¹ Veliyev, a.g.e., 2000.

²⁴² "Kıvrıkoğlu Bakü'de". (2001). *Hürriyet*, 25 Ağustos.

²⁴³ "Bu mesaj anlaşılır!". (2001), *Milliyet*, 26 Ağustos.

politikası öncelikle Rusya'nın kızgınlığını yatıştırmak, daha sonra ise Batıya yaklaşmak biçiminde de özetlenebilir.

Fakat Rusya ile ilişkileri denge politikası çerçevesinde yürütmek kolay olmamıştır. Ermenistan'ın işgalci saldırıları ve Rusya'nın bu süreçte oynadığı rol, Azerbaycan'ın bağımsız enerji politikası geliştirmek istemesi, Çeçenistan savaşı ve diğer konular nedeniyle ilişkilerde hareketlilikler yaşanmıştır. Enerji ve Karabağ sorunu alt başlıklarında bu husustaki gelişmelere daha ayrıntılı değinileceği için, burada sadece bazı genel hususları vurgulamakta yarar vardır. Haydar Aliyev'in Devlet Başkanlığı dönemi boyunca Azerbaycan-Rusya ilişkilerinde en belirleyici konu Karabağ sorunu olmuştur.

Azerbaycan, Karabağ sorunu konusunda Rusya'nın tekeli konumunun ortadan kalkmasını sağlamış, zaman zaman inisiyatif almasını kabullenmek zorunda kalmış, ancak Rus ordusunun ülkeye dönmesi anlamını taşıyan "sınırların ortak korunması"na dair baskılarına direnmiştir.

Enerji ve Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan, Rusya'yı önemli ölçüde kendi çizgisine çekebilmiş, bu anlamda denge politikası başarılı olmuştur.

Haydar Aliyev iktidarının Rusya ile ilişkilerde denge politikasını oluşturmakta en çok zorlandığı konulardan birisi Çeçenistan meselesi olmuştur. Rusya yetkilileri defalarca, Azerbaycan'ı Çeçenistan'a yardım etmekle suçlamış, hatta işi uyarı mahiyetinde Azerbaycan'a bomba atmaya kadar ileri götürmüşlerdir.²⁴⁴

Özellikle birinci Çeçen-Rus savaşı (1994-1996) boyunca Rusya, Azerbaycan'ın Çeçenleri desteklediğini iddia etmiş, fakat Azerbaycan bu iddiaları kabul etmemiştir. Rusya bu iddiasını sürdürerek, buğday-un ihtiyacının önemli kısmını Rusya üzerinden sağlayan Azerbaycan'a ekonomik ambargo uygulamıştır.²⁴⁵ Bu ambargo o sıralarda Azerbaycan'da çok ciddi yiyecek sıkıntısına neden olmuştur.

Birinci Rus-Çeçen savaşını sona erdiren Hasavyurt Anlaşması'nın 31 Ağustos 1996 tarihinde imzalanmasıyla birlikte Azerbaycan-Rusya ilişkilerinde de Çeçenistan konusu ciddi sıkıntı kaynağı olmaktan çıkmıştır. Esasen bu sorun, ama aynı zamanda Azerbaycan'ın enerji politikası, Karabağ sorununu Rusya'nın tekelinden çıkarma

²⁴⁴ Gafarlı, M. (1999). "Что упало на Азербайджан?", 27 Ekim, *Nezavisimaya Gazeta*, <https://www.ng.ru/cis/1999-10-27/azerb.html> (Erişim tarihi: 31.12.2022).

²⁴⁵ Kulişev, H. (1996). "Rusya'nın Azerbaycan Stratejisi", *Avrasya Dosyası*, 3 (4), 202.

girişimi, genel olarak bağımsızlığını koruma ve Rus askerlerinin ülkeye yeniden dönmelerine izin vermeme stratejisi dolayısıyla Rusya'nın tek taraflı uyguladığı ekonomik ambargo aşamalı olarak kaldırılmıştır.

Ağustos 1999'da Çeçenistan sorunu yeniden alevlenirken Rusya yine Azerbaycan'ı Çeçenlere destek iddiası ile suçlamış, öte yandan Azerbaycan'dan tam destek almaya çalışmıştır. Rus yetkililer zaman zaman Kafkasya'nın geleceğine Azerbaycan ile aynı şekilde baktıklarını, barış ve istikrar istediklerini ifade etmişlerdir.

Fakat genel olarak Rusya Azerbaycan'a baskılarını ve suçlamalarını devam ettirmiştir. Bunu, dönemin Rusya Devlet Duması Başkanı Gennadi Selezniov'un, Rusya Devlet Gümrük Komitesi Temsilcisi Aleksandr Romanenko'nun, Devlet Duması Savunma Komisyonu Başkanı Roman Popkoviç'in Azerbaycan'ı sert şekilde suçlayıcı açıklamalarından da görmek mümkündür.

Yukarıda da ifade edildiği üzere bu dönemde Rusya aslında Çeçenistan konusunu bahane olarak kullanmakta, Azerbaycan'ın hem Karabağ sorununu Rusya'nın etki alanı dışına çıkararak çözmeye çalışmasına, hem de Rusya üzerinden geçmeyen enerji hatları konusunda ısrarını sürdürmesine tepki duymaktaydı. Rus askeri uçağının uluslararası hukuk kurallarını sert şekilde ihlal ederek 1 Ekim 1999'da Azerbaycan'ın kuzeyindeki Zagatala rayonunun Gımır köyündeki boş araziye bomba atması²⁴⁶ ve daha sonra Rus yetkililerin bunu dolaylı şekilde de olsa doğrulaması olayın ciddiyetini, Azerbaycan'a sert bir mesaj verilmek istendiğini göstermektedir.²⁴⁷ Rusya'nın bu aşırı adımlarına rağmen Azerbaycan genel dış politika stratejisi doğrultusunda denge politikasını önemli ölçüde muhafaza etmiştir.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan yönetiminin özellikle Putin iktidarı döneminde Rusya ile ilişkilerin askeri boyutunda da bazı adımlar attığı gözlemlenmiştir. Bu çerçevede Gebele Radar üssünün Rusya'ya uzun vadeli ve göreceli olarak düşük para karşılığı kiralanması Azerbaycan'ın Rusya'ya tavizi olarak kabul edilse de, buna karşılık olarak aynı anlaşma ile Rusya'nın Gebele RLS'yi

²⁴⁶ Lenta.ru. (1999). "Российский самолет сбросил бомбу на Азербайджан", 1 Ekim, <https://lenta.ru/news/1999/10/01/azerbaijan/> (Erişim tarihi: 31.12.2022).

²⁴⁷ Hacıyade, A. (1999). "Закавказское эхо чеченской войны", 5 Ekim, *Nezavisimaya Gazeta*, <https://nvo.ng.ru/cis/1999-10-05/eho.html> (Erişim tarihi: 31.12.2022).

Azerbaycan'ın malı olarak kabul etmesi Azerbaycan'ın kazancı olarak değerlendirilebilir.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-ABD ilişkileri genellikle *ekonomik çıkar-demokrasi-Ermeni lobisi* üçgeninde devam etmiş, zaman zaman buna siyasal-güvenlik çıkarları da eklenmiştir.²⁴⁸ Bu dönemde Azerbaycan Batılı petrol şirketleri ile değeri on milyarlarca dolarla ifade edilen 20 petrol ve doğal gaz anlaşması imzalayarak ve petrolün uluslararası pazarlara taşınması için Batı ile işbirliği yaparak ABD'yle ilişkilerin ekonomik boyutunu derinleştirmiştir. Azerbaycan yönetiminin ülkedeki siyasi sistem ve seçimdeki uygulamaları sebebiyle zaman-zaman ABD ile gerginlikler yaşadığı gözlemlenmiştir. Haydar Aliyev yönetimi Karabağ konusunda ABD'nin hem Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu, hem de tek başına inisiyatif almasına itiraz etmemiş, bunu soruna çözüm sağlayacak süreç gibi görmüştür.²⁴⁹

Elçibey döneminde ABD Kongresi tarafından onaylanan ve Azerbaycan'ı ABD yardımlarının dışında tutmayı hedefleyen 907 sayılı ek düzenleme Haydar Aliyev döneminde ikili ilişkilerde sorun olmayı sürdürmüştür.²⁵⁰ Haydar Aliyev yönetimi 907 sayılı ek düzenlemenin kaldırılmasını ya da en azından yürütmesinin durdurulmasını; Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilk yıllarında çok ihtiyaç duyduğu dış yardımları almak, sonraki yıllarda ise psikolojik nedenlerden dolayı çok arzu etmiştir. Azerbaycan ile işbirliği yapan petrol şirketleri bu doğrultuda lobi faaliyetleri yürütmüştür.

1993 yılı sonlarında ve 1994 yılı içerisinde bazı Kongre üyeleri birkaç kere 907 sayılı ek düzenlemenin kaldırılması konusunu gündeme getirmişse de, tüm çabalar başarısızlıkla sonuçlanmıştır.²⁵¹ 3 Eylül 1994'te ABD'nin BM Özel Temsilcisi Madeleine Albright Bakü ziyareti sırasında, ABD yönetiminin Azerbaycan'a resmi olmayan kanallarla yardımı artıracığını, ayrıca 907 sayılı ek düzenlemenin önce

²⁴⁸ Aslanlı - Hesenov, a.g.e., 2005, 227.

²⁴⁹ Çıragov, F. (2017). "Azərbaycan–Amerika Birləşmiş Ştatları münasibətləri: 1991-2016", *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri: 1991-2016*, Bakü, 355-398.

²⁵⁰ Aslanlı, A. (2002). "ABD'de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 sayılı ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması", *Stratejik Analiz*, 2 (21), 55-62.

²⁵¹ Çıragov, a.g.m., 2017, 370-374.

yumuşatılması, sonra ise tamamen kaldırılması yönünde gerekli adımları atacağını ifade etmiştir.

1995 yılı içersinde ABD Milli Demokrasi Enstitüsü Müdürü Nelson Ledski, Enerji Bakanı Birinci Yardımcısı William Wait, Zbigniew Brzezinski, ABD AGİT Temsilcisi Sam Brown, ABD Dışışleri Bakanı Yardımcısı James Collins ve diğer yetkililerin Azerbaycan ziyareti, aynı yıl Ekim ayı içersinde ise, BM'nin 50. yıl kutlamaları dolayısıyla Haydar Aliyev'in ABD ziyareti gerçekleşmiştir.²⁵² Bu dönemlerde Azerbaycan ciddi ekonomik sıkıntılar yaşamakta ve maddi desteğe ihtiyaç duymakta idi. Fakat 907 sayılı ek düzenleme Azerbaycan'ın neredeyse yıllık bütçesi kadar maddi yardımdan mahrum bırakmaktaydı.²⁵³ ABD'nin Azerbaycan'a yardımları bakımından 907 sayılı ek düzenlemenin etkisini görmek açısından karşılaştırma yapılacak olursa, 1995 yılı itibariyle ABD'den Ermenistan'ın aldığı toplam insani yardım yaklaşık 455 milyon ABD Doları (kişi başına 130 ABD Doları), Azerbaycan'ın aldığı toplam insani yardım ise yaklaşık 65 milyon ABD Doları (kişi başına 8 ABD Doları) teşkil etmiştir.²⁵⁴

Bu olumsuzluğu gidermek adına ilk ciddi sonuç 1996 yılı başlarında elde edilmiştir. 25 Ocak 1996'da Temsilciler Meclisi ve 26 Ocak 1996'da ise Senato, Temsilciler Meclisi üyesi Charles Willson'un 907 sayılı ek düzenleme konusundaki değişiklik önerisini onaylamıştır. Karar aynı gün ABD Başkanı tarafından imzalanarak yürürlüğe konmuştur. "Willson Değişikliği", ABD Başkanı'nın, gayri resmi kanallardan Azerbaycan'a yapılan yardımların göçmen ve mültecilerin ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığına karar vermesi durumunda, Azerbaycan'a resmi yollarla da yardım yapılabilmesini öngörmekteydi.²⁵⁵

Bu dönemde ABD'nin Azerbaycan ile ilişkilere giderek daha fazla önem verdiği söylenebilir. Bunda 1996 yılının ikinci yarısından itibaren ABD'nin, Hazar

²⁵² Gasimov, M. (1996). *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində*, Bakü, 64.

²⁵³ Kıyaslama yapabilmek için şu noktaya dikkat etmekte yarar vardır: 1994 yılı Azerbaycan bütçesi yaklaşık 45 milyon dolara denk gelmekteydi. Aynı yıl için Ermenistan'ın ABD'den aldığı yardım bile bunun çok üstündeydi.

²⁵⁴ "Diplomatic Interview: American Embassy Richard Kauzlarich ". (1995). *Azerbaijan International*, (3), 4, (http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/34_folder/34_articles/34_americanembassy.html (Erişim tarihi: 22.07.2023)).

²⁵⁵ Nesirov, E. (1998). *Azərbaycan-ABŞ Münasibətləri*, Bakü, 46.

bölgesini ABD'nin yaşamsal çıkar alanı olarak ilan etmiş olması da önemli rol oynamıştır.²⁵⁶

Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in 27 Temmuz 1997'de başlayan uzun süreli ABD ziyareti ikili ilişkiler açısından çok önemli sonuçlar doğurmuştur. Haydar Aliyev ile ABD Devlet Başkanı Bill Clinton arasında 1 Ağustos 1997'de gerçekleştirilen görüşme sırasında Clinton, 907 sayılı ek düzenlemenin kaldırılması için ellerinden geleni yapacaklarını ifade etmiştir.²⁵⁷ Yine aynı gün ABD Başkan Yardımcısı Albert Gore ve Azerbaycan Devlet Başkanı Aliyev tarafından, Azerbaycan ve ABD'nin enerji sektöründe işbirliğine ilişkin anlaşma ve Chevron, Exxon, Mobil şirketleri ile Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi olan SOCAR (State Oil Company of Azerbaijan Republic) arasında Abşeron, Nahçıvan ve Oğuz isimli petrol yataklarının işletilmesi konusunda anlaşma imzalanmıştır.²⁵⁸ Bunların yanı sıra Amoco şirketiyle İnam yatağına ilişkin işbirliği anlaşması da imzalanmıştır.

Bu dönemde Rusya ve İran karşısında daha güçlü olmasını arzu ettiği için Azerbaycan'ı Hazar'ın statüsü konusunda desteklemeye çalışmış, diğer kıyıdaş ülkelerle sorunlarını çözmesi için Bakü'yü teşvik etmiştir. Örneğin, ABD Başkan Yardımcısı Albert Gore tarafından yazılan ve ABD'nin Bakü Büyükelçisi Stenli Eskudero tarafından 5 Nisan 1998 tarihinde Haydar Aliyev'e iletilen mektupta Gore, Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki petrol yatakları sorununun biran önce çözümünü istemiş ve bu doğrultuda gerekli desteği vermeğe hazır olduklarını ifade etmiştir.

1999 yılında yaşanan önemli gelişmelerden birisi Beyaz Saray tarafından 17 Aralık'ta "Hazar Bölgesi Enerji Politikası Hakkında Bilgi Notu" başlıklı belgenin yayınlanması olmuştur.²⁵⁹ Belgede, Azerbaycan'ın da aralarında bulunduğu yeni bağımsızlığını kazanmış Hazar havzası ülkelerinin bağımsızlığının ve güvenliğinin güçlendirilmesi, bölgedeki enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara engellenmeden ulaştırılması konusunda ABD'nin önemli adımlar atması gerektiği ifade edilmekteydi.

2001 Haziran'ında ABD, Azerbaycan Sahil Güvenlik birimlerine hücumbot hibe etmiştir. 2001 Temmuzunda Azerbaycan ile İran arasında Hazar'ın

²⁵⁶ Tezkan. Y. (1999). *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, İstanbul, 157-174.

²⁵⁷ Çiragov, a.g.m., 2017, 376.

²⁵⁸ "Abşeron", <https://www.socar.az/az/page/abseron> (Erişim tarihi: 21.03.2023).

²⁵⁹ Elekdağ, Ş. (2000), "ABD'nin Çelişkili Kafkas Politikası", 12 Ocak, *Milliyet*.

paylaşılmasına ilişkin çıkan kriz sırasında ise Washington, İran'ı suçlayıcı ve Azerbaycan'ı destekleyici mahiyette açıklama yapmıştır.²⁶⁰

Yine de ikili ilişkilerde Azerbaycan'ın arzuladığı noktaya doğru asıl ilerleme 11 Eylül saldırıları sonrasında yaşanmıştır. Azerbaycan ABD'nin terörle mücadelesine tam destek vermiş, ABD terörle mücadele operasyonları kapsamında Azerbaycan'la işbirliği yapacağını ifade etmiştir.²⁶¹

Yeni dönemde ilişkileri farklı boyutlara taşımak, ama özellikle de Azerbaycan'a yardım yapılabilmesi için 907 sayılı düzenlemenin uygulanmasının durdurulması yönünde girişim başlatılmıştır. Bush yönetimi Kongre'ye mektupla müracaat ederek, 907 sayılı ek düzenlemenin uygulanmasının durdurulması konusunda Başkan'a yetki verilmesini istemiştir. 24 Ekim 2001'de Senato, 19 Aralık 2001'de ise Temsilciler Meclisi konuya ilişkin ABD Başkanı'na yetki verilmesi kararını onaylamıştır.²⁶² Buna göre, ABD Başkanı ülkenin güvenliği ve çıkarları, yürütülen terörle mücadele operasyonunun başarısı açısından gerekli görürse, Azerbaycan'a resmi yollardan yardım yapılmasına karar verebilecektir. Bu arada alışlagelmişin dışında 30 Ekim 2001 tarihinde Azerbaycan ve ABD Devlet Başkanları arasında bir telefon görüşmesi de gerçekleşmiştir. 907 sayılı ek düzenlemenin uygulamasının durdurulması kararı Azerbaycan dış politikası açısından başarı olarak görülmekle beraber, yönetim bu kararın ABD tarafından Azerbaycan'a yönelik bir pazarlık aracı olarak kullanılmasına da izin vermemiştir.

George W. Bush Başkanlığı'ndaki kabinede ABD'nin Savunma Bakanı olan Donald Rumsfeld, 15 Aralık 2001'de Azerbaycan'ı ziyaret ederek, Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Savunma ve Dışişleri Bakanları ile görüşmeler yapmıştır. Görüşmeler sırasında, 907 sayılı ek düzenlemenin kaldırılmasından duydukları memnuniyeti dile getiren Rumsfeld, yeni durumun ABD'nin Azerbaycan'a askeri yardım yapmasına olanak sağladığını umduklarını ifade etmiştir.²⁶³

²⁶⁰ Lelyveld, M. (2001). "Caspian: Tempers Flare In Iran-Azerbaijan Border Incident", <https://www.rferl.org/a/1097012.html> (Erişim tarihi: 21.07.2023)

²⁶¹ Çıragov, a.g.m., 2017, 379-382.

²⁶² Caferov, N.-Aslanlı, A. (2016). "ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (4), 5.

²⁶³ Ismailova, G. (2003). "Will Azerbaijan Join The War On Iraq?", <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/7763-> (Erişim tarihi: 21.03.2023).

Azerbaycan bu dönemde ABD'nin güçlü desteğinden daha çok Rusya'yı dengeleyerek enerji projelerini gerçekleştirmek, özellikle de boru hatları stratejisini uygulamak üzere yararlanmaya çalışmıştır.

Denge politikası çerçevesinde Azerbaycan-İran ilişkileri de özel yer tutmuştur. Azerbaycan'ın denge politikası çerçevesinde ilişkilerini normal mecrada tutmakta en çok zorlandığı ülke İran olmuştur. Bu Azerbaycan'ın politikalarından ziyade İran'ın Azerbaycan'a yaklaşımından kaynaklanmıştır. Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuğu sırada İran'ın Azerbaycan politikasının temel dinamikleri şu şekilde sıralanabilir²⁶⁴:

- Güçlü Azerbaycan devletinin oluşmasına engel olmak, Azerbaycan'ın İran içerisindeki Türkler, özellikle de Güney Azerbaycan üzerindeki etkisini sınırlandırmak;
- Azerbaycan'da, genel olarak Güney Kafkasya'da ve Orta Asya'da Batı'nın, özellikle de ABD ve Türkiye'nin etkisinin artması önlemek;
- Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının üretimini ve uluslararası piyasalara naklini önlemek;
- Türk dünyasındaki yakınlaşma süreçlerini önlemek;
- Yeni bir pazar kazanmak;
- İran'ın “İslam devrimi ihracı” doktrinine uygun faaliyetler yürütmek, Azerbaycan'da “İslamcı siyasal güçler” ve koşullar uygun olunca “İran tipli” rejim oluşturmak.

Elçibey dönemine ilişkin analizlerde sıkça karşılaşılan ve İran ile ilişkilerdeki sorunların Elçibey'in ideolojik yaklaşımından kaynaklandığı iddiası, söz konusu sorunların Haydar Aliyev iktidarı zamanında ortadan kalkmamış, hatta artmış olması nedeniyle esassız kalmaktadır. Aslında Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra İran'ı yumuşatma politikası nedeniyle bazı adımlar atmıştır. Haydar Aliyev Azerbaycan Devlet Başkanı seçildikten sonra Bakü'ye ilk resmi ziyaret İran'dan gelmiştir. 26-28 Ekim 1993'te İran Cumhurbaşkanı Rafsancani, Bakü'ye resmi ziyarette bulunmuş, Azerbaycan ve İran “iki dost ve komşu ülke” olarak tanımlanmış, iki ülke arasında

²⁶⁴ Aslanlı-Hesenov, a.g.e., 2005, 231-232.

bazı dostluk anlaşmaları imzalanmıştı.²⁶⁵ Buna mukabil, 29 Haziran 1994'te bu kez Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev İran'a resmi ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret sırasında iki devlet arasında 14 maddelik Bildiri imzalanmıştır.²⁶⁶ İran tarafı Ermenistan'ın saldırgan emellerini şiddetle kınadığını ve uluslararası hukuka esasen sınırların zor kullanılarak değiştirilemeyeceğini, Ermenistan tarafından işgal edilmiş tüm Azerbaycan topraklarının Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, Nahçıvan'ın enerji ihtiyaçlarını karşılamak için Hoy-Culfa doğal gaz boru hattının yapılması hususunda anlaşmaya varılmıştır. Bu dönemde İran, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesi sonucunda göçe zorlanmış 100 binden fazla kişiye insani yardım göndermiş ve çadır kentlerinin kurulmasında Azerbaycan'a yardımcı olmuştur.

Azerbaycan ve İran, Hazar'ın statüsü ve "Asrın Anlaşması" projesinde İran'ın da yer alması konusunda uzlaşmaya varsalar da, bu uzun sürmemiştir. Azerbaycan "Asrın Anlaşması" projesinde İran'a %5'lik bir pay vermek istese de Batılı şirketler buna tam karşı çıktıkları, İran ise %5'lik oranı az bulduğu için ilerleme kaydedilememiş ve İran projede yer almamıştır. İran Hazar'ın statüsü ve diğer konular nedeniyle Azerbaycan ile gerginlik içerisinde olmuş, Nisan 1995'te "Asrın Anlaşması'nı" tanımayacağını açıklamıştır.²⁶⁷

1995 yılının başlarından itibaren İran, yine Ermenistan'la olan ilişkilerine ağırlık vermiş ve Azerbaycan'da dini rejim kurmak için faaliyetini artırmıştır. 12 Mayıs 1996'da Aliyev'in İran'a yapmış olduğu ziyarette Rafsancani ile yapılan görüşme de İran'ın Azerbaycan konusundaki tutumunu değiştirememiştir.²⁶⁸

Bu dönemde İran Azerbaycan'ı baskı altında tutmak için Rusya ve Ermenistan'la bir ittifak oluşturmaya çalışmıştır. 1997'de Rusya'nın Ermenistan'a bir

²⁶⁵ "Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasının prezidenti Əkbər Həşimi-Rəfsəncani ilə rəsmi görüşdə söhbətindən - 27 oktyabr 1993-cü il", <https://lib.aliyev-heritage.org/AZ/4563421.html> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁶⁶ Mehemedi, a.g.m., 2017, 234.

²⁶⁷ Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Bayır, E., Aslanlı, A. (2001). "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", Stratejik Analiz, 2 (18), 47-56.

²⁶⁸ "Azərbaycan-İran münasibətləri", <https://files.preslib.az/projects/azeriran/a1.pdf> (Erişim tarihi: 24.05.2023), 4.

milyar dolarlık silah göndermesi ve bu silahların Ermenistan'a İran üzerinden ulaştırılması, bu ittifakın bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir.²⁶⁹

İran, Azerbaycan'ı etkisi altında tutmak, yapabilirse Azerbaycan'da Şiiiliği temel alan bir devlet yapılanmasını gerçekleştirmek için ciddi faaliyetler yürütmüş, Azerbaycan'a bu maksatlarla çalışacak istihbarat elemanlarını muhtelif kimliklerle göndermiştir. Azerbaycan güvenlik kuvvetleri defalarca bu tür casus şebekelerini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, Nisan 1997'ye kadar Azerbaycan'da İran adına çalışan 13 casus ortaya çıkarılmıştır.²⁷⁰ Fakat, Azerbaycan yönetimi, İran'la olan ilişkilerinin daha da gerilmesini istediğinden, bu casusların yakalanması olaylarını fazla büyütmemiştir.

İran'ın Azerbaycan'a yönelik stratejisinin genelde başarısız olmasının temel nedenleri şunlar olmuştur:

- 19. yüzyıl başlarından itibaren Kuzey Azerbaycan'ın Rusya siyasi kontrolünde, kısmen Batı etkisinde kalmasıyla, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla ve sonrasındaki gelişmelerle İran coğrafyasından siyasal ve toplumsal yapı itibarıyla uzaklaşması;
- İran'ın mezhepsel olarak yakın görülse de genel olarak Azerbaycan toprakları üzerinde iddiası olan “yayılmacı bir devlet” olarak algılanması;
- İran devlet kimliğinin “Güney Azerbaycan'ı işgal altında tutan”, “Güney Azerbaycanlıların haklarını gasp eden” imaja sahip olması;

İran Azerbaycan'ın İsrail ve ABD ile olan ilişkilerine de sert tepki göstermiş, özellikle bu konu üzerinden Azerbaycan yönetimi üzerinde baskı kurmaya çalışmıştır.²⁷¹ İsrail konusu ister Azerbaycan-İran ikili görüşmelerinde isterse de bölgesel örgütlerin toplantılarında İran tarafından gündeme getirilmeye çalışılmıştır.

İran'ın Azerbaycan üzerinde baskı oluşturma çabalarının en ciddi örneklerinden birisi Haydar Aliyev'e karşı darbe girişimiyle suçlanarak çatışmada öldürülen Ruşen Cavadov'un kardeşi Mahir Cavadov'un bu ülkede barındırılması olmuştur. Mahir Cavadov'un İran'da kamp kurduğunu, Bakü'ye saldıracağını açıkça

²⁶⁹ Grunin, V. (2000). “Azerbaydjan: Etot Nelyokgiy Suverenitet”, *Евразийский вестник*, 2 (25), https://e-journal.ru/p_bzarub-st2-3.html (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁷⁰ *Azerbaycan*, 9 Temmuz 1999.

²⁷¹ Cornell, S. (1998). “Iran and the Caucasus”, *Middle East Policy*, 5 (4), 51-67.

ifade etmesine ve Azerbaycan'ın Cavadov'un iadesini talep etmesine rağmen İran bu konuda hiçbir adım atmamıştır.

İran Azerbaycan'ın yabancı enerji şirketleriyle “Alov”, “Araz” ve “Şerg” yataklarına ilişkin 1998 yılında imzaladığı anlaşmaya imzadan 3 yıl sonra 2001 yılında tepki göstermiş ve Azerbaycan'ı bir tür provakasyona çekmeye çalışmıştır.²⁷² Şöyle ki, 23 Temmuz 2001'de bu anlaşma çerçevesinde arama çalışmaları yapan Azerbaycan gemilerine İran askeri uçağı ve askeri gemisi müdahale etmeye çalışmıştır. Bu süreçte İran uçakları Azerbaycan hava sahasını birkaç kere ihlal etmiştir. Bu olay ilk ülke arasındaki gerginliği doruk noktasına çıkarmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere İran'ın bu adımları karşısında özellikle Türkiye, bir ölçüde de ABD, Azerbaycan'ı desteklemiştir.²⁷³

Haydar Aliyev'in Mayıs 2002'de gerçekleştirdiği İran ziyareti Azerbaycan-İran ilişkileri açısından önemli bir noktayı teşkil etmiştir.²⁷⁴ Kalabalık bir heyetle gerçekleştirilen bu ziyaret sonrasında ikili ilişkilerdeki sorunlar arka plana geçmiştir.²⁷⁵ İki ülke arasında “Azerbaycan-İran Siyasi Sözleşmesi” dâhil 10 anlaşma ve protokol imzalanmıştır. İkili ilişkiler açısından büyük önem arz eden Siyasi Sözleşme, iki ülkenin birbirlerinin içişlerine karışmamasını, kendi topraklarından diğerine yönelik saldırı ya da herhangi diğer müdahaleye izin vermemesini öngörmüştür.²⁷⁶ Bu, Azerbaycan'ın denge politikasına tam uygun bir yaklaşım olarak görülmüştür.

Haydar Aliyev döneminin Azerbaycan dış politikasının bir diğer önemli boyutunu Çin ile ilişkiler oluşturmuştur.²⁷⁷ Haydar Aliyev Çin ile ilişkilere BM Güvenlik Konseyi daimi üyesi bir devlet olarak küresel sistemdeki yeri ve hızla büyüyen ekonomisinin ihtiyaç duyduğu büyük enerji tüketicisi olması dolayısıyla,

²⁷² Azerbaycan, 26 Temmuz 2001.

²⁷³ Aslanlı, A. – Memmedov, A. (2016). “Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, *İTOBİAD: İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (6), 1528.

²⁷⁴ Eurasianet. (2003). “Azerbaijan's President Ends Official Visit To Iran”, <http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/200205/0047.shtml> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁷⁵ Payvand. (2003). “Khatami: Caspian states expected to clarify legal status of Caspian Sea”, <http://www.payvand.com/news/02/may/1086.html> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁷⁶ “Bakı ve Tehran karşılıklı öhdelik götürdüler”, http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/may/113/region.html (Erişim tarihi: 24.05.2020).

²⁷⁷ Ismailzade, F. (2007). “China's Relations with Azerbaijan”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5 (1), 29-34.

ayrıca Ermenistan'la geliştirmeye çalıştığı ilişkiler itibarıyla büyük önem vermiştir. Bu çerçevede Elçibey yönetimi zamanında oluşmuş olan algıları değiştirmeye çalışmış, Azerbaycan'ın en deneyimli politikacılarından birisi olarak kabul edilen Azerbaycan Parlamentosu eski Başkan Yardımcısı Tamerlan Garayev, Çin Halk Cumhuriyeti Büyükelçisi olarak atanmıştır. 25 Aralık 1993 tarihinde atanan Garayev, 12 Ocak 1994 tarihinde güven mektubunu Çin Halk Cumhuriyeti Devlet Başkanı Jiang Zemin'e sunmuştur.²⁷⁸

İkili ilişkilerdeki en önemli gelişmelerden birisi Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in 7-10 Mart 1994 tarihli Çin ziyareti olmuştur.²⁷⁹ Ziyaret sırasında ikili ilişkilere ilişkin olumlu mesajlar verilmiş, Ortak Bildiri, iki ülke arasında bilimsel çalışmalar, televizyonculuk, ortak ticaret, yatırımların karşılıklı korunması ve diğer alanlarda işbirliği yapılması konusunda belgeler imzalanmıştır.²⁸⁰

Çin Halk Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Qian Qichen'in 17-18 Nisan 1996 tarihli Azerbaycan ziyareti bu ülkeden Azerbaycan'a yapılan ilk üst düzey ziyaret olmuştur. Ziyaret sırasında Qichen, Devlet Başkanı Haydar Aliyev ve diğer üst düzey Azerbaycan yetkilileriyle ikili görüşmeler gerçekleştirmiştir.²⁸¹

Azerbaycan-Çin ilişkilerindeki en ciddi gerginlik konusu Çin'in Ermenistan'a "Tayfun" füzeleri satması olmuştur. Olaya ilişkin haberler medyaya Mayıs 1999'da yansımış, Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı bunun üzerine 3 Haziran 1999'da konuya sert tepki göstermiştir.²⁸² Çin olayın daha önce yaşanmış olmasından hareketle ve muhtemelen Azerbaycan ile ilişkileri gerginleştirmek istemediği için bir süre konuyla ilgili daha çok sessiz kalmayı tercih etmiştir. Sadece 2003 yılında Çin Halk Cumhuriyeti Azerbaycan Büyükelçisi Sya Shuyun olayın Çin yönetiminin bilgisi dışında gerçekleştiğini geliştiğini açıklamakla yetinmiştir.

²⁷⁸ "Bilateral relations", <https://beijing.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁷⁹ Kerimov, R. (2017). "Azərbaycan-Çin münasibətləri: Qədim İpək Yolundan başlanan tarix", (der.) Məmmədov, F., Vəliyev, C., Məmmədov, A, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016)*, Bakı, 427-428.

²⁸⁰ Kerimov, a.g.m., 2017, 428.

²⁸¹ "Bilateral relations", <https://beijing.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁸² Aslanlı – Hesenov, a.g.e., 2005, 250.

Devamında iki ülke yetkililerinin görüşmelerinde her iki ülke açısından çok önemli görülen toprak bütünlüğü ilkesinin sürekli vurgulanması ikili ilişkiler adına olumlu boyutu teşkil etmiştir.

10-11 Nisan 2003 tarihlerinde Çin Halk Cumhuriyeti Dışışleri Bakan Yardımcısı Liu Guchang Azerbaycan'ı ziyaret etmiştir.²⁸³ Ziyaret çerçevesinde Bakan Guchang, Haydar Aliyev ve diğer üst düzey Azerbaycan yetkilileriyle görüşmeler gerçekleştirmiştir. Taraflar birbirlerinin toprak bütünlüklerine tam desteklerini ifade etmiş, ayrıca hem ikili ilişkilerin derinleştirilmesinin hem de ikili ticaret hacminin artırılmasının önemini vurgulamıştır.²⁸⁴

Çin Azerbaycan'ın bağımsızlığa kavuşmasından sonraki aşamada her zaman enerji sektörüne, özelde Azerbaycan'ın, genel olarak da Hazar havzasının doğal kaynaklarına büyük ilgi göstermiştir. Fakat uzun süre hem ikili ilişkilerdeki ivmenin yakalanamamasından dolayı hem de Azerbaycan enerji sektörüne ciddi yatırımları yapan Batılı şirketlerin yaklaşımları nedeniyle Çin Azerbaycan petrol sektöründe yer almamıştır. 2002 yılı ortalarından itibaren bu durum değişmiş ve Çin Azerbaycan petrol yatakları konusunda yoğun görüşmelere başlamıştır. Çin petrol şirketi Shengli Oil 4 Haziran 2003'te SOCAR ile Pirsaat yatağına ilişkin anlaşma imzalamıştır. Aynı şirket 18 Haziran 2004'te SOCAR ile imzaladığı anlaşmayla bu kez Karaçukur yatağının işletilmesine ortak olmuştur.²⁸⁵

3.1.3.5. Yeni denge politikası dönemi

10 yıl aradan sonra Azerbaycan'da iktidar değişikliğinin yaşandığı 2003 yılında aynı zamanda Azerbaycan dış politikasının geleceğine ilişkin sorular da ortaya çıkmıştır. İktidar değişikliği sürecinin iç gerilimler ve dış baskılar nedeniyle zorlu geçmesi, bir ara ABD ile ilişkilerde soğuk rüzgarların esmesi nedeniyle ülkenin yeni lideri olan İlham Aliyev'in babası Haydar Aliyev'in dış politikasını devam ettirip ettirmeyeceği hususu tartışılmıştır.

İlham Aliyev babası gibi ilk hedeflerini gerçekleştirinceye kadar farklı, onları gerçekleştirdikten sonra farklı politika izlemiştir. Hatırlanacağı üzere Haydar Aliyev

²⁸³ "Bilateral relations", <https://beijing.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

²⁸⁴ "Azərbaycan-Çin münasibətləri yüksək etimad səviyyəsindədir", http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2003/aprel/78/olke.html (Erişim tarihi: 12 Ekim 2020).

²⁸⁵ "Pirsaat", <https://socar.az/en/page/pirsaat> (Erişim tarihi: 24.05.2023).

1993 yılında iktidara geldiğinde konumunu sağlamlaştırmaya ve iç savaş riskini ortadan kaldırmaya kadar diplomatik manevralar yapmış, bunları başardıktan sonra denge politikasına geçmiştir. İlham Aliyev de iktidarını ve iç istikrarı güçlendirinceye kadar Haydar Aliyev'in denge politikasını sürdürmüş, fakat daha sonra yeni denge politikasına geçiş yapmıştır.

İlham Aliyev yeni dönemde dış politikanın nasıl olacağına ilişkin ilk açıklamalarını daha devlet başkanı adayı iken (aynı zamanda Başbakan ve Devlet Başkanı Vekili sıfatıyla) yapmış, Haydar Aliyev'in dış politika çizgisini sürdüreceğini ifade etmiştir. İlham Aliyev 4 Ağustos 2003 tarihinde Başbakan atandıktan (aynı zamanda Devlet Başkanı adayı olarak) sonra Kabinenin ilk toplantısındaki konuşmasında²⁸⁶ ve ilk basın toplantısında²⁸⁷ dış politikaya ilişkin hiç bir açıklama yapmamış, Haydar Aliyev'in genel politikalarını sürdüreceğini ifade etmiştir. Fakat 7 Ağustos 2003'te gazetecilere yaptığı açıklamada hem enerji konularına hem de Karabağ sorununa değinmiştir. Enerji projelerinin devam edeceğini, yabancı enerji şirketlerine yönelik söylemlerin ciddiye alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Karabağ sorununa ilişkin olarak ise topraklarının işgal altında olmasına rağmen gidişatın Azerbaycan'ın lehinde olduğunu, Azerbaycan'ın barış görüşmelerine bağlı kalacağını, fakat barış görüşmeleri sonuç vermezse topraklarını her ne yol ile olursa olsun mutlaka işgalden kurtaracağını vurgulamıştır.²⁸⁸ Aynı röportajında İlham Aliyev, Recep Tayyip Erdoğan'ın davetiyle Türkiye'yi ziyaret edeceğini, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin her zaman iyi olacağını ifade etmiştir.

9 Ağustos 2003'te Rusya devlet televizyonunun yaptığı açıklamada Rusya ile ilişkileri değerlendirirken Putin'e kadar sorunların yaşandığını, ama Putin döneminde ilişkilerin daha olumlu seyre sahip olduğunu²⁸⁹, aynı gün Vashington Post gazetesine

²⁸⁶ Aliyev, İ. (2008). *İnkişaf – məqsədimizdir (Avqust – Oktyabr 2003)*, Bakü, 18-19.

²⁸⁷ Aliyev, a.g.e., 2008, 20-22.

²⁸⁸ Azertag. (2003). “Azərbaycanın Baş Naziri İlham Əliyev “Lider” yarım dalma üzən qazma qurğusu ilə tanış olmuşdur”, 7 Ağustos, https://azertag.az/xeber/AZARBAYCANIN_BAS_NAZIRI_ILHAM_ALIYEV_LIDER_YARIMDA_LMA_UZAN_QAZMA_QURGUSU_ILA_TANIS_OLMUSDUR-293952 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

²⁸⁹ Azertag. (2003). “AZƏRBAYCANIN BAŞ NAZİRİ İLHAM ƏLİYEV RUSİYA TELEVİZİYASININ “VESTİ” XƏBƏRLƏR PROQRAMINA MƏXSUSİ MÜSAHİBƏ VERMİŞDİR”, 9 Ağustos, https://azertag.az/xeber/AZARBAYCANIN_BAS_NAZIRI_ILHAM_ALIYEV_RUSIYA_TELEVIZI_YASININ_VESTI_XABARLAR_PROQRAMINA_MAXSUSI_MUSAHIBA_VERMISDIR-294084 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

verdiği röportajda ise ABD ile ilişkilerin Ermeni lobisine rağmen olumlu yönde ilerlediğini ifade etmiştir.²⁹⁰

İlham Aliyev Başbakan ve Devlet Başkanı adayı olarak ilk yurtdışı ziyaretini Ağustos 2003 sonunda ABD'ye gerçekleştirmiştir. Resmi olmayan ve hastanada bulunan babası Haydar Aliyev ile görüşmek üzere gerçekleştirilen ziyaret sırasında 25 Ağustos 2003'te İlham Aliyev ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Richard Armitage ile de görüşme gerçekleştirmiştir. Bu ziyaret sırasında ve sadece 4 gün sonra ABD Kongre heyetini kabulü sırasında yaptığı açıklamalarda İlham Aliyev Azerbaycan'ın ABD'nin terörle mücadele ve Irak politikasını tam desteklediği ifade etmiştir.²⁹¹ Bu seyahatten önce İlham Aliyev'in dış politikaya ilişkin bazı açıklamaları, 12 Ağustos 2003 tarihinde Japon Mayniçi Simbun gazetesinin kendisiyle yaptığı röportaj sırasında ifade edilmiştir. Bu röportajda Aliyev, ABD ile ilişkiler konusunda kışkırtıcı soruları temkinle cevaplandırmış, Azerbaycan'ı ABD'nin müttefiki olarak tanımlamış, "Irak ile savaşta Azerbaycan'ın ABD'nin yanında yer aldığını" ifade etmişti. Associated Press ajansına röportajı sırasında ise muhabirin "Azerbaycan'ın en önemli müttefiki kimdir?" sorusuna "Türkiye ve ABD" cevabını vermiştir. Rusya ile ilişkileri ise komşuluk çerçevesinde değerlendirmiştir.

İlham Aliyev sadece 5 Eylül 2003'te AGİT Minsk Grubunun Rusyalı Eşbaşkanı Yuri Merzlyakov'u kabulü sırasında denge politikasına vurgu yapmış, Rusya ile ilişkiler konusunda daha olumlu ifadeler kullanmış, ilişkileri "stratejik ortaklık" şeklinde tanımlamıştır.

İlham Aliyev Başbakan olarak ilk resmi ziyaretini ise 8 Eylül 2003 tarihinde Türkiye'ye gerçekleştirmiş, ziyaret sırasında Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Dışişleri Bakanı Abdullah Gül ile görüşme gerçekleştirmiştir.²⁹² 18-19 Eylül 2003 tarihlerinde ise BDT Devlet ve Hükümet Başkanları Zirvesi için Rusya'ya gitmiş ve burada Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ile de bir görüşme gerçekleştirmiştir.²⁹³

²⁹⁰ Aliyev, a.g.e., 2008, 42-43.

²⁹¹ Aliyev, a.g.e., 2008, 92.

²⁹² Cumhurbaşkanlığı Yayınları. (2019). *Ezberleri Bozarken: Yeni Türkiye Vizyonu*, Ankara, 82-83.

²⁹³ "İlham Heydər oğlu Əliyevin həyat və fəaliyyəti (1961-2003)", <https://ilhamaliyev.preslib.az/docs/xr1.pdf> (Erişim tarihi: 22.03.2023), 20.

15 Ekim 2003'te gerçekleştirilen Devlet Başkanlığı seçiminden sonra kendisini ilk Recep Tayyip Erdoğan kutlamış, seçimlerden sonra ilk görüşmesini Türkiye'nin o zamanki Azerbaycan Büyükelçisi Ahmet Ünal Çeviköz ile gerçekleştirmiştir. BDT heyeti adına Rusya temsilcisi Yuri Yarov ve Rusya'nın Azerbaycan Büyükelçisi Nikolay Ryabov ile ise bir gün sonra 17 Ekim 2003'te görüşmüştür.

İlham Aliyev'in bu yaklaşımını bir ölçüde Haydar Aliyev'in on sene önce Ekim 1993'teki devlet başkanlığı seçimleri öncesinde Rusya ile ilişkiler konusunda yaklaşımı ile karşılaştırmak mümkündür. Her iki lider o dönemde Azerbaycan'daki iç siyasal süreçler konusunda ve genel olarak bölgede daha etkili olan gücü öncelikle karşıya almamaya, ama mümkün olduğu kadar yanına çekmeye çalışmış ve bunda başarılı olmuştur.

Seçimleri kazandıktan sonraki açıklamalarında İlham Aliyev bir yandan babasının dış politika çizgisini genel olarak sürdüreceğini ifade ederken, aynı zamanda Azerbaycan merkezliliği daha çok vurgulamaya başlamıştır. Bu, yeni dönemde denge politikasının devam edeceğinin, ama dengenin merkezi ve niteliğinde değişimler yaşanabileceğinin işaretleri olarak görülmüştür.

31 Ekim 2003'te gerçekleştirilen yemin törenindeki konuşmasında İlham Aliyev, “Azerbaycan'ın artık bağımsızlığın ilk aşamasındaki devlet olmadığını; dikkate alınan, saygı duyulan bir ülke olduğunu” özellikle vurgulamıştır. Bölgedeki tüm projelerin Azerbaycan'ın katılımıyla, onun çıkarları dikkate alınarak gerçekleştirilmekte olduğunun altını çizmiştir.²⁹⁴

Haydar Aliyev dönemindeki dış politikanın değişebileceğine ilişkin ilk işaretlerden birisi de İlham Aliyev'in ülkenin en önemli konusu olan Karabağ sorununa ilişkin yaklaşımı olmuştur. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in iktidara gelişinden kısa bir süre sonra Karabağ sorunu ile ilgili olarak “sıfır noktasına dönülebileceğini” vurgulaması olmuştur. Fakat daha sonra çeşitli yönlerden gelen açıklamalar ve baskılar sonrasında görüşmeler süreci kaldığı noktadan devam etmiştir.

²⁹⁴ Azertag. (2003). “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimi”, https://azertag.az/xeber/VATANA_XALQA_VA_DOVLATA_SADAQAT_ANDIAZARBAYCAN_RESPUBLIKASININ_PREZIDENTI_ILHAM_HEYDAR_OGLU_ALIYEVIN_ANDICHMA_MARASIMI-299081 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

İlham Aliyev Devlet Başkanı olarak ilk resmi ziyaretini babası Haydar Aliyev gibi Fransa'ya gerçekleştirmiştir.²⁹⁵ Bununla Haydar Aliyev'in genel çizgisini ve denge politikasını sürüdeceğine ilişkin mesaj da vermeye çalışmış, bu hususu Le Figaro gazetesine verdiği röprtajda açıkça ifade etmiştir.²⁹⁶

İlham Aliyev ikinci resmi ziyaretini 5-7 Şubat 2004 tarihlerinde Rusya'ya, üçüncü ziyaretini 1-2 Mart 2004 tarihlerinde Kazakistan'a, dördüncü resmi ziyaretini 23-24 Mart 2004 tarihlerinde Özbekistan'a gerçekleştirmiştir (bu arada 18-19 Mart 2004 tarihlerinde "Daha Geniş Avrupa'ya Doğru: Yeni Gündem" konulu toplantıya katılmak üzere Slovakya'ya çalışma ziyareti gerçekleştirmiştir). Devlet Başkanı seçildikten sonra Türkiye İlham Aliyev'in resmi ziyaret gerçekleştirdiği beşinci ülke olmuştur.²⁹⁷ İlham Aliyev'in 13-15 Nisan 2004 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti tüm dış ziyaretleri içerisinde en kapsamlısı olmuş, ziyaret çerçevesinde Aliyev Cumhurbaşkanı Sezer, Başbakan Erdoğan, Dışişleri Bakanı Gül, TBMM Başkanı Arınç, muhalefet partilerinin liderleri ve TOBB Başkanı ile görüşme gerçekleştirmiş, ayrıca TBMM'de konuşma yapmıştır.

2008 yılından itibaren Azerbaycan dış politikasının seyrinde ciddi değişim yaşanmaya başlamıştır. Azerbaycan ABD'den ve genel olarak Batı'dan biraz uzaklaşmış, Türkiye Azerbaycan dış politikasının merkezine yerleşmeye (daha sonra anlatılacağı üzere "protokoller krizi"ne rağmen) başlamıştır. Bunun nedenleri arasında 2005 parlamento seçimleri sonrası iç politikada Batı destekli süreçlerin kontrol altına alınması, ABD'den beklentilerin karşılanmaması, 2008 Ağustos savaşı (Rusya'nın Gürcistan'ı işgali) sonrasında Rusya'nın doğrudan karşıya alınmamasına özen gösterilmesi ve Rusya ile olası gerilimlerde ABD liderliğindeki Batı'nın değil, Türkiye'nin gerçek destekçi olarak görülmesi ifade edilebilir. Değişimin en önemli yansımalarından birisi ilk resmi ziyaret edilen ülkenin değişmesi olmuştur. İlham Aliyev 2008 yılındaki devlet başkanlığı seçimlerinden sonra ilk ziyaretini Türkiye'ye gerçekleştirmiştir. Ayrıca 2010 yılında Azerbaycan Türkiye ile stratejik ortaklık anlaşması imzalamış ve Yüksek Düzeyli Stratejik Ortaklık Konseyi kurmuştur.

²⁹⁵ "Xronologiya", https://ilhamaliyev.preslib.az/docs/xr2_04.pdf (Erişim tarihi: 22.03.2023), 2.

²⁹⁶ Əliyev, İ. (2009). *İnkişaf – məqsədimizdir (Oktyabr 2003 – Fevral 2004)*, Bakü, 227.

²⁹⁷ "Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətinin xronikası", <https://files.preslib.az/site/foreign/1fes/2004.pdf> (Erişim tarihi: 22.03.2023), 1.

İlham Aliyev'in dış politikasının niteliğine bakacak olursak onun açıklamalarında, ülke dış politikasının milli çıkarlara dayanarak başarı kazandığını, böylece Azerbaycan'ın uluslararası örgütlerde nüfuzunun ve rolünün arttığını vurgulamıştır.²⁹⁸ Bu dış politikanın temel amaçlarından biri Azerbaycan'ın küresel ve bölgesel açıdan mücadele değil, işbirliği alanı teşkil etmesi ve bir diğeryse içişlerine müdahaleye kesinlikle müsaade edilmemesi olmuştur.²⁹⁹

İlham Aliyev dönemi Azerbaycan dış politikasının temel özelliklerinden birisi de çoktaraflılıktır. Haydar Aliyev döneminden miras kalan bu özellik Azerbaycan'ın jeopolitik konumu ve uluslararası sistemdeki yeri, gücü ve diğer etkenler dikkate alarak belirlenmiştir. 23 Mayıs 2007'de Devlet Başkanı İlham Aliyev tarafından imzalanarak yürürlüğe giren Azerbaycan Cumhuriyeti Ulusal Güvenlik Doktrini'nde bu hususa yer verilmiştir. Doktrinde Azerbaycan "Batı ile Doğu'nun kavuştuğu coğrafyada bulunan", "Avrupa'nın temel değerlerini paylaşan", "Avroatlantik güvenlik sisteminin ayrılmaz parçası olan", aynı zamanda "İslam dünyasının bir parçası" olan bir ülke olarak tanımlanmıştır.³⁰⁰

Bu kapsamda İlham Aliyev iktidarının dış politikasının çoktaraflılığını belirten en önemli unsurlardan biri de Azerbaycan cumhurbaşkanının dış ziyaretlerinin yönleridir. Sadece iktidara gelişinin ilk yılında İlham Aliyev BM Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üye ülkesinin Çin hariç dördünü (Çin'i görevinin ikinci yılında ziyaret etmiştir), ayrıca Türkiye ve Almanya'yı ziyaret etmiş, bu yaklaşımını sonraki dönemde de sürdürmüştür.

İlham Aliyev bölgesel ve küresel güç dengesini de dikkate alarak çoktaraflılık ile bağımsız dış politika yürütme imkanlarını genişletmeye çalışmıştır.³⁰¹

²⁹⁸ "Heyder Eliyev adına Azerbaycan Ali Herbi Mektebinin növbeti buraxılışına hesr olunmuş tenteneli merasimde Azerbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Eliyevin nitqi, 27 İyun 2005", http://president.az/articles.php?item_id=20070816102132816&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

²⁹⁹ "Yaponiya Beynelxalq Münasibetler İnstitutunda Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyevin çıxışı, 08 mart 2006", http://president.az/articles.php?item_id=20070816114228941&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023) ve "Azerbaycan Respublikasının diplomatik xidmet orqanları rehberlerinin ikinci müşaviresinde Prezident İlham Eliyevin nitqi, 14 Avqust 2006", http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

³⁰⁰ "Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlükesizlik Konsepsiyası", <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf>, (Erişim tarihi: 22.03.2023), s.1.

³⁰¹ "Azerbaycan Respublikasının diplomatik xidmet orqanları rehberlerinin ikinci müşaviresinde Prezident İlham Eliyevin nitqi, 14 Avqust 2006", http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan'ın dış politikadaki en önemli başarılarından birisi Azerbaycan'ın, BM Genel Kurulu'nda 155 ülkenin oyunu alarak ilk kez Güvenlik Konseyi'nin geçici üyesi seçilmesi olmuştur.

Konu itibariyle değerlendirecek olursak İlham Aliyev döneminde de dış politikanın temel hedefi, Azerbaycan toprakları üzerindeki Ermenistan işgalinin sona erdirilmesi oluşturmıştır. Azerbaycan'ın konuya ilişkin yaklaşımının temellerini Ermenistan işgalinin mümkün olduğunca barışçıl yollarla sona erdirilmesi, zorunlu iç göçmenlerin yurtlarına geri dönmesi, Ermeni kökenli Azerbaycan vatandaşlarının güvenliğinin sağlanması olmuştur.³⁰²

İlham Aliyev Karabağ sorununu çözüme kavuşturmak için AGİT Minsk Grubu'nun yanı sıra, BM Genel Kurulu, Avrupa Konseyi Parlamenter Meclisi, Avrupa Parlamentosu ve NATO çerçevesinde girişimlerde bulunmuştur. Yeni dönemde Azerbaycan yönetimi toprakların Ermenistan işgali altında kalmasını asla kabullenmeyeceğini, Ermenistan işgal ettiği toprakları barışçıl yollarla terk etmezse Azerbaycan'ın sorunun çözümünde askeri yönetime de başvurabileceğini daha kesin şekilde ifade etmiştir.³⁰³

Enerji konusunda Haydar Aliyev döneminde belirlenmiş stratejisinin uygulanmasına devam edilmiştir.

İkili ilişkileri değerlendirecek olursak İlham Aliyev'in dış politikasının en önemli yönünü Türkiye ile ilişkiler oluşturmıştır. Türkiye ile ilişkilerin askeri ve siyasal boyutu güçlendirilmiş, ekonomik ve kültürel alanlarda yeni adımlar atılmış, enerji alanında daha önce başlamış önemli projeler sonlandırılmış ve yenileri gerçekleştirilmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı, Bakü-

³⁰² Bu konuda bkz: “Prezident İlham Heyder oğlu Eliyevin andıçme merasiminde nitqi, 31 Oktyabr 2003”, http://president.az/articles.php?item_id=20070816113145063&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023), “Azerbaycanda 10 illik humanitar fealiyyet: tesir, qazanılmış tecrübe, gelecek istiqametler mövzusunda beynelxalq konfransda Prezident İlham Eliyevin nitqi, 18 Fevral 2004”, http://president.az/articles.php?item_id=20070816104810752&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023), “2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına hesr olunmuş iclasda İlham Eliyevin çıxışı, 31 Yanvar 2006” http://president.az/articles.php?item_id=20070816105624768&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

³⁰³ Bu konuda önemli örnekler gibi bkz: “Azerbaycan Prezidenti İlham Eliyevin Qeterin "El-Cezire" teleyayım korporasiyasının emekdaşlarına müsahibesi, 27 Sentyabr 2006”, http://president.az/articles.php?item_id=20070814030914928&sec_id=14 ve “Prezident İlham Eliyevin Azerbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafize Xidmetinin telim-tedris merkezinin açılışında çıxışı, 30 Oktyabr 2007”, http://www.president.az/articles.php?item_id=20071030054319634&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı gibi projeler ikili ilişkilerin stratejik niteliğini güçlendirmiştir.

İkili ilişkilerin gelişmesi sürecinde sıkıntı yaratan konu ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik girişimler ve imzalanan protokoller olmuştur. Sorun, Türkiye yetkililerinin bu süreci yalanlayan açıklamaları ve bu haberler sonrasına yoğunlaşan işbirliği çabaları ile aşılmaya çalışılmıştır. Ayrıca uzun süre Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkilerinde Türkiye'nin Azerbaycan'a yatırımları ön planda olsa da ilerleyen yıllarda Azerbaycan'ın Türkiye'ye büyük ölçekli yatırımlar yapmaya başlaması ve Türkiye'deki bir noktaya yapılan en büyük yatırımın (Star Rafinerisi, 5 milyar dolar) Azerbaycan tarafından yapılıyor olması ilişkilere yeni boyutlar eklemiştir³⁰⁴. Bunun yanı sıra, Avrupa'nın enerji güvenliği açısından büyük önem arz eden bazı projeler yıllardır gündemde olmasına rağmen bu projelere ilişkin bir türlü adımlar atılamadığı halde Azerbaycan ile Türkiye'nin kendi başlarına Trans Anadolu Boru Hattı (TANAP) konusunda karar almaları ve projeyi kısa sürede tamamlamaları da hem bu iki ülkenin siyasal ve ekonomik olanaklarına hem de ikili ilişkilerinin geldiği yere ışık tutmaktadır.

İki ülke arasında stratejik işbirliğine ilişkin anlaşma imzalanmış ve bu doğrultudaki çalışmaları koordine etmek amacıyla bir konsey kurulmuştur. Önce 16 Ağustos 2010'da "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" imzalanmıştır.³⁰⁵ Bu anlaşma ikili ilişkilerin tarihinde o zamana kadar imzalanmış en önemli belge olmuş, askeri işbirliği, karşılıklı askeri yardım dahil olmak üzere tüm alanlarda ilişkilerin derinleştirilmesi için temel belge niteliğini taşımıştır.

Yaklaşık bir ay sonra ikili ilişkileri daha da derinleştiren bir adım atılmıştır. İstanbul'da gerçekleştirilen Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 10. Zirvesi

³⁰⁴ Hürriyet. (2018). "Tek noktaya yapılan en büyük yatırım... STAR Rafinerisi bugün açılıyor!", 19 Ekim, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tek-noktaya-yapilan-en-buyuk-yatirim-star-rafinerisi-bugun-aciliyor-40991578> (Erişim tarihi: 22.03.2023).

³⁰⁵ "Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışişleri Komisyonu Raporu (1/979)", <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (Erişim tarihi: 22.03.2023); "Azərbaycanla Türkiyə Arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilənin Mətni", <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARASINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%9ELIQ-054430699c02.html> (Erişim tarihi: 22.03.2023).

sırasında 15 Eylül 2010'da iki ülke arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi'nin kurulmasına ilişkin karar alınmıştır.³⁰⁶

Bundan yaklaşık 40 gün sonra 25 Ekim 2011 tarihinde her iki ülkeden liderler dahil neredeyse tüm üst düzey yetkililerinin Konseyin ilk toplantısı gerçekleştirilmiştir.³⁰⁷ Azerbaycan açısından tek örneği olan bu Konseyin sonraki toplantıları da istikrarlı bir biçimde gerçekleştirilmiş ve “ortak kabine toplantısı” olarak nitelendirilmiştir.

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri açısından en kritik süreç Ermenistan'ın artan saldırıları sonrasında başlayan 44 günlük savaş sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'a açık ve tam destek vermesi olmuştur. Zira, ilişkilerin diğer yönleriyle ilgili her zaman olumlu bir görüş mevcut olsa da, en zayıf yönünün Rusya'nın işgalci Ermenistan'a askeri desteğini dengeleyememesi olduğu ileri sürülmekteydi. Bu savaşta Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin askeri yönü de test edilmiş, Türkiye-Azerbaycan işbirliğinin bölgesel gelişmelerin yönünü, süreçlerin sonucunu belirleyici niteliğe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. 15 Haziran 2021 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi imzalanmıştır.³⁰⁸

Rusya ile ilişkileri bölgenin istikrarı ve gelişmesi için önemli faktör olarak değerlendiren³⁰⁹ Azerbaycan yönetimi Rusya ile ilişkilerini üst düzeyde devam ettirmiş, hem doğrudan iki ülkeyi ilgilendiren konularda hem de bölgesel güvenliğe ilişkin konular ile enerji konularında ciddi adımlar atmıştır. Bu çerçevede Rusya'nın özellikle Ağustos 2008'deki Gürcistan müdahalesinden sonra Karabağ sorununun çözümü sürecinde aktifleşmesi kabul edilmiş, Nisan 2016 savaşına da Rusya'nın arabuluculuk girişimiyle son verilmiştir.

³⁰⁶ Hürriyet. (2010). “Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı”, 15 Eylül, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (Erişim tarihi: 22.03.2023).

³⁰⁷ “Erdoğan: Azerbaycan'a müteşekkirimiz”, <http://www.ekoavrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (Erişim tarihi: 22.03.2023); “Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır, 25 Oktyabr 2011”, <http://www.president.az/articles/3391> (Erişim tarihi: 22.03.2023).

³⁰⁸ “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azərbaycan-SusaBeyannamesi.pdf> (Erişim tarihi: 15.06.2023).

³⁰⁹ “Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlikesizlik Konsepsiyası”, <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (Erişim tarihi: 15.06.2023), 15.

Türkiye ile ilişkilerde sıkıntıların yaşandığı 2008-2010 döneminde Rusya ile ilişkiler özellikle ön plana çıkmaya başlamış, bu ülke ile doğal gaz alanında iki işbirliği anlaşması da imzalanmıştır. İlham Aliyev döneminde iki ülke yetkililerinin karşılıklı ziyaretlerindeki yoğunluk devam etmiştir. Sadece 2013 Devlet Başkanlığı seçimi sürecinde iki ülke arasında “örtülü gerginlik” yaşanmış olup bu gerginliğin artçı sarsıntıları devam edegelmiştir.

İki ülke arasındaki ilişkilerde 2020 yılında Ermenistan’ın Temmuz ayındaki saldırılarından itibaren daha olumsuz tablo ortaya çıkmıştır. Rusya’nın Ermenistan’a askeri desteği, özellikle Temmuz-Eylül 2020 döneminde Ermenistan’ı daha yoğun bir biçimde silahlandırması Azerbaycan yetkililerinin sert eleştirilerine neden olmuştur. Azerbaycan-Rusya ilişkileri açısından özellikle 44 günlük savaş dönemi ilişkilerin kopması, hatta Azerbaycan ile Rusya’nın askeri açıdan doğrudan karşı karşıya gelmesi ihtimalleri dolayısıyla ciddi risk taşımış, fakat iki ülkenin de belli bir çizgiyi aşmaması (özellikle de Türkiye’nin dengeleyici rolü) nedeniyle bu gerçekleşmemiştir.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-İran ilişkileri de önceki çizgisini büyük ölçüde korumuştur. İkili ilişkilerde daha çok İran-Ermenistan, Azerbaycan-ABD ve Azerbaycan-İsrail ilişkilerinden kaynaklanan belli gerginlikler yaşanmıştır. Bunun dışında İran’ın Azerbaycan’ın içişlerine müdahale girişimleri, Azerbaycan’a rejim ihracı girişimleri ve Azerbaycan’daki bazı terör eylemlerinde ve terör eylemi girişimlerinde İran bağlantısının ortaya çıkması da ikili ilişkilerde sıkıntılara neden olmuştur. İran’da Mahmud Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanlığı dönemi Azerbaycan-İran ilişkilerinde gerginliklerin daha ön planda olduğu bir dönem olmuştur. Hasan Ruhani’nin Cumhurbaşkanlığı dönemi ikili ilişkilerde yumuşamanın yaşandığı ve daha sıcak mesajların verildiği bir dönem olmuştur. Hatta Mart 2018’de Ruhani’nin Azerbaycan ziyareti sırasında iki ülke arasında aile, kadın ve çocuk sorunları, spor, kültür ve sanat, sağlık ve tıp, sanayi, ulaştırma ve maliye alanlarında işbirliği anlaşmalarını imzalanmış, Neftçala’da inşa edilen ortak otomobil fabrikasının ve Azerbaycan’ın Astara bölgesi ile İran’ın Astara bölgesi arasında inşa edilen demiryolu hattının açılışını gerçekleştirilmiştir. Bu ziyaret sırasında Azerbaycan Enerji Bakanlığı ile İran Petrol Bakanlığı arasında Hazar Denizi’nde bazı petrol yataklarının ortak işletilmesi konusunda anlaşmaya da imza atılması uzun süre konuşulan konulardan birisi olmuştur. Çünkü iki devlet özellikle Hazar’a ilişkin konularda ciddi

anlaşmazlıklar yaşamaktaydılar. 2020 yılındaki 44 günlük savaş sırasında ve sonrasında iki devlet arasında ciddi gerginlikler yaşansa³¹⁰ da 2022 yılı itibariyle ilişkilerde işbirliği ön plana geçmiştir.

Bu dönemde Azerbaycan dış politikası ABD ile ilişkilerin 11 Eylül olayları sonrası yükselen hatla gelişimini destekler karakterde olmuştur. Ulusal Güvenlik Doktrini'nde Euro-Atlantik coğrafyaya entegrasyonu stratejik hedef olarak ilan edilmesi³¹¹ ve dünyanın jeopolitik gerçekleri Azerbaycan-ABD ilişkilerinin sürdürülmesinde etkin olmuştur. Özellikle, Bush döneminde özel ivme kazanan bu işbirliği sürecinin Obama döneminde göreceli bir yavaşlama içinde olduğu gözlemlenmektedir. Azerbaycan yönetimi AB ve Çin gibi aktörlerle ilişkilerini daha da geliştirmiş, uluslararası örgütlerle ilişkilerini daha da derinleştirmiş ve çeşitlendirmiştir.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan-ABD ilişkileri özellikle Obama yönetiminin 2008-2010 yıllarında Türkiye-Ermenistan sınırlarının açılması için yoğunlaştırdığı çabalar dolayısıyla gerginleşmiştir. İkili ilişkilerin güvenlik boyutunda kesintiler yaşanmış, iki devletin sürekli olarak yaptığı ortak askeri toplantılar uzun süre gerçekleştirilmemiştir. Fakat Türkiye-Ermenistan protokolleri konusu arka plana geçince ikili ilişkiler de eski seyrine dönmeye başlamıştır.

Donald Trump'ın ABD Başkanı olduğu dönemde ilişkilerde ciddi bir sıkıntı yaşanmamış, genelde olumlu seyre sahip olmuş, 44 günlük savaş sırasında da Kongre'nin Azerbaycan'a yönelik bazı eleştirilerine rağmen bu çizgi sürmüştür.

İlham Aliyev döneminde Azerbaycan Türk Dünyasının bütünleşmesi sürecine katkılarını sürdürmüştür. Türk Dünyasının bütünleşmesi açısından önceden mevcut olan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY) ve diğer yapıların daha da güçlenmesi, Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TürkPA) ve Türk Keneşi'nin kurulması, bütünleşme sürecine daha fazla Türk devletinin katılması ve diğer önemli adımlar için Azerbaycan genellikle öncü rol oynamaya çalışmıştır.

³¹⁰ Sarıkaya, Y. (2021). "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1), 84-103.

³¹¹ "Azerbaycan Respublikasının Milli Tehlikesizlik Konsepsiyası", <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf> (Erişim tarihi: 15.06.2023), 15.

3.2. Azerbaycan Dış Politikasında Enerji Faktörü

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki aşamada Azerbaycan dış politikasının en önemli yönlerinden birisini enerji politikası oluşturmuştur. Azerbaycan'ın enerji politikasının birkaç yönü bulunmaktaydı. Bunlardan ikisi ülkenin genel güvenliği ve dış politika stratejisi açısından daha önemli görülmüştür:

- Azerbaycan'ın kendi enerji güvenliğini sağlaması
- Azerbaycan'ın diğer ülkelerin enerji güvenliğine katkısı

Bu açıdan bağımsızlığın ilk aşamasından itibaren hem Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının üretimi hem de Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara arzı için yeni olanaklar, yeni fırsatlar oluşturulması öncelikli olmuştur.

Öte yandan Azerbaycan için enerji kaynakları hem bir ihracat ürünü (satışından ekonomik fayda sağlanacak bir kaynak) hem de dış politikada kullanılacak bir araç (Azerbaycan'ın diğer ülkeler için önemini artıracak bir etken) rolü oynamıştır. Ayrıca Azerbaycan, oluşturduğu enerji altyapısı ile diğer bazı ülkeler için enerji geçişinde önemli bir rol oynama potansiyeline de sahipti.

Fakat bağımsızlığının ilk döneminde Azerbaycan, enerji politikasını ve genel olarak dış politikasını uygulamaya çalışırken iki ciddi zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Bunlardan birisi Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ve Azerbaycan topraklarının işgali, diğeri ise Hazar denizinin hukuki statüsünün henüz belirlenmemiş olmasıydı. Bu iki sorun Azerbaycan gibi genç bir devlet için bağımsızlığını korumak açısından da ciddi riskler oluşturmuştur.

Azerbaycan enerji kaynaklarının üretiminde ve uluslararası piyasalara ulaştırılması konularındaki politikaları genel dış politika ve güvenlik hedeflerine uygun bir biçimde uygulamaya çalışmıştır. Her iki konuya ilişkin politikalar Azerbaycan'ın o dönemdeki genel dış politikasının niteliklerini yansıtmıştır. Bu çerçevede Ayaz Mütellibov dönemindeki enerji stratejisinde daha çok belirsizlik ve ihtiyatlılık hakim iken, Ebülfez Elçibey yönetimi zamanında Batı ve özellikle Türkiye'nin hakim rolü ile enerji anlaşmalarının imzalanması hazırlığı ön plana çıkmıştır. Haydar Aliyev hem enerji kaynaklarının üretimine ilişkin projelerde hem de enerji kaynaklarının uluslararası piyasalara nakline ilişkin güzergahların

belirlenmesinde dengeli davranmaya ve çeşitlendirme stratejisi uygulamaya çalışmıştır.

3.2.1. Enerji Politikasının Hukuki Altyapısı

Azerbaycan 1991 yılında bağımsızlığını kazandıktan sonra biraz geç de olsa dış politika, ulusal güvenlik ve askeri konulara ilişkin doktriner nitelikli belgeler kabul edilmiştir. Dış politikasında ve enerji politikasında ilk yıllarda belirsizlikler yaşansa da, özellikle 1993 yılı sonlarından itibaren Azerbaycan'ın dengeli bir dış politika çizgisine yöneldiğini daha önce ifade etmiştik. Bu denge önceliğiyle, Azerbaycan dış politikasının genel çerçevesi önemli ölçüde belirlenmiştir. Fakat Güney Kafkasya'daki komşuları dahil olmak üzere birçok ülkeden farklı olarak Azerbaycan dış politika, güvenlik ve diğer önemli konulara ilişkin temel belge niteliğinde olan Milli Güvenlik Belgesi'ni 2007 yılında (bağımsızlığına kavuştuktan yaklaşık 16 yıl sonra) kabul etmiştir. Milli Güvenlik Belgesi'nde ismi geçmesine rağmen Dış Politika Doktrini ise henüz kabul edilmemiştir. Buna karşın Askeri Doktrin 2010 yılında onaylanmıştır. Bu iki belgenin yanı sıra daha teknik nitelikli bir yasal düzenleme olan Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Kanunu 2004 yılında kabul edilmiştir. Şimdiye kadar onaylanan her üç belgede de diğer önemli hususlarla beraber Azerbaycan'ın enerji konularına ilişkin resmi yaklaşımının temellerini de görmek mümkündür.

2004 tarihli Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Güvenlik Kanununun 17. maddesi ("Ekonomik alanda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli güvenliğinin sağlanması") ve 21. maddesi ("Çevre alanında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin milli güvenliğinin sağlanması") Azerbaycan'ın doğal kaynaklarına ilişkin hususlara değinmektedir. Kanunun 17. maddesinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ekonomik alanda milli güvenliğinin sağlanması amacıyla doğal kaynakların, enerji altyapısının ve transit olanaklarının korunması ve güçlendirilmesi, enerji kaynaklarının üretimi, nakli ve enerji koridorlarının oluşturulması yoluyla Azerbaycan'ın küresel ekonomik sistemle bütünleşmesi, Azerbaycan'da ulaştırma ve enerji altyapısının kesintisiz çalışmasını sağlamak üzere kapsamlı önlemler alınması için gerekli önlemlerin alındığı ifade edilmiştir.

2007 tarihli Azerbaycan Milli Güvenlik Belgesi kanuna kıyasla daha spesifik hususlar içermektedir. Belgenin 1. maddesinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bulunduğu bölgenin o tarih itibarıyla istikrarsız olduğunu özel olarak vurgulanmış,

böylece genel güvenlik ortamının niteliği olumsuz olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin zengin doğal kaynaklarının, ülkenin kalkınması için umutlar yarattığı, bu kaynakların Azerbaycan'ı önemli bir uluslararası enerji kaynağı ve uluslararası enerji tedarik ağının önemli bir parçası haline getirdiği ifade edilmiştir. Ayrıca uluslararası nitelikli petrol ve doğalgaz boru hatlarının inşası olumlu etken olarak tanımlanmış, bu projelerin bölge ülkeleri arasındaki işbirliğini güçlendireceği vurgulanmıştır.

Her ne kadar sonraki dönemde resmi yaklaşımda fiili olarak ciddi değişimler olsa da Azerbaycan Milli Güvenlik Belgesi'nde Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarına entegrasyon Azerbaycan'ın resmi dış politika öncelikleri sırasında tanımlanmıştır. Azerbaycan Milli Güvenlik Belgesi'nde bu çerçevede ve genel olarak bölgesel işbirliği açısından enerji faktörü önemli bir etken olarak ifade edilmiştir. "Avrupa ve Avrupa-Atlantik Yapılarına Entegrasyon" başlıklı 4.1.2. numaralı maddede Azerbaycan ile AB arasında 2006 yılında hem Avrupa'nın enerji güvenliği hem de Azerbaycan'da enerji altyapısının geliştirilmesi ve modernizasyonu için imzalanan Stratejik Enerji Ortaklığı Mutabakat Muhtırası'nın önemi özel olarak vurgulanmıştır.

"Bölgesel işbirliği ve ikili ilişkiler" başlıklı 4.1.5. numaralı maddede Azerbaycan'ın yabancı ülkelerle işbirliğinin öncelikli alanları arasında enerji güvenliğinin sağlanması (diğerleri: bölgesel güvenlik, terörle mücadele, kitle imha silahlarının yayılmasının önlenmesi) özel olarak vurgulanmıştır. Ayrıca Gürcistan ve Türkiye ile enerji işbirliği çerçevesinde hayata geçirilen iki petrol (Bakü-Supsa ve Bakü-Tiflis-Ceyhan) ve bir doğalgaz (Güney Kafkasya doğalgaz boru hattı - Bakü-Tiflis-Erzurum) boru hattı başarılı enerji altyapı projesi olarak tanımlanmış, bu projelerin gerçekleştirilmesi sayesinde Azerbaycan'ın yaşamsal önemde ve güvenilir bir enerji kaynağı olduğu ifade edilmiştir.

Azerbaycan Milli Güvenlik Belgesinin "Enerji Güvenliği Politikası" başlıklı özel bölümünde, milli güvenliğin sağlanması açısından en önemli faaliyet alanlarından birinin enerji olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda Azerbaycan, Hazar Denizi ile Karadeniz ve Akdeniz arasında bir enerji koridoru oluşturulmasına önem vermektedir. Alternatif enerji kaynaklarının kullanımına da vurgu yapılmıştır.

2010 tarihli Azerbaycan Askeri Doktrini'nde de enerji konularına değinilmiştir. Doktrinin genel güvenlik ortamının anlatıldığı 11. maddesinde küresel

enerji mücadelesinin Azerbaycan için risk oluşturduğu belirtilmiştir. 13. maddede bölgesel sorunlar (çatışmalar); genel ekonomik çıkarlar, özellikle de bölge ülkelerinden geçen enerji ulaştırma hatları açısından ciddi olumsuz etken olarak değerlendirilmiştir. Genel güvenlik ortamı başlığı altındaki 18. maddede, Hazar'ın Azerbaycan'a ait olan kısmında enerji kaynaklarının üretilmesi ve uluslararası piyasalara nakli, aynı zamanda Azerbaycan'ın uluslararası ticaret ve Avrupa ile Asya arasındaki enerji (aynı zamanda ulaştırma ve iletişim) hatlarının kavşağında yer alması ülke açısından ciddi güvenlik riski ve ülkeyi terörist saldırıların hedefi yapabilecek bir etken olarak değerlendirilmiştir.

Bu üç temel belgenin yanı sıra diğer bazı yasalarda da enerji konularına değinilmiştir. Örneğin, 30 Mayıs 1996 tarihli 94-IQ numaralı Enerji Kaynaklarının Kullanılmasına İlişkin Kanun, 24 Kasım 1998 tarihli 541-IQ numaralı Enerji Kanunu, 9 Temmuz 2021 tarihli 359-VIQ numaralı Enerji Kaynaklarının Verimli Kullanılmasına ve Enerji Etkifiliğine İlişkin Kanun ve diğer bazı yasal düzenlemelerde enerji kaynakları, onların üretimi ve diğer hususları düzenlemekte, bu konuda dış politikanın temellerini değilse de, enerji kaynaklarının üretimi konusunda uluslararası işbirliğine ilişkin bazı hususları düzenlemiştir. Fakat bu belgeler enerji politikaları açısından ikincil önemde olmuştur.

3.2.2. Enerji Politikasının Ayrıntıları

Yukarıda da ifade edildiği üzere Azerbaycan'ın enerji politikasının temel yönleri (1) kendi enerji güvenliğini sağlamak; (2) petrol ve doğalgaz ihraç etmek, enerji kaynaklarını ihraç maddesi olarak değerlendirmek, diğer ülkelerin enerji güvenliğine katkı sunmak ve böylece enerji kaynaklarından ekonomik, siyasal ve güvenlik çıkarları doğrultusunda yararlanmak şeklinde tanımlanabilir. Bu çerçevede özellikle dış politika bağlamında 2 husus daha önemli olmuştur:

- 1) Enerji kaynaklarının üretimi
- 2) Petrol ve doğalgazın uluslararası piyasalara nakli

Azerbaycan dış politikası açısından bu iki konuyla ilişkili olan “Hazar'ın hukuki statüsü” sorunundan da bahsetmek mümkündür. Fakat Hazar'a ilişkin sorunun önemli ölçüde teknik değil, siyasal sorun olduğunu, daha çok Rusya ve İran'ın SSCB'nin dağılmasından sonraki süreçte konuyu yeni bağımsız devletler ve bölgede

çıkarı bulunan ülkeler üzerinde ek baskı aracı olarak kullanmaya çalışmalarını, konunun enerji dışında da ciddi boyutları bulunduğunu da dikkate almak gerekmektedir. Bu çerçevede bu tez çalışmasında konuya enerji politikasının altbaşlığı olarak değil genel olarak Azerbaycan dış politikası çerçevesinde değinilecektir.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuşur kavuşmaz, sahip olduğu zengin petrol kaynaklarının (o sırada Azerbaycan'ın doğalgaz kaynakları konusunda ciddi bir bilgi yoktu) üretimi konusunda adımlar atmaya çalışmıştır. Daha Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi sırasında zengin petrol kaynaklarının Moskova yönetimi tarafından sömürüldüğü ve Azerbaycan'a haksızlık yapıldığı en çok konuşulan konular arasındaydı. O nedenle bağımsızlığın aynı zamanda doğal kaynaklar üzerinden bir zenginlik getirisi olması beklenmekteydi. Yeni dönemde Azerbaycan kendi kaynaklarını kendisi üretecek ve kendi zenginliğinin sahibi olacaktı. Fakat, araştırma ve üretim faaliyetleri için gerekli fonlara ve teknik donanımına sahip olmadığı için Azerbaycan yönetimi projelerin gerçekleşmesini sağlamak için yabancı yatırımları çekme stratejisine yönelmiştir. Bu aşamada aynı zamanda Batılı ülkelerin ve petrol şirketlerinin de Azerbaycan'a yoğun ilgisi söz konusu olmuştur. 1991 yılında uluslararası enerji şirketleriyle ilk görüşmeler yapılsa da hem iç istikrarsızlıklar hem de yönetimin bu konuda kesin bir çizgiye sahip olmamasından dolayı ciddi bir mesafe kaydedilmemiştir.

3.2.3. Petrol ve Doğalgaz Üretimi

Ebülfez Elçibey'in iktidarı döneminde uluslararası enerji şirketleriyle görüşmeler hızlanmıştır. Elçibey, bağımsızlık mücadelesi sırasındaki yaygın söylemi (SSCB zamanında doğal kaynakların sömürülmüş olması, bağımsızlığa kavuşunca Azerbaycan'ın kendi zenginliğinin sahibi olacağı) gerçekleştirmeye çalışmıştır. Yeni enerji stratejisinin gerçekleştirilmesi amacıyla Devlet Başkanı Elçibey'in 13 Eylül 1992 tarihli kararıyla o ana kadar enerji sektöründeki en önemli iki devlet şirketi (Azerineft ve Azneftkimya) birleştirilerek Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Petrol Şirketi³¹² kurulmuş ve sonraki süreçte doğal kaynakların üretim sürecinde temel rol bu şirkete verilmiştir.

³¹²Azerbaycan Türkçesindeki ismiyle “Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti”. Resmi kısaltması - ARDNŞ. Yaygın olan İngilizce ismi ve kısaltması: The State Oil Company of the Azerbaijan Republic – SOCAR.

Azerbaycan Halk Cephəsi iktidarı sırasında çeşitli Batılı enerji şirkətləriylə Azərbaycan doğıal kaynaklarının üretilmesi konusunda görüşmeler yapılmış ve ön anlaşmalar imzalanmıştır. Daha Azərbaycan Halk Cephəsi iktidara geldikten hemen sonra (daha Elçibey cumhurbaşkanlığı seğıimini kazanmadan önce, Azərbaycan Halk Cephəsi'nin adayı İsa Kamber 18 Mayıs 1992'de parlamento başkanı seğıildikten ve devlet başkanlığı görevini vekaleten yürütmeye başladıktan sonra) 22 Mayıs 1992'de ABD'nin Pennzoil Exploration and Production Company ve İskoçya'nın Ramco Energy şirkətləri arasında Güneşli yatağında jeolojik çalışmalara ilişkin ön anlaşma imzalanmıştır.³¹³ Yaz boyunca şirkətlərin kendi aralarında ve Azərbaycan yetkilileriyle yaptığı görüşmeler sonucunda 1 Ekim 1992'de SOCAR ile bu şirkətlər arasında yeni anlaşmalar imzalanmıştır.

Kasım 1992 başlarında yabancı petrol şirkətlərinin heyətləri yeniden Bakü'yü ziyaret etmiştir. Azərbaycan yetkilileri bu heyətlərlə yaptıkları görüşmelerde enerji işbirliğini ülkenin dış politik konumunun güçlendirilmesi açısından değıerlendirmeye çalışmıştır. Örneğın, parlamento başkanı İsa Kamber 5 Kasım 1992'de ABD petrol şirkəti Amoco'nun temsilcisi Robert Blanton ile görüşmesi sırasında ABD Kongresi tarafından kabul edilen 907 sayılı Ek düzenleme konusundaki rahatsızlığını dile getirmiş, bu kararın ikili ilişkilere zarar verebileceğı uyarısında bulunmuştur. Buna cevaben Blanton siyasetle iç içe olmadıklarını, fakat Azərbaycan ile enerji alanındaki işbirliğinin genel olarak ilişkileri olumlu etkileyeceğini umduklarını ifade etmiştir.³¹⁴

Bu gelişmeler sonucunda 9 Kasım 1992'de Azərbaycan ile BP liderliğindeki yabancı petrol şirkətləri arasında beş Mutabakat Zaptı imzalanmıştır. Ortak altyapının (ihracat boru hattı, açık deniz boru hattı, karada işleme tesisleri, açık deniz deniz filosu ve Azeri, Çırak ve Günaşlı sahaları için kara tedarik üssü) geliştirilmesini ve koordinasyonunu sağılamak üzere çalışma grupları oluşturulmuştur. Üretim için oluşturulacak konsorsiyumda SOCAR'ın %30'luk payla yer alacağı ifade edilmiştir.³¹⁵ Kısa süre öncesinde ise Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın (TPAO) da

³¹³ "Pennzoil Expl. & Prod. Co. v. Ramco Energy Ltd.". (1998). (<http://www.ca5.uscourts.gov/Opinions/pub/96/96-20497.CV0.wpd.pdf>) (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³¹⁴ "Mətbuat və siyasətçilər "Əsrin müqaviləsi" barədə nə deyirdilər?". (2019). (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49751790>) (Erişim tarihi: 22.07.2023)

³¹⁵ Bölükbaşı, S. (1999). "Ankara's Bakü-Netred Transcaucassa Policy", *The Middle East Journal*, 87.

konsorsiyum üyesi olarak Azerbaycan petrollerinin üretiminde pay sahibi olması konusunda SOCAR'la anlaşma imzalanmıştır.³¹⁶

Bu arada Azerbaycan'da üretilecek doğal kaynakların uluslararası piyasalara nakli konusu da gündeme gelmiş, 9 Mart 1993'te Türkiye ile Azerbaycan arasında boru hattının yapımına ilişkin Hükümetlerarası Anlaşma imzalanmıştır.³¹⁷

Görüşmelerin Haziran 1993'te Londra'da devam ettirilmesi ve daha sonra nihai anlaşmanın imzalanması planlanmaktaydı. Fakat dış dinamiklerin de etkisiyle süreç bu şekilde işlememiştir.

Çünkü daha başından beri Azerbaycan'ın diğer komşuları olan Rusya ve İran gelişmelerden rahatsızlık duymaktaydı. Bunun özellikle iki temel nedeni vardı. Öncelikle bu iki devlet Azerbaycan'ın gerçekleştirmek istediği enerji projelerine genel olarak olumsuz yaklaşmış, Azerbaycan'ın enerji stratejisini kendi çıkarlarına aykırı olarak değerlendirmiş, bu projelerin gerçekleşmesini arzu etmemiş ve mümkün olduğunca engellemeye çalışmışlardır. Diğer neden ise Azerbaycan'ın bu iki devleti imkanı ölçüsünde enerji projelerinin dışında tutmaya çalışması olmuştur.

Rusya ve İran'ın bu gidişatı durdurmak üzere özel girişimlerde bulunması, Azerbaycan içerisinde karışıklıklar çıkarılması, Ermenistan'ın işgalci girişimlerinin desteklenmesi, özellikle de aslında iç savaş çıkarmak amacıyla Elçibey yönetimine karşı Suret Hüseyinov liderliğindeki darbe girişiminin başlatılması, ayrıca güneyde ve kuzeyde ayrılıkçı girişimler tertiplenmesi yönetimi zor durumda bırakmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere Azerbaycan bu süreçte ciddi bir iç savaş riski ile karşı karşıya kalınca, Devlet Başkanı Elçibey Nahçıvan Yüksek Meclisi Başkanı Haydar Aliyev'i Bakü'ye davet etmek zorunda kalmıştır. Suret Hüseyinov'a bağlı birlikler Bakü'ye yaklaşınca iç savaş çıkmaması için Devlet Başkanı Ebülfez Elçibey Bakü'yü terketmek zorunda kalmıştır. Bu arada, Haydar Aliyev 15 Haziran 1993'te Milli Meclis Başkanı seçilmiş, 23 Haziran 1993'te Devlet Başkanının yetkileri vekaleten kendisine verilmiş, 3 Ekim 1993'te ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Başkanı seçilmiştir.³¹⁸

³¹⁶ Azerbaycan. (1992). 12 Ekim.

³¹⁷ NTV. (2000). "Bakü-Ceyhan'da mutlu sona doğru", 19 Ekim, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/38144.asp> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³¹⁸ Aslanlı-Hesenov, a.g.e., 2005, 39-40.

Haydar Aliyev Sovyetler Birliği'nde uzun süre üst düzey idari görevlerde bulunduğu, derin siyasi deneyime sahip olduğu ve uluslararası mücadelenin niteliğini çok iyi anladığı için petrolün sadece ekonomik değil, aynı zamanda ciddi stratejik niteliğinin olduğunu, Azerbaycan'ın dış politikasında genel olarak enerji faktörünün çok dikkatle kullanılması gerektiğini bilmekteydi.

Yukarıda da ifade edildiğı üzere Haydar Aliyev iktidarının ilk aşamasında özellikle Rusya'yı karşıya almamak ve uygulanacak strateji için temel koşul olarak görülen siyasi istikrarın sağlanması hedeflenmiştir.³¹⁹ Bu doğrultuda Haydar Aliyev ilk başta uluslararası enerji şirketleri ile görüşmeleri durdurmuştur. Haydar Aliyev ilk resmi ziyaretini Moskova'ya yapmış, 24 Eylül 1993'te Bağımsız Devletler Topluluğu Devlet Başkanlarının Moskova toplantısında, Azerbaycan'ın BDT'ye üyeliğine ilişkin anlaşma imzalanmıştır.³²⁰ Hatta 23 Ekim 1993'te LUKOIL şirketi ile enerji anlaşması bile imzalanmıştır.

4 Şubat 1994'te SOCAR, konsorsiyumdaki payının %10'luk kısmını LUKOIL'e devredeceğini konsorsiyum ortaklarına bildirmiştir.³²¹ Uygulanan politikalar olumlu sonuçlar vermeye başlamış, Rusya Federasyonu Başbakanı Viktor Çernomırdin 1994 başında, Azerbaycan'ın uluslararası enerji şirketleriyle anlaşma yapmasına itiraz etmediklerini açıklamıştır (bunun Rusya açısından tamamen görüş değişikliği anlamına gelmediğı sonraki kısımlarda anlatılacaktır).³²²

2 yıldan fazla devam eden görüşmelerin sonucu olarak önce 14 Eylül 1994'te Hazar denizinin Azerbaycan'a ait kısmındaki petrol yataklarında ortak üretim faaliyetleriyle bağlı yabancı şirketlerle yapılan görüşmelerin bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandırılmasına ilişkin karar imzalamıştır.³²³ 20 Eylül 1994'te ise Bakü'de Azerbaycan ile SOCAR ve uluslararası enerji şirketlerinden oluşan konsorsiyum arasında "Asrın Anlaşması" imzalanmıştır.³²⁴ Bu anlaşmayla o sırada

³¹⁹ Croissant, M. (1996). "Transkafkasya'da petrol ve Rus Emperyalizmi", *Avrasya Etütleri*, 3 (1), 16-18.

³²⁰ Aslanlı, A. (2017). "Azerbaycan'ın BDT'ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 97-98.

³²¹ Çelik, K. – Kalaycı, C. (1999). "Azeri Petrolünün Dünü ve Bugünü", *Avrasya Etütleri*, 16, 107.

³²² Çelik-Kalaycı, a.g.m., 1999, 107.

³²³ E-Qanun. (1994). "Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində", <https://e-qanun.az/framework/9021> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³²⁴ Anlaşmanın orijiman metni için bakınız: "Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay

Azərbaycan'ın en önəmli petrol yatakları olaraq görülen Azeri, Çıraq və Günəşli yataqlarında petrol arama və ürtme yetkisi uluslararası konsorsiyuma verilmişdir. Konsorsiyumda pay dağılımı bu şəkilde olmuşdur:

SOCAR - %20

British Petroleum - %17,1267

Amoco - %17,01

LUKOIL - %10

Pennzoil - %9,8175

UNOCAL- %9,52

Statoil - % 8,5633

McDermott - %2,45

Ramco - %2,0825

TPAO - %1,75

Delta - %1,68

Böylece 6 ölkeden 10 şirketin katılımıyla anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma Azərbaycan Milli Meclisi tarafından 2 Aralık 1994 tarihinde onaylanmıştır.³²⁵ Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in imzalamasıyla 12 Aralık 1994'te yürürlüğe girmiştir.³²⁶

Anlaşmaya göre üretim için yaklaşık 11.5 milyar dolar yatırım yapılması planlanmaktaydı. Üretimden elde edilecek net gelirin %80'i Azərbaycan'ın, %20'si konsorsiyumun olacaktı. İlk başta Azərbaycan'ın ısıpatlanmış petrol rezervlerinin 511 milyon ton olduğu, kısa süre sonra 730 milyon tona kadar çıkabileceği kabul

bölgüsü haqqında Saziş", https://www.bp.com/content/dam/bp/country-sites/en_az/azerbaijan/home/pdfs/legalagreements/psas/acg-psa-aze.pdf (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³²⁵ “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq Yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə AMOKO KASPIAN Sİ PETROLEUM LİMİTED, Bİ-Pİ EKSPLOREYŞN (KASPIAN Sİ) LİMİTED, DELTA NİMİR XƏZƏR LİMİTED, DEN NORSKE STATS OLYESELKAP a. s, LUKOYL SƏHMDAR ÇƏMİYYƏTİ, MakDERMOTT AZƏRBAYCAN İNK, PENNZOYL KASPIAN KORPOREYŞN, REMKO XƏZƏR ENERCİ LİMİTED, TÜRKİYE PETROLLERİ A. O., YUNOKAL XƏZƏR, LTD arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, onun həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <https://e-qanun.az/framework/9098> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³²⁶ Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2020). (<https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi>, Erişim tarihi: 22.07.2023)

edilmiştir.³²⁷ Fakat sonradan yapılan araştırmalar bu yataklardaki petrol rezervlerinin hacminin 1 milyar 72 milyon ton olduğunu ortaya koymuştur.³²⁸

İlk aşamadan 1995 yılı sonuna kadarki süreçte Asrın Anlaşması çerçevesindeki pay dağılımında değişiklikler olmuştur. Projenin ilk taslağında SOCAR'ın payı %30 olarak belirlenmiş, fakat Rusya'yı yatıştırmak için LUKOIL'a %10 devredilmiştir.³²⁹

Benzer şekilde İran'ın da tepkilerini azaltmak için bu ülkeye SOCAR'ın payından %5'lik hisse teklif edilmiş, fakat hem İran sürece çok sıcak yaklaşmamış hem de Batılı enerji şirketleri bu hisse devrine karşı çıkmış, böylece İran konsorsiyumunda yer almamıştır.

Nisan 1995'te konsorsiyumdaki pay dağılımında yeniden değişim yaşanmıştır. Önce 12 Nisan 1995'te SOCAR payının %5'ini TPAO'ya devretmiştir. Bakü'de bununla ilgili Haydar Aliyev'in ve Türkiye Başbakanı Tansu Çiller'in katılımıyla tören düzenlenmiştir. Haydar Aliyev bu törendeki konuşmasında TPAO'ya pay devrinin Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in özel ricası üzerine olduğunu ve Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin özel niteliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir.³³⁰ Böylece TPAO'nun konsorsiyumdaki payı da %6,75'e ulaşmıştır.

Daha sonra 17 Nisan 1995'te ise SOCAR'ın payının %5'lik kısmı ABD'nin Exxon şirketine devredilmiştir.³³¹

İlk başta sürecin dışında kalan Japonya şirketleri de sonradan gerçekleştirilen hisse devirleri ile konsorsiyuma katılmıştır. Itochu önce ABD'nin McDermott International şirketinin %2,4205'lik payını elde ederek "Azeri-Çırac-Güneşli" Konsorsiyumuna katılmış, daha sonra ABD'nin Pennzoil şirketinin sattığı %5'lik paydan %1,5'ini satın alarak toplam payını %3,9205'e çıkarmıştır. ABD'nin Amoco şirketinin hisselerinin %3'ünü yine bu ülkeden Exxon, %0,5'e yakını ise Unocal

³²⁷ "Əsrin müqaviləsi", <https://lib.aliyevheritage.org/az/6991282.html> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³²⁸ "Neft sektoru", <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³²⁹ Purtaş, F. (2004). *Rusya Federasyonu ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, 268.

³³⁰ "Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları Arasında Neft Sahəsində Əməkdaşlığa Dair Sazişin Yüksək Səviyyədə İmzalanması Mərasimində Çıxışı, 12 Aprel 1995-ci il", <https://lib.aliyev-heritage.org/az/6428457.html> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³³¹ "Azərbaycanın Beynəlxalq Neft Konsorsiumundakı payının bir hissəsini ABŞ-ın "Eksson" neft şirkətinə verməsi haqqında sənədlərin imzalanması mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş sözü, 19 Aprel 1995-ci il", <https://lib.aliyev-heritage.org/az/19981.html> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

şirketi (ABD) satın almıştır. Bu satışların ardından konsorsiyumdaki pay dağılımı şu şekilde oluşmuştur:

- Azərbaycan'dan SOCAR - %10
- ABD'den Amoco-%17,01, Unocal-%10,0495, Exxon-%8,00, Penzoil-%4,8175
- İngiltərə'den BP - %17,1267, Ramco - %2,0825
- Rusya'dan LUKOIL - %10
- Norveç'ten Statoil - %8,5633
- Türkiyə'den TPAO - %6,75
- Japonya'dan Itochu - %3,9205
- Suudi Arabistan'dan Delta - %1,68

Böylece, konsorsiyumda 8 ülkeden 12 petrol şirketi yer almıştır.

Anlaşma çerçevesindeki işlemlerin gerçekleştirilmesi için 12 Şubat 1995 tarihinde Azərbaycan Uluslararası Petrol Şirketi (Azerbaijan International Oil Company – AIOC) kurulmuştur.³³²

Asrın Anlaşması'nda LUKOIL %10 payla temsil olunsa da Rusya Azərbaycan'ın bağımsız enerji politikasını pek hazmedememiştir. Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı 1921 tarihli Rusya-İran ve 1940 tarihli SSCB-İran anlaşmalarına dayandığını iddia ederek Azərbaycan'ın imzaladığı petrol anlaşmasını tanımadığını açıklamıştır. 28 Nisan 1995'te ise Rusya daha da ileri giderek İngiltərə'ye bu anlaşmadan dolayı nota vermiştir.³³³

Rusya Azərbaycan petrolleri konusunda Batılı şirketlerle yapılan anlaşmalarda lider rolün İngiltərə'ye (BP'ye) ait olduğunu düşünmektəydi. BP ile birlikdə ABD şirkəti Amoco da anlaşmada yer aldığı, hətta ABD şirkətləri toplamda ən böyük hissəyə sahib olduğu halde Rusya o sırada tüm Batılı dövlətləri aynı zamanda qarşısına

³³² Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş (“Əsrin müqaviləsi”), (<https://socar.az/socar/az/activities/production/azeri-chirag-deep-water-gunashli>) (Erişim tarixi: 22.07.2023)

³³³ Baryiski, R. (1995). “Russia the West and the Caspian Energy Mub”, *Middle East Journal*, 49, (2), 223.

almak istememekteydi. Bu aşamada özellikle Yeltsin yönetiminin genel olarak Clinton yönetimi ile restleşmemeye gayret ettiği bilinmektedir.

Yukarıda ifade edilen pay dağılımı anlaşma çerçevesinde ciddi petrol üretiminin yapıldığı 2000’li yıllara kadar defalarca değişmiştir. Bunların en önemlilerinden birisi LUKOIL şirketinin Asrın Anlaşması’ndaki % 10’luk payını 1.375.000.000 ABD Doları karşılığında Japon Inpex şirketine satması olmuştur.³³⁴ 2002 yılında başlayan satış işlemi 28 Nisan 2003 tarihi itibarıyla tam olarak sonuçlanmıştır.³³⁵

Azerbaycan ikinci büyük enerji anlaşmasını 10 Kasım 1995’te “Karabağ” petrol yatağına ilişkin olarak imzalamıştır. Anlaşma SOCAR, LUKAgip (Rusya-İtalya ortak şirketi), Penzoi (ABD), LUKOIL (Rusya) ve Agip (İtalya) arasında imzalanmıştır. Bu petrol yatağındaki arama çalışmaları sonrasında bir ara arzu edilen sonuçlara ulaşılmadığı için proje durdurulmuş, fakat sonradan yeni ortaklarla yeni anlaşma imzalanarak çalışmalara yeniden başlanmıştır.³³⁶

Sonraki süreçte Azerbaycan uluslararası enerji şirketleriyle 30’a yakın petrol ve doğalgaz anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmalarda Asrın Anlaşması’nın dışında kalan İran ve Çin şirketleri de yer almıştır.

Azerbaycan’ın yabancı enerji şirketleri ile imzaladığı anlaşmalardan özellikle Şahdeniz yatağının işlenmesine ilişkin anlaşma büyük önem taşımıştır. Şahdeniz yatağına ilişkin anlaşma 4 Haziran 1996’da imzalanmış, 17 Ekim’de onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Anlaşmada yer alan şirketler arasında pay dağılımı bu şekildeydi³³⁷:

- Statoil (Norveç) – 26%

³³⁴ The Wall Street Journal. (2002). “Lukoil Holdings Sells Stake In Azeri Oil Project to Inpex Dow Jones Newswires”, December 20, <https://www.wsj.com/articles/SB1040420240611302553> (Erişim tarihi: 22.07.2023) ; “OAO LUKOIL CONSOLIDATED FINANCIAL STATEMENTS (prepared in accordance with US GAAP) As of December 31, 2002 and 2001 and for each of the years in the three year period ended December 31, 2002”, <https://www.lukoil.com/FileSystem/9/29398.pdf?dl=1> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³³⁵ Rigzone. (2003). “Lukoil Completes Sale of ACG Stake to Inpex”, April 28, https://www.rigzone.com/news/oil_gas/a/6429/lukoil_completes_sale_of_acg_stake_to_inpex/ (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³³⁶ “SOCAR və Equinor Azərbaycanada “Qarabağ” neft yatağının kəşf olunduğunu təsdiq etdilər”, <https://socar.az/socar/az/news-and-media/news-archives/news-archives/id/11450> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³³⁷ “Şahdeniz”, <https://socar.az/socar/az/activities/production/shah-deniz> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

- BP (İngiltere) – 25%
- SOCAR – 10%
- LUKAgip (Rusya-İtalya) – 10%
- NIKO (İran) – 10%
- Total (Fransa) - 10%
- TPAO (Türkiye) – 9%

Öncelikle “Şahdeniz” yatağının iki büyük kuyusunda yaklaşık 100 milyon ton petrol, yaklaşık 400 milyar m³ doğalgaz rezervlerinin bulunduğu tahmin edilmekteydi³³⁸. Bu kaynak Azerbaycan’ı bölgede doğalgaz konusunda Rusya ve İran’a rakip pozisyonuna sokabilirdi.

Doğalgaz konusunda daha sonra ciddi gelişmeler yaşanmış, bu gelişmeler Azerbaycan’ın enerji oyununda sadece bir petrol üreticisi olma konumunu değiştirmiş, Azerbaycan’ı enerji ithal eden ülke konumundan enerji ihraç eden ülke konumuna taşımıştır. Özellikle, 27 Şubat 2009 tarihinde Abşeron yatağıyla ilgili SOCAR ile TOTAL (Fransa) arasında imzalanan anlaşma çok önemli olmuştur. Anlaşma 22 Mayıs 2009 tarihinde yürürlüğe girmiştir.³³⁹ Günümüzde Abşeron için oluşturulmuş olan konsorsiyumda SOCAR (%40) ile Fransız şirketleri Total (%40) ve Gas De France Suez (%20) yer almaktadır. Aynı yıl içerisinde SOCAR, Hazar’ın Azerbaycan’a ait kısmında, Ümid kuyusunda derin arama sondaj çalışmalarına başlamış ve Kasım 2010’da dev doğalgaz kaynağı keşfedilmiştir.

Bu arada Şahdeniz yatağının ikinci aşaması için uzun süre yürütülen görüşmelerin ardından 17 Aralık 2013 tarihinde yeni bir sözleşme imzalanmıştır.³⁴⁰ Şahdeniz-2 çerçevesinde üretilen doğalgaz 30 Haziran 2018 tarihinden itibaren

³³⁸ “Azerbaycan Neft Müqavileleri: İqtisadi Tehlil”, <http://www.himayadar.org/ted1.htm> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³³⁹ “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Abşeron Dəniz Blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Total E&P Abşeron Bi.Vi.və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <https://e-qanun.az/framework/17777> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴⁰ “Shah Deniz 25th anniversary in facts”, https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/shaheniz/Shah-Deniz-25th-anniversary-in-facts.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).

Türkiye'ye nakledilmeye başlanmıştır.³⁴¹ Günümüzde Şahdeniz projesindeki pay dağılımı şu şekildedir³⁴²:

BP - 29,99 %

LUKOIL - 19,99 %

TPAO - 19 %

SOCAR - 14,35 %

NICO - 10 %

SGC³⁴³ - 6,67 %

Yeni petrol ve doğalgaz kaynakların keşfi ile birlikte Azerbaycan'ın enerji oyunundaki konumu daha da güçlenmiştir.

2010'lu yıllarda daha Asrın Anlaşmasının sona ermesine 15 yıldan da uzun süre kalmasına rağmen yeni petrol anlaşması için görüşmeler başlamıştır. Bu görüşmeler sırasında zaman zaman Azerbaycan yönetimi ile uluslararası enerji şirketleri arasında gerginlik yaşandığı iddia edilmiştir. Özellikle Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in 10 Ekim 2012 tarihinde kabine toplantısı sırasında BP'ye sert eleştiriler yöneltmesi dikkat çekmiştir.³⁴⁴ Aliyev BP'yi sorumluluklarını yerine getirmemekle Azerbaycan'ı zarara uğratmakla suçlamıştır.³⁴⁵

Yaklaşık bir yıl boyunca süren gerginlik sonra zayıflamış, 2013 devlet başkanlığı seçiminden sonra ise yeni anlaşma için süreç işlemeye başlamıştır. Bu arada yerel ve yabancı kaynaklar zaman zaman BP ile yaşanan gerginliği de seçimlerle ilişkilendirmiştir.³⁴⁶

³⁴¹ “Şahdəniz-2 layihəsi çərçivəsində Türkiyəyə qazın nəqli başlandı”, https://www.bp.com/az_az/azerbaijan/home/news/press-releases1/sd2_begins_gas_deliveries_o_turkey.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴² “Şahdəniz yatağı”, <https://minenergy.gov.az/az/qaz/sahdeniz-yatagi> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴³ Güney Gaz Koridoru Şirketi (Southern Gas Corridor – SGC).

³⁴⁴ Reuters. (2012). “Azerbaijan president attacks BP over low oil output”, <https://www.reuters.com/article/uk-azerbaijan-oil-bp-idUKBRE89A0GB20121011> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴⁵ VOA. (2012). “Prezident Əliyev BP şirkətini tənqid edib: Bizə verilən səhv proqnozlar, yalan vədlər qəbuledilməzdir”, <https://www.amerikaninsesi.org/a/prezident-nazirler/1524454.html>, (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴⁶ “Tough Year Looms for Azerbaijan”, *The National Interest*, January 18, 2013, <https://nationalinterest.org/commentary/tough-year-looms-azerbaijan-7983> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

Uzun süren görüşmelerin ardından 2017 yılında Azerbaycan ile uluslararası konsorsiyum arasında Asrın Anlaşmasının devamı niteliğinde yeni petrol anlaşması imzalanmıştır. Bu tarihe kadar Azerbaycan'ın Hazar denizindeki petrol kaynaklarının üretimi için 33 milyar dolar yatırım yapıldığı ve Asrın Anlaşması çerçevesinde Azeri-Çırac-Güneşli yataklarından 3.2 milyar varil petrol üretildiği açıklanmıştır.³⁴⁷

14 Eylül 2017'de Azeri-Çırac-Güneşli için anlaşma Azerbaycan hükümeti ile SOCAR, BP, Chevron, IMPEX, Statoil, "ExxonMobil, TP, ITOCHU ve ONGC Videsh şirketlerinden oluşan konsorsiyum arasında imzalanmıştır. Böylece Asrın Anlaşmasının süresi 2050 yılına kadar uzatılmıştır. Yeni anlaşma ile konsorsiyumda pay dağılımı da değişmiş ve şu şekilde oluşmuştur³⁴⁸:

BP 30,37%

AzACG (SOCAR) 25,00%

Chevron 9,57%

INPEX 9,31%

Statoil 7,27%

ExxonMobil 6,79%

TP 5,73%

ITOCHU 3,65%

ONGC Videsh Limited (OVL) 2,31%

2021 yılı sonu itibarıyla Azerbaycan ile uluslararası enerji şirketleri arasında 37 anlaşma imzalanmıştır. Azerbaycan'ın petrol sektörüne 40 milyar dolardan fazla yatırım yapılmıştır. Sadece Asrın Anlaşması çerçevesinde 4 milyar varilin üzerinde petrol üretilmiştir. 3.7 milyar varil petrol Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile ihraç edilmiştir. 2001 yılından 2021 yılı sonuna kadar petrol gelirlerinden Devlet Petrol Fonu'na yaklaşık 155 milyar dolar transfer edilmiştir.³⁴⁹

³⁴⁷ Muradov, A. (2017). "Yeni əsrin müqaviləsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təminatıdır", *Azərbaycan*, 204, 6.

³⁴⁸ BBC. (2017). "AÇG üzrə yeni Saziş: SOCAR-ın payı artdı", <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-41263790> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁴⁹ Azertag. (2021). "Əsrin müqaviləsindən" "Yeni Əsrin müqaviləsi"nə gedən yol, https://azertag.az/xeber/Asrin_muqavilesinden_Yeni_Asrin_muqavilesine_geden_yol-1961696 (Erişim tarihi: 22.07.2023).

3.2.4. Azerbaycan Doğal Kaynaklarının Uluslararası Piyasalara Nakli

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonraki süreçte enerji konusundaki iki temel konudan birisi doğal kaynakların üretimi iken ikinci konu bu kaynakların uluslararası piyasalara nakli olmuştur. Azerbaycan'ın enerji kaynaklarının hangi güzergahlar üzerinden uluslararası piyasalara nakledileceği konusu daha kaynakların üretimine ilişkin anlaşmalar imzalanmadan önce başlamıştır. Burada mevcut ve yapımı gerçekleştirilecek boru hatlarının sadece Azerbaycan'a ait enerji kaynaklarını değil, Hazar'ın doğu kıyısındaki ülkelerin (özellikle Kazakistan ve Türkmenistan'ın, ama aynı zamanda Özbekistan'ın da) enerji kaynaklarını taşıma ihtimalinden bahsedilmekteydi. Daha sonra görüldüğü üzere zaman zaman Azerbaycan üzerinden geçen boru hatlarının Rusya ve İran'a ait enerji kaynaklarını taşıması konusu da tartışılmıştır.

13 Mayıs 1993'te Azerbaycan Parlamento Başkanı İsa Kamber Azerbaycan petrollerinin Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara naklini gerçekleştirmek üzere boru hattı projesi üzerinde çalıştıklarını, boru hattının aynı zamanda İran'dan geçmesinin de planlandığını açıklamıştır. İsa Kamber bu projeye Azerbaycan, İran ve Türkiye arasındaki ilişkilerin daha da güçlendirilmesinin amaçlandığını ifade etmiştir.

Azerbaycan Parlamento Başkanı ve Devlet Başkanı Vekili Haydar Aliyev de konuya ilişkin ilk açıklamasını Milliyet gazetesinden Nur Batur'un ısrarlı soruları sonrasında Temmuz 1993 başında yapmıştır. Aliyev Elçibey yönetimi zamanında gündeme getirilen Akdeniz'e doğru (Türkiye'ye uzanacak) boru hattı projesinin gündemden kaldırılmadığını ifade etmiştir.³⁵⁰

Haydar Aliyev 30 Temmuz 1993 tarihinde yaptığı açıklamada Türkiye ile yürütülen görüşmelerin Azerbaycan'da başlayıp Türkiye'de bitecek olan bir petrol boru hattının yapılması konusunda uzlaşmaya varılmasıyla sonuçlandığını ifade etmiştir. Haydar Aliyev boru hattı için iki güzergah seçeneğinden bahsetmiştir: İran-Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti-Türkiye ya da Gürcistan-Türkiye.³⁵¹

Genel olarak bağımsızlığına kavuşması sürecinden itibaren Azerbaycan petrolünün uluslararası piyasalara taşınması için çok farklı güzergahlar gündeme

³⁵⁰ Batur, N. (1993)., "Aliyev'den ilk demeç Milliyet'e: Güç bende", *Milliyet*.

³⁵¹ BBC. (2019). "Mətbuat və siyasətçilər "Əsrin müqaviləsi" barədə nə deyirdilər?", (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-4975179> (Erişim tarihi: 22.07.2023)).

gelmiş olsa da ileride geniş bir biçimde anlatılacağı üzere uluslararası enerji şirketleri ve Azerbaycan yönetimi arasındaki görüşmeler neticesinde güzergah sayısı 3'e indirilmiştir:

- Bakü-Novorossisk
- Bakü-Supsa
- Bakü-Ceyhan olarak

Aslında daha 20 Eylül 1994'te Asrın Anlaşması imzalanırken Azerbaycan'ın 2010 yılına kadar yıllık 60-70 milyon ton petrol üretme kapasitesine ulaşacağı, ülke içinde yıllık yaklaşık 10 milyon ton petrol tüketileceği, dolayısıyla yıllık yaklaşık 50-60 milyon ton petrolün ihraç edileceği öngörülüyordu. Buna Kazakistan ve Türkmenistan petrolünün eklenme ihtimali vardı. Bu son konu petrol boru hatlarının yapımı konusu açısından çok önemli olmuştur. Çünkü Rusya sadece Azerbaycan petrolünün taşınması konusu üzerinden boru hattı stratejisi belirlemeye, daha sınırlı kapasiteli Bakü-Novorossisk boru hattı konusunda ısrar etmeye (böylece Orta Asya petrollerinin Azerbaycan üzerinden taşınmasını ilk baştan devre dışı bırakmaya) çalışmaktaydı. Fakat Azerbaycan, Türkiye ve Batılı ülkeler farklı düşünmekteydi.

9 Ekim 1995 tarihinde Azerbaycan petrolünün ilk aşamada uluslararası piyasalara taşınması Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa güzergahları ile taşınmasına ilişkin karar alınmıştır. 18 Ocak 1996 tarihinde Moskova'da Bakü-Novorossisk boru hattına ilişkin olarak, 8 Mart 1996 tarihinde Tiflis'te ise Bakü-Supsa boru hattına ilişkin anlaşmalar imzalanmıştır. Azerbaycan ilk baştan çeşitlendirme stratejisini uygulamış, ayrıca bu hatların sadece erken üretim petrolü için söz konusu olacağını, ana ihraç boru hattı konusunun ileride görüşüleceğini belirtmiştir.

Bu hatlardan Bakü-Novorossisk daha Sovyetler Birliği döneminde (1983 yılında) yapılmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra bir süre kullanılmamış, Rusya'nın ısrarı ile ve bu ülkenin tepkilerini azaltmak için erken güzergahlardan birisi olarak belirlenmiştir. Bu hatta petrol Ekim 1996'da doldurulmaya başlanmıştır.

Bakü-Supsa boru hattının da Gürcistan içerisindeki 425 km'lik kısmı 1975 yılında yapılmıştı. 492 km'lik kısmı ise sonradan yapılmış, ayrıca 397 km'lik kısım yenilenmiştir. Boru hattına petrol Aralık 1998'de doldurulmaya başlanmıştır.

3.2.4.1. Bakü-Ceyhan petrol boru hattı

Azerbaycan ile Türkiye daha Elçibey yönetimi zamanında, 9 Mart 1993 tarihinde Bakü-Ceyhan boru hattı konusunda ön anlaşma imzalamıştı. Fakat ilginç bir şekilde ne Rusya ve İran ne de Batılı ülkeler Bakü-Ceyhan konusuna çok sıcak bakmamıştır. Rusya Bakü-Novorossisk hattının, Batılı ülkeler ise Bakü-Supsa hattının ana ihraç petrol boru hattı olmasını istemiş, Azerbaycan seçiminde ısrarlı olduğu için bu konu neredeyse ciddi bir diplomatik savaşa dönüşmüştür.

Azerbaycan başından beri Bakü-Ceyhan hattını sadece ekonomik olarak değil, aynı zamanda ciddi stratejik önemde bir boru hattı olarak değerlendirmiştir. Hat sadece Azerbaycan'ın bağımsızlığının ve genel olarak güçlenmesinin sembolü olarak görülmemiş, Türkiye stratejik işbirliğinin sağlam köprülerinden birisi, ayrıca Kazakistan ve Türkmenistan örneğinde Hazar'ın doğusundaki Türk cumhuriyetlerinin de bağımsızlıklarını sürdürmelerine ve güçlenmelerine destek olarak bir etken olarak önem verilmiştir.

Azerbaycan ile Türkiye'nin sınırdaş olmaması (Azerbaycan'ın Türkiye ile sınır olan Nahçıvan bölgesi ile Azerbaycan'ın diğer kısmı arasında kara bağlantısının bulunmaması) nedeniyle Bakü-Ceyhan boru hattı projesinin hangi üçüncü ülke üzerinden gerçekleştirilmesi konusu ortaya çıkmış, bu çerçevede İran, Gürcistan ve Ermenistan'ın ismi zikredilmiştir. İlk başta Elçibey'in özel olarak önem verdiği İran güzergahına (İran yetkilileri ve bazı diğer uzmanlar bunu Elçibey'in "Birleşik Azerbaycan" yaklaşımından kaynaklandığını iddia etmiştir) ABD itiraz etmiş ve bu seçenek değerlendirme dışı bırakılmıştır. Azerbaycan-Ermenistan-Türkiye güzergahı ise uzun süre değerlendirilmiştir. Azerbaycan yetkilileri Ermenistan ordusu işgal ettiği Azerbaycan topraklarından kayıtsız-şartsız çıkmasını durumunda Ermenistan'ın bölgesel projelerin bir parçası olabileceğini, Bakü-Ceyhan hattının da Ermenistan üzerinden geçebileceğini açıklamıştır. Hatta zaman zaman bu etken Ermenistan ile barış görüşmelerini olumlu etkileme kapasitesine sahip olmuştur. Fakat Ermenistan (kendi isteği ile ya da dış güçlerin etkisi/baskısı ile) barışa yaklaşmayınca Ermenistan seçeneği de gerçekleştirilememiştir. Özellikle Karabağ sorununun çözümü açısından da büyük beklentilerin olduğu AGİT İstanbul öncesinde yaşananlardan dolayı daha önce düşünülen Bakü-Ceyhan hattının Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı olarak gerçekleştirilmesi seçeneği güçlenmiştir.

Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ilişkin nihai kararın alınması ve projenin gerçekleştirilmesi çok kolay olmamıştır. Ana ihraç boru hattının belirlenmesi konusunda Azerbaycan ile Rusya, İran ve Batılı ülkeler arasında, aynı zamanda Türkiye ile Rusya ve Türkiye Batılı ülkeler arasında yoğun mücadeleler yaşanmıştır. Diğer ülkeler maliyet, PKK terörü ve diğer etkenleri ileri sürerek Bakü-Novorossisk ya da Bakü-Supsa boru hatlarının kapasitesinin genişlendirilerek ana ihraç boru hattı yapılması konusunda ısrar etmiştir. Fakat Azerbaycan ve Türkiye Bakü-Tiflis-Ceyhan konusunda yukarıda da ifade edildiği üzere stratejik bir seçenek olarak yaklaşmış, ayrıca sunulan alternatiflerin Azerbaycan'ın ihtiyacını karşılayamayacağını ıspatlamıştır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan'ın gerçekleştirilmesinin önünde engel olarak gösterilen gerekçeler ise birer birer ortadan kaldırılmıştır. Dış güçler tarafından sürekli gündeme getirilen güvenlik risklerinin yüksek ve terör olaylarının çok olması durumu 1999 yılında terör örgütü elebaşı Abdullah Öcalan'ın yakalanarak Türkiye'ye getirilmesi ile ortadan kalkmıştır.

Bakü-Tiflis-Ceyhan hattının maliyetinin yüksek olması konusunda Türkiye yetkilileri hatta ilişkin anlaşmanın imzalandığı AGİT İstanbul zirvesi öncesinde yapılan görüşmeler ve varılan mutabakatlarla, hattın Türkiye'den geçecek olan kısmının öngörülen maliyeti aşması halinde aradaki farkı kendisinin üstleneceğini garanti etmiştir. Konuya ilişkin açıklama yapan Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı Müsteşarı Yurdakul Yiğitgüden taraflara gerekli garantileri anlaşmalarla verdikleri vurgulamıştır.³⁵²

Azerbaycan petrollerinin hangi hatla uluslararası piyasalara ulaştırılacağı konusunda tartışmalar uzun süre devam etmiştir. Konuya ilişkin önemli gelişmeler 1999 yılının ikinci yarısında gerçekleşmiştir. Özellikle Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'in kararlı tutumu ve BP Amoco ortaklığının konuya ilişkin çekincelerini kaldırmasıyla Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ilişkin olarak ilgili şirket ve devlet temsilcileri arasında görüşmeler başlamıştır. 27 Eylül-13 Ekim 1999 tarihlerinde yapılan zorlu pazarlıklarda madde-madde görüşülen ve üzerinde uzlaşılan

³⁵² Hürriyet. (1999). “Bakü-Ceyhan projesi teknik detaylara kaldı”, 6 Kasım, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/baku-ceyhan-projesi-teknik-detaylara-kaldi-39111898> (Erişim tarihi: 23.07.2023).

üç anlaşmanın, 19 Kasım 1999 tarihinde, AGİT zirvesinde ABD Başkanı Bill Clinton'ın tanıklığında imzalanması kararlaştırılmıştır.³⁵³

Kasım 1999'da AGİT İstanbul Zirvesiyle birlikte Bakü-Tiflis-Ceyhan hattına ilişkin hızlı gelişmeler süreci başlamıştır. İlk olarak zirve sırasında Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan liderleri "Ham Petrolün Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Üzerinden Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattı ile Taşınmasına İlişkin Anlaşma", ayrıca Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye, Kazakistan ve ABD liderleri Bakü-Tiflis-Ceyhan projesini destekleyen "İstanbul Bildirisi"ni imzalamıştır. 29 Aralık 1999'da Haydar Aliyev hattın yapımına ilişkin Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi imzalamıştır.³⁵⁴

Çok sayıda ara anlaşmanın ardından Bakü-Ceyhan Boru Hattı Projesi Nihai Anlaşması (ayrıca "Ev Sahibi Ülke" ve "Anahtar Teslimi Yapım" anlaşmaları ile "Hükümet Garantisi" belgesi) Ankara'da düzenlenen törenle 19 Ekim 2000'de imzalanmıştır.³⁵⁵

1 Ağustos 2002 tarihinde "BTC Co" şirketi kurulmuştur. Hemen arkasından ise 18 Eylül 2002'de Azerbaycan ve Gürcistan devlet başkanlarının, Türkiye cumhurbaşkanının, ABD ve diğer devletlerin üst düzey yetkililerinin katılımıyla boru hattının temeli atılmıştır.

Boru hattının yapımı sırasında özellikle Gürcistan'da zaman zaman maliyet ve çevre sorunları ön plana çıkarılmış, fakat Azerbaycan ve Türkiye yönetimlerinin sabırlı tavırları ve kararlı tutumları ile bu sorunlar aşılmıştır.

Nihayet 25 Mayıs 2005 tarihinde Bakü'de, "Merkezi Azeri" petrol yatağında üretilen petrolün Sengeçal terminalinden BTC'ye doldurulmaya başlanması ile ilgili tören yapılmıştır. Törene Azerbaycan, Türkiye, Gürcistan, Kazakistan Cumhurbaşkanları, ABD Enerji Bakanı, BP Şirketi Başkanı, Avrupa Komisyonu Enerji Komiseri, İngiltere, Norveç, İtalya, Japonya, Fransa, Ukrayna devletlerinin üst düzey yetkilileri katılmıştır. Törende yapılan konuşmaların ardından, dört anahtar

³⁵³ Zeyrek, D. (1999). "Ankara'da Bayram Havası", *Radikal*, 21 Ekim.

³⁵⁴ "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikintisi və istismara verilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı", <https://e-qanun.az/framework/5287> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁵⁵ NTV. (1999). "Bakü-Ceyhan'da mutlu sona doğru", 19 Ekim, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/38144.asp> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

sırayla açılarak, hatta petrol doldurulmaya başlanmıştır. Böylece uzunluğu yaklaşık 1770 km olan hattın petrole doldurulması süreci başlamıştır.

12 Ekim 2005 tarihinde BTC'deki petrolün Gürcistan'a gelişi nedeniyle, ülkenin doğusundaki Gardabani (Türkçe adı Garayazı'dır) kentinde düzenlenen törene Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev, Gürcistan Devlet Başkanı Mihail Saakaşvili ve diğer devlet yetkilileri katılmıştır. Törende konuşan Türkiye Cumhurbaşkanı Sezer "altın bir zincir" olarak nitelendirdiği hattın, Batı pazarlarının Hazar Bölgesi petrollerine doğrudan erişimi açısından stratejik önem taşıdığını ve enerji güvenliğinin tüm ülkelerin işbirliği anlayışı içinde çözüm aramalarını gerektiren küresel bir problem olduğunu dile getirmiştir.

28 Mayıs 2006 itibariyle ise BTC'ye doldurulan petrol Ceyhan limanına ulaşmıştır. 16 Haziran 2006'da uzun görüşmeler ve teknik anlaşmalar zincirinin ardından Azerbaycan ve Kazakistan Devlet Başkanları arasında Kazakistan'ın BTC'ye resmen bağlanmasına ilişkin anlaşmanın imzalanması başka bir olumlu gelişme olmuştur.³⁵⁶ 13 Temmuz 2006'da ise hattın son durağı olan Ceyhan'daki resmi açılış töreni gerçekleştirilmiştir.³⁵⁷

Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattının toplam uzunluğu 1768 km olup bunun 443 km'si Azerbaycan'dan, 249 km'si Gürcistan'dan, 1076 km'si ise Türkiye'den geçmektedir. Boru hattının toplam kapasitesi günlük 1.2 milyon varildir.³⁵⁸

2022 yılı sonu itibariyle Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile toplam 531 milyon ton (3.99 milyar varil) ham petrol nakledilmiştir. 18 Ocak 2023 tarihinde Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile nakledilen ham petrolün hacmi 4 milyar varili geçmiştir. Günümüzde Azerbaycan petrolü ile beraber Türkmenistan ve Kazakistan petrollerinin bir kısmı da Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile nakledilmektedir.³⁵⁹

³⁵⁶ Aslanlı, A. (2017). "Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi", *Biliş*, 83, 34-35.

³⁵⁷ "Bakı-Tbilisi-Ceyhan", <https://socar.az/az/page/bakitbilisiceyhan> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁵⁸ "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru kəməri", https://www.bp.com/az_az/azerbaijan/home/who-we-are/operations/projects/pipelines/btc.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁵⁹ "Bakı Tbilisi Ceyhan (BTC) Neft İxrac Boru Kəməri", <https://www.socarmidstream.az/az/project/btc/#overview> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

3.2.4.2. Diğer boru hatları

BTC Hazar havzasını Batı'ya bağlayan, eski Sovyet coğrafyasındaki doğal kaynakları bu coğrafyanın dışına taşıyan ilk boru hattı olduğundan, bu projenin gerçekleştirilmesi devrim niteliğinde bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Devamında Hazar havzasındaki doğal kaynakların uluslararası piyasalara nakline olanak sağlayan diğer projeler gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Bu çerçevede en önemli projelerden birisi olarak Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattından (BTE) bahsetmek mümkündür. Diğer ismiyle Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı (South Caucasus Pipeline – SCP) olan bu proje ilk başta Şahdeniz Sahası'nda üretilecek doğalgazın Türkiye-Gürcistan sınırına getirilmesi için tasarlanmıştır. Konuya ilişkin ilk ayrıntılar Şahdeniz Sahası'ndaki doğalgaz kaynaklarının ilk başta tahmin edilenin üzerinde olmasıyla ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Azerbaycan doğalgazının Türkiye ve Gürcistan'a satılması için görüşmeler başlamıştır. Görüşmeler sonucunda, 12 Mart 2001'de Türkiye ile Azerbaycan arasında, 29 Eylül 2001'de ise Azerbaycan ile Gürcistan arasında Azerbaycan doğal gazının Gürcistan ve Türkiye'ye sevkine ilişkin Hükümetlerarası Anlaşma imzalanmıştır. Ayrıca BOTAŞ ve SOCAR arasında Doğal Gaz Alım Satım Sözleşmesi de imzalanmıştır.

Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattının inşasına 16 Ekim 2004 tarihinde başlanmıştır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattına paralel olarak inşa edilen Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattının uzunluğu 980 kilometre, yıllık taşıma kapasitesi 20 milyar metreküptür. İhtiyaç halinde yıllık taşıma kapasitesinin 30-32 milyar metreküpe kadar artırılması da öngörülmüştür. Hattın Türkiye kısmının yapımı 30 Aralık 2006'da, Bakü'den Gürcistan-Türkiye sınırına kadarki kısmın yapımı ise 9 Mart 2007'de tamamlanmış, aynı ay içerisinde boru hattı ile doğalgaz nakline başlanmıştır.³⁶⁰

Bu arada Azerbaycan doğalgazının Türkiye üzerinden Yunanistan'a nakli konusu da uzun süre görüşüldükten sonra Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Boru Hattı'nın temeli 3 Temmuz 2005 tarihinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Yunanistan Başbakanı Kostas Karamanlis tarafından atılmıştı. 18 Kasım 2007'de

³⁶⁰ “Tamamlanan Önemli Projelerimiz”, <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-onemli-projelerimiz/504> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

tamamlanan hat üzerinden aynı yıl içerisinde Yunanistan’a doğalgaz satışı başlamıştır.³⁶¹

Azerbaycan’ın enerji politikası ve genel olarak Azerbaycan-Türkiye enerji işbirliği açısından en önemli gelişmelerden birisi TANAP (Trans Anatolian Pipeline Project) olmuştur. Çoğu kişi için ciddi anlamda bir sürpriz olan Trans Anadolu Boru Hattına ilişkin ilk adımlar 2011 yılının sonlarında atılmıştır. Avrupa’nın enerji güvenliği açısından devrim niteliğinde proje olacağı iddia edilen Nabucco’nun gerçekleştirilmesiyle ilgili ciddi sıkıntılar mevcut iken ilginç bir gelişme yaşanmıştır. 25 Ekim 2011’de İzmir’de gerçekleşen “Türkiye-Azerbaycan Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi” toplantısı sırasında, “Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Türkiye Cumhuriyetine Doğal Gaz Satışına ve Azerbaycan Cumhuriyeti Kaynaklı Doğalgazın Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Üzerinden Transit Geçişine ve Doğalgazın Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Üzerinden Taşınması İçin Münhasır Boru Hattının Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma” imzalanmıştır.³⁶² Ardından SOCAR Başkanı Rövneg Abdullayev 17 Kasım 2011’de, İstanbul’da düzenlenen 3. Karadeniz Enerji ve Ekonomik Forumu’nda yaptığı konuşmada, iki ülkenin birlikte gerçekleştireceği projenin ismini açıklamıştır: Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı.

Abdullayev planlanan hattın “iddialı” ve “benzersiz” olduğunu, Avrupa’nın enerji güvenliği bakımından çok önem taşıdığını ve Azerbaycan ile Türkiye arasındaki enerji ittifakının “Güney Gaz Koridoru” projesinin gerçekleşmesi yoluna önemli bir adım olduğunu vurgulamıştır.

Özellikle bu açıklamada vurgulanan hususlar çok önemliydi. Çünkü Türkiye ve Azerbaycan ciddi siyasi, askeri, ekonomik, kültürel vs. olanaklara ve bağlara sahip olsalar da, bu tarihe kadar sadece bu iki ülkenin inisiyatifinde olan böylesine büyük bir proje gerçekleştirilmemişti. Diğer bir husus ise uzun yıllardır gündemde olan Avrupa’nın enerji güvenliği ve bu çerçevede geliştirilen “Güney Gaz Koridoru” düşüncesi ABD ve Avrupa devletlerinin çabalarına rağmen fiiliyata

³⁶¹ Deutsche Welle. (2007). “Türkiye-Yunanistan doğal gaz boru hattı açıldı”, 18 Kasım, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-yunanistan-do%C4%9Fal-gaz-boru-hatt%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/a-2931609> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁶² Aslanli. A. - Isayev. A. (2019). “TANAP and TAP As Part Of Azerbaijan’s Energy Strategy”, *Economic and Social Development: Book of Proceedings*, 647.

dönüştürülememekteydi. ABD ve Avrupalı müttefiklerinin yapamadığını şimdi Türkiye ve Azerbaycan'ın yapacak olması çok önemliydi.

Bu konuda hemen ortaya ciddi kuşklar atılsa ve Türkiye ile Azerbaycan'ın bunu gerçekleştiremeyeceği iddia edilse de (hatta AB yetkilileri de konuya ilişkin çok ihtiyatlı açıklamalar yapmıştır) konuya ilişkin adımlar hızla atılmıştır. 24 Aralık 2011'de Ankara'da "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Azerbaycan Cumhuriyeti Kaynaklı ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nden Transit Geçen Doğalgazın Türkiye Cumhuriyeti Toprakları Üzerinden Taşınması İçin Münhasır Boru Hattı Geliştirilmesine İlişkin Mutabakat Zaptı" imzalanmıştır. İmza töreninden sonra yapılan açıklamalarda TANAP'ın maliyetinin 6-7 milyar doları bulabileceği, kapasitesinin ise 16-24 milyar metreküp olacağı açıklanmış, daha sonra ise hattın kapasitesinin 30 milyar metreküpe çıkacağı iddia edilmiştir. Hemen paralelinde Azerbaycan doğalgazının Avrupa piyasalarına nakli için Arnavutluk ile İtalya arasında Ardiyatik üzerinden bir boru hattının - Trans Adriyatik Boru Hattının (Trans Adriatic Pipeline – TAP) konusu da gündeme getirilmiştir.

TANAP'a ilişkin hükümetlerarası anlaşma ise (Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Sistemine İlişkin Hükümetlerarası Anlaşma ile Eki Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ve The Trans Anatolian Gas Pipeline Company B.V. Arasında Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Sistemi Hakkında Ev Sahibi Hükümet Anlaşması) 26 Haziran 2012 tarihinde İstanbul'daki Başbakanlık Dolmabahçe Çalışma Ofisi'nde imzalanmıştır. 7 Kasım 2012'de SOCAR'la BOTAS ve TPAO şirketleri arasında imzalanan Hissedarlar Anasözleşmesi doğrultusunda TANAP Co. şirketinin kurularak Türkiye'de resmen faaliyete başladığı duyurulmuştur. Hukuki sürecin son aşamalarını ise Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 16 Ocak 2013, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in ise 17 Ocak 2013'te kendi ülke parlamentolarının kabul ettiği TANAP'a ilişkin hükümetlerarası anlaşmayı ve ekini onaylayan kanunları imzalamaları teşkil etmiştir. Gelişmeler daha sonra AB tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır.

TANAP projesinin güzergahındaki öngörülemeyen değişiklikler sebebiyle inşaa maliyeti yaklaşık 3 milyar dolar artmış ve böylece başlangıçta 7 milyar dolar olarak hesaplanan maliyet, 10 milyar dolara yükselmiştir.

TANAP'ın temeli 17 Mart 2015 tarihinde atılmış, proje 2018 yılında tamamlanmış, 30 Haziran 2018 tarihinden itibaren bu hatt üzerinden Türkiye'ye doğalgaz akışı başlamıştır. Projenin Avrupa bağlantısının açılış töreni 30 Kasım 2019 tarihinde gerçekleştirilmiştir.

İlk başta yıllık 16 milyar metreküplük gazın 6 milyar metreküplük kısmının Türkiye'ye, 10 milyar metreküplük kısmının ise diğer Avrupa ülkelerine (Bulgaristan ve/veya Yunanistan'a ve bu ülkeler üzerinden diğer Avrupa ülkelerine) satılması planlanmıştır. Ayrıca hattın kapasitesinin ihtiyaç doğrultusunda 2023 yılında yıllık 23 milyar metreküp, 2026 yılında ise yıllık 31 milyar metreküp seviyesine çıkarılması da öngörülmüştür. Avrupa ülkelerinin ana doğalgaz tedarikçisi olan Rusya ile ilişkilerde yaşanan sıkıntılardan dolayı bu konunun önemi takip eden yıllarda her geçen gün artmıştır.

TANAP için oluşturulan konsorsiyumda ilk başta sadece ortaklar olarak SOCAR %80, BOTAŞ ve TPAO %20'lik payla yer almışlardır. Fakat daha sonra SOCAR, elinde bulundurduğu hissenin yüzde 51'ini kendi elinde tutmaya devam ederek, yüzde 29'luk bölümünü Şahdeniz Konsorsiyumu içindeki ortakları olan BP, Statoil ve Total şirketlerine önermiştir. SOCAR ile BP arasında 18 Aralık 2012 tarihinde imzalanan protokol ile BP TANAP'ta % 12'lik hisseye sahip olmuştur. Bu arada 29 Ekim 2013 tarihinde Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in kararıyla genel olarak Azerbaycan doğalgazının Avrupa piyasalarına naklini sağlamak, özel olarak Şahdeniz yatağından tam şekilde yararlanılmasını, Güney Kafkasya Doğalgaz Boru Hattı'nın kapasitesinin genişletilmesini, TANAP ve TAP projelerinin gerçekleştirilmesini koordineli bir biçimde sağlamak üzere bir özel komisyon kurulmuştur. Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev'in 31 Mart 2014 tarihli kararıyla ise yukarıda ifade edilen projelerde devlet hisselerine ilişkin işlemlerin tek elden yürütülmesi için SGC kurulmuştur.³⁶³ %51 pay ile Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomi Bakanlığı ve %49 pay ile SOCAR yeni şirketin ortakları olarak

³⁶³ "Haqqımızda", <https://www.sgc.az/az/haqqimizda> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

belirlenmiştir. Böylece TANAP projesinde sonraki aşamada Azerbaycan Devleti adına doğrudan doğruya SGC yer almaya başlamıştır.

Günümüzde TANAP'ın ortakları şu şekildedir³⁶⁴:

SGC (%51)

BOTAŞ (%30)

BP Pipelines (TANAP) Limited (%12)

SOCAR Turkey Enerji A.Ş. (%7)

Avrupa'nın enerji güvenliği açısından önemli görülen Güney Gaz Koridorunun diğer bir aşaması olarak Yunanistan-Arnavutluk-Adriyatik-İtalya doğalgaz boru ağının oluşturulması ve TANAP'ın Türkiye-Yunanistan sınırından itibaren bu ağa bağlanması planlanmıştır. Bu hat Azerbaycan doğalgazının Avrupa piyasalarına (Güney ve Batı Avrupa ülkelerine) nakli için en kısa güzergah olarak belirlendiği için Avrupa'nın enerji güvenliği açısından stratejik önemde olmuştur.

Aslında güney Avrupa ülkelerini bağlayan bir boru hattı projesi düşüncesi 2000'li yılların başından itibaren konuşulmuştur. 2003 yılında İsviçre'nin EGL Group (yeni ismiyle Axpo) şirketi, konuya ilişkin çalışmalarını resmen duyurmuş, ilk çalışmalar sonrasında 2006 yılında iki güzergah önermiştir:

- Kuzey güzergahı (Bulgaristan, Makedonya, Arnavutluk, Adriyatik, İtalya)
- Güney güzergahı (Yunanistan, Arnavutluk, Adriyatik, İtalya)

1 Şubat 2012 tarihinde Şahdeniz Konsorsiyumu Güney güzergahını seçtiğini açıklamıştır.³⁶⁵ 13 Şubat 2013 tarihinde ise TAP çerçevesinde Arnavutluk, İtalya ve Yunanistan arasında Hükümetlerarası Anlaşma imzalanmıştır.³⁶⁶

TAP'ın temeli 17 Mayıs 2016'da Yunanistan'da atılmıştır. Boru hattının Adriyatik Denizinden geçen 105 km'lik bölümü Haziran 2020 itibariyle, Yunanistan, Arnavutluk, Adriyatik Denizi ve İtalya'dan geçen 878 kilometrelik projenin

³⁶⁴ "Ortaklar", <https://www.tanap.com/ortaklar> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁶⁵ "History", <https://www.tap-ag.com/infrastructure-operation/history-timeline#period-7774> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

³⁶⁶ Seenews. (2013). "Albania, Greece, Italy sign intergovernmental accord on TAP project", <https://seenews.com/news/albania-greece-italy-sign-intergovernmental-accord-on-tap-project-334621> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

tamamının inşaatı ise 15 Kasım 2020 itibarıyla tamamlanmıştır. 31 Aralık 2020’de TAP üzerinden ilk doğalgaz Avrupa’ya ulaşmıştır. Hattın kapasitesi başlangıç için yıllık 10 milyar metreküp olarak planlanmıştır. İhtiyaç halinde bu kapasitenin yıllık 20 milyar metreküp hacmine kadar çıkarılması mümkündür.

Günümüzde TAP projesinde hisse dağılımı şu şekildedir³⁶⁷:

SOCAR (20%)

BP (20%)

Snam S.p.A. (20%)

Fluxys (19%)

Enagás (16%)

Axpo (5%).

Yukarıda ifade edilenler kadar önemli olmasa da Azerbaycan doğalgazının yurtdışına naklinin gerçekleştirildiği diğer boru hatları da mevcuttur. Bunlardan birisi Hacıgabal-Astara-Astara (İran) doğalgaz boru hattıdır. 210 km uzunluğundaki bu hat aslında 1970 yılında İran’dan SSCB’ye doğalgaz naklini gerçekleştirmek üzere yapılmıştı. Bu hat üzerinden Azerbaycan’ın güney bölgelerinin doğalgaz ihtiyacı sağlanmaktaydı. SSCB’nin dağılmasından sonra uzun süre kullanılmayan bu hat üzerinden 2006 yılından itibaren Azerbaycan doğalgazı İran’a nakledilmeye başlanmıştır. Amaç aynı miktarda doğalgazın İran’dan Nahçıvan’a yollanması ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’nin doğalgaz sorununun çözümüne katkı yapılması olmuştur. Bu hat üzerinden İran’a yollanan yıllık ortalama 400 milyon metreküp doğalgazın ortalama 350 milyon metreküp hacmindeki kısmı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti’ne ulaştırılmaktadır.

Diğer bir doğalgaz boru hattı Hacıgabal-Gazah-Saguramo (Gürcistan) boru hattıdır. Bu hat da SSCB döneminde, 1978 yılında yapılmış, SSCB’nin dağılmasının ardından kullanılmamış, 2006 yılından itibaren yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Yaklaşık 479 km uzunluğundaki hat ile Gürcistan’a yıllık ortalama bir milyar 300 milyon metreküp doğalgaz nakledilmektedir.

³⁶⁷ “TAP’s shareholders”, <https://www.tap-ag.com/about-tap/taps-shareholders> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

Hacıgabal-Şirvanovka-Mozdok (Rusya) doğalgaz boru hattı 1983 yılında Rusya'dan Azerbaycan'a doğalgaz nakledilmesi amacıyla yapılmıştır. 680 km uzunluğundaki bu hat SSCB'nin dağılmasından sonraki aşamada da kullanılmış (ciddi kesintilere rağmen), özellikle 2007 yılından itibaren Azerbaycan'ın doğalgaz üretimi arttığı ve ithalata ihtiyaç kalmadığı için bu hatta duyulan ihtiyaç azalmış ve doğalgaz nakli aşamalı olarak durdurulmuştur. 29 Haziran 2009 tarihinde Rusya Devlet Başkanı Dmitriy Medvedev'in Azerbaycan ziyareti sırasında Azerbaycan'dan Rusya'ya doğalgaz nakline ilişkin anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmayla Azerbaycan'dan Rusya'ya yıllık yaklaşık 500 milyon metreküp doğalgazın satılması öngörülmüştür. Bu çerçevede 2010 yılından itibaren Hacıgabal-Şirvanovka-Mozdok boru hattı ile Azerbaycan'dan Rusya'ya doğalgaz nakledilmeye başlamıştır. 21 Ocak 2010'da SOCAR Başkanı Rövneg Abdullayev'in Rusya ziyareti sırasında SOCAR ile Qazprom arasında imzalanan anlaşma ile Azerbaycan'dan Rusya'ya satılacak doğalgazın hacmi 2010 yılı için yıllık 1 milyar metreküp, 2011 yılı için ise yıllık 2 milyar metreküp'e çıkarılmıştır.

4. AZERBAIJAN DIŞ POLİTİKASINDA KARABAĞ SORUNU VE ENERJİ

Azerbaycan açısından 1980'lerin ikinci yarısında alevlenen bağımsızlık mücadelesinin son dönemleri, aynı zamanda dış politikanın ilk dönemlerini oluşturmaktaydı. Bu dönemde toprak bütünlüğüne yönelik saldırılar ve işgal sorunu (genel olarak güvenlik sorunu) enerjiyle birlikte dış politikanın da iki temel yönünden birisini teşkil etmiş, bu sorun Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra geçen 30 yıl boyunca devam etmiştir. Dolayısıyla Azerbaycan'ın yakın tarihinin ve özel olarak Azerbaycan dış politikasının daha iyi anlaşılması bakımından Karabağ sorununun ve bu konunun enerji konusuyla karşılıklı etkileşiminin, dolayısıyla ekonomi-güvenlik ilişkisinin incelenmesi büyük önem taşımaktadır. Bu çerçevede önceki bölümlerde konunun teorik çerçevesi, Azerbaycan dış politikasının genel tarihi ve Azerbaycan dış politikasında enerjinin yeri geniş bir biçimde anlatılmıştır. Bu bölümdeyse önce Azerbaycan dış politikası açısından temel güvenlik sorunu olarak Karabağ sorunu anlatılacak, ardından Karabağ sorunuyla enerji konusunun karşılıklı etkisi değerlendirilecektir.

4.1. Azerbaycan Dış Politikasında Karabağ Sorunu

4.1.1. Genel Hatlarıyla Karabağ Bölgesinin İsmi ve Coğrafyası

Tarihi Karabağ bölgesi, Küçük Kafkas Dağ sisteminin güneydoğu ucunda yer alır. Kuzeyden Murovdağ, güneyden Aras Vadisi, batıdan günümüzde Ermenistan resmi sınırları dahilinde yer alan Gökçe Gölü ve doğudan Kür (Kura) Havzası'nın batı ovaları ile çevrilidir.

Karabağ, XVII. yüzyılın ortalarında bu coğrafyada kurulan Azerbaycan Türk hanlığının da ismini ifade etmektedir.

Stratejik anlamda “Karabağ bölgesi”; Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Türkiye'ye bağlayan enerji güzergahlarında bulunması, İran-Ermenistan sınırına yakınlığı, Azerbaycan-İran sınırının önemli kısmını kapsamaması ve diğer nedenlerden dolayı jeopolitik önemi haizdir.

Geniş anlamda Karabağ bölgesi, Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Türkiye'ye bağlayan enerji güzergahlarına ve kara yoluna, ayrıca İran-Ermenistan sınırına yakınlığı, Azerbaycan-İran sınırının önemli kısmını kapsamaması ve diğer nedenlerden dolayı jeopolitik öneme sahiptir. Tarihi Karabağ ile SSCB zamanında yapay olarak

oluşturulmuş eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin birbiri ile karıştırılmaması gerekmektedir. Eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, yaklaşık 18000 km²'lik tarihi Karabağ coğrafyasının sadece 4392 km²'lik kısmını teşkil etmekteydi.³⁶⁸

Sovyetler Birliği dönemindeki Azerbaycan'ın, tarihi Karabağ coğrafyası üzerinde Ağdam, Ağcabedi, Ağdere, Beylegan, Cebail, Berde, Terter, Yevlah, Füzuli, Gubadlı, Hocavend, Şuşa, Laçın, Kelbecer, Hanlar, Gorus, Zengezur, Hadrut rayonları (rayon - ilden küçük, ilçeden büyük yerel yönetsel birim) ve Hankendi şehri yer almaktaydı. Fakat eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi (DKÖB), Hankendi şehri merkez olmak üzere Şuşa, Ağdere, Hadrut, Hocavend ve Askeran illerinden oluşmaktaydı. 1991 ve sonrasındaki düzenlemelerle eski DKÖB çerçevesinde yeni Hocalı şehri oluşturulmuş Ağdere, Hadrut ve Askeran illerinin statüsüyle ilgili farklı kararlar alınmıştır. Günümüzde, eski DKÖB coğrafyasında direkt merkezi yönetime bağlı Hankendi şehri ile Hocalı, Şuşa ve Hocavend rayonları bulunmaktadır.

Bölge için kullanılan yaygın olarak kullanılan “Karabağ” kelimesi etimolojik olarak Türkçedir. “Karabağ” kelimesi; Türkçe “kara” ve “bağ” sözcüklerinin birleşmesinden oluşur.³⁶⁹ Yabancı araştırmacılar V. Liokgobitov, G. Gan, M. Bogdanski ve diğerleri bunu onaylamaktadır.

Türkçede “kara” kelimesi “koyu, sık (yoğun), büyük, yüksek ve kuzey (yön)” anlamlarında kullanılır. Türkçede “kara” sözcüğü kişi adlarında (Karahana, Karamehmet, Karabey vb.) ve yer adlarında (Karadağ, Karakend, Karayazı, Karaşar, Karaorgan vb.) yaygın olarak kullanılır. Özellikle yer adlandırmalarının VII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Günümüzde “Karabağ” sözcüğü; Türkiye’den Afganistan’a kadar Türklerin yaşadığı pek çok ülkede yer adı olarak kullanılır.

Ermeni tarihçilerin kullandıkları diğer ifade olan “Arsak” için de benzer durum söz konusudur. Bu sözcük, “er/ar” ve “sak” kelimelerinin birleşiminden oluşur. “Sak”lar (Sakalar) o dönemlerde Orta Asya’da ve Azerbaycan’da yaşamış olan Türk kavmidir.³⁷⁰

³⁶⁸ Aliyev, I. (1989). *Dağlıq Qarabağ*, Bakü, 3.

³⁶⁹ Sediye, Ş. (1963). “Qarabağ sözünün menası”, *Elm və Həyat*, 3, 15.

³⁷⁰ Seyidov, M. (1983). “‘Qarabağ’ ve ‘Arsaq’ sözünün etimoloji təhlili”, *Azərbaycan filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu)*, Bakü, 142-150.

Araştırmacılar Arsak (Ersak) kelimesinin Ertuğrul, Ardahan, Erdebil, Erak ve benzeri Türk kelimeleri ile aynı nitelikte olduğunu ifade etmektedir. Ermeniler, yakın zamanlara kadar Karabağ ifadesini kullanmaktalardı. Ancak “Arsak” kelimesinin Ermenice olduğu zannıyla çok sonradan bu kelimeyi tercih etmişlerdir. Buna rağmen Ermeni halkı arasında Karabağ sözü daha yaygın olarak kullanılır.

4.1.2. Genel Hatlarıyla Karabağ Bölgesinin Tarihi

Karabağ bölgesinin genel tarihine de bir göz atacak olursak, ilk vurgulanması gereken hususlardan birisi Karabağ’ın, dünyadaki en eski insanların yaşadığı yerlerden birisi olduğudur. Arkeolojik araştırmalar sonucunda bölgedeki Azıh Mağarası’nda bulunan insan kalıntılarının çok eski dönemlere ait olduğu, kimi araştırmacılara göre yaklaşık olarak 1.2 milyon sene öncesine kadar uzanabileceği ortaya çıkmıştır.³⁷¹

Karabağ bölgesinde M.Ö. IV. yüzyıldan itibaren “Utiler”, “Gardmanlılar”, “Hürriler”in yaşadıkları tahmin edilmektedir.³⁷² Bu kavimlerin kökenlerine ilişkin farklı iddialar mevcuttur. Bazılarına göre Türk kavmi olan Hürriler M.Ö. IV. binyılda Kafkasya’ya gelmiştir.³⁷³ M.Ö. I. binyılın başlarında bölgede Urartular etkin olmuş,³⁷⁴ daha sonra ise Sakalar yerleşmiştir.

Karabağ bölgesinde; M.Ö. 250’li yıllarda Arsaklar; M.S. I. yüzyılda Kafkasya Albanları; II. yüzyılda Romalılar, III. yüzyılda Sasaniler, VI. yüzyılda Hun Türkleri ve VII. yüzyılda Hazar Türkleri egemen olmuştur.

Ortak Türk tarihinin en önemli eserlerinden olan Kitab-ı Dede Korkut’ta ve sonrasında ortaya çıkan çok sayıda eserde, Karabağ bölgesinin Azerbaycan ve genel olarak Türk varlığı ile bağı açıkça ortaya konmaktadır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan’ın isteği ile Ebu Bekir Tahranî tarafından 1470 yılında yazılmış olan Kitab-i Diyarbekiriyye adlı eserin giriş bölümünde yer alan Oğuzname’de; Gökçe denizi yaylalarının ve Karabağ’ın kadim Oğuz Türklerine ait olduğu, Oğuz Türklerinin dedesi olan Oğuz Kağan’ın Gökçe denizi yakınlarına defnedildiği ve Bayundur

³⁷¹ Bünyadov, Z. – d. (1994). *Azərbaycan Tarixi: I Cild*, Bakü, 530-541.

³⁷² Aliyev, İ. (2007). *Azərbaycan Tarixi: I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsri)*, Bakü, 283.

³⁷³ Kengerli, M. (1999), “Karabağ Azerbaycan toprağıdır dünya durdukça da öyle olacaktır”, *Azerbaycan*, 330, 7.

³⁷⁴ Aliyev, İ. (1989). *Нагорный Карабах*, Bakü, 15.

Hakan'ın Karabağ'da yaşadığı ve ölümünden sonra bu bölgeye defnedildiği belirtilmektedir.³⁷⁵

VII. yüzyıldan itibaren Karabağ bölgesi, Arap hilafetlerinin yönetimi altına girmiştir. Bunun Hristiyan Albanlar üzerinde ciddi etkileri olmuştur. Albanların bir kısmı İslam'ı kabul etmiş bir kısmı ise belirli aşamalardan sonra farklı kimlikler kazanmaya başlamıştır. Bölgeye en yakın Hristiyan topluluk Ermeniler olduğu için Albanların Hristiyan kalanlarında süreç Ermeni Kilisesi lehine gerçekleşmiştir. Bu sürecin VII. yüzyılda başladığı ve XII. yüzyılda bölgedeki Alban yapılarının önemli ölçüde Ermeni kimliğine büründüğü ünlü Ermeni tarihçi S.T. Yeremyan tarafından da ifade edilmiştir.

Arap hilafetinin etkisinin ortadan kalkmasına müteakip, bölgede Sünik ve Arsak-Haçın Melikliği kurulmuştur. Özellikle Haçın Melikliği, Mehraniler sülalesinden olan Hasan Celal'in yönetimi zamanında (1215-1261) en iyi dönemini yaşamıştır.³⁷⁶ Tarihi Azerbaycan topraklarının birleştirildiği Saciler (Sacoğulları) döneminden Atabeyler dönemine kadar Karabağ bölgesi bu yapıların idaresinde yer almaktaydı.

XII. yüzyılın başlarında Celalettin Harzemşah'ın (Harezmşah Celaleddin) kontrolüne geçen Karabağ bölgesinde XIII. yüzyıl ortalarından itibaren İlhanlıların yönetimi söz konusu olmuştur. 1396'da Timur'un orduları Karabağ bölgesini işgal etmiştir. XV. yüzyıl boyunca bölge bir süre Karakoyunluların sonra ise Akkoyunluların yönetimi altında bulunmuş, ardından ise Safevilerin yönetiminde kalmıştır. Safeviler döneminde, birisi Karabağ Beylerbeyi olmak üzere 4 beylerbeyi (bölgesel yapılanma) oluşturulmuştur.³⁷⁷

Tarihi kayıtlara göre XVI. Yüzyıl sonlarında Karabağ-Gence Bölgesi, 7 sancak ve 36 nahiyeden oluşmaktaydı. Bölgedeki yer adlandırmalarından (toponimden) anlaşılabileceği üzere burada bulunan 1.300 yerleşim yerinin hemen hemen tamamı Azerbaycan Türklerine aittir.³⁷⁸

³⁷⁵ Mahmudov, Y. (2004). "Dədə Qorqud kitabı – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix", *Dədə Qorqud Dünyası*, Bakü, 18-35.

³⁷⁶ Mahmudov, Y. - Şükürov, K. (2005). *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Sənədlər- Garabagh: Real History, Facts, Documents*, Bakü, 22-23.

³⁷⁷ Memmedzade, B. M. (1988). "Karabağ maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara, 212-214.

³⁷⁸ Necefli, T. (2010). *Gəncə-Qarabağ Əyalətinin İcmal Dəftəri*, Bakü, 8-11.

Yine 1727 yılında Karabağ'ın 5 bölgesindeki köylerine ilişkin tutanaklar da bölgenin yapısının anlaşılması bakımından önemlidir. Gülüstan (Talış), Haçın, Çilebörd, Verende ve Dizag bölgelerindeki 196 köyden Ermenice olduğu ileri sürülebilecek yalnız iki köy ismi mevcuttur: Arçazor ve Noraşen.³⁷⁹

Yine, 1727 yılındaki verilere göre bölgenin toplam 122.000 olan nüfusunun 80.300'ünü Azerbaycan Türkleri (%66), 37.800'ünü Gregoryenleşmiş Albanlar (%31) ve 3.700'ünü Kürtler (%3) oluşturmuştur.³⁸⁰

XVIII. yüzyılın ortalarında bölgede Penah Ali Bey'in (Penaheli) önderliğinde Karabağ Hanlığı kurulmuştur. Karabağ Hanlığı XIX. yüzyılın başlarına kadar bağımsızlığını önemli ölçüde koruyabilmiştir.³⁸¹

4.1.3. Bölgenin Rusya Tarafından İşgali ve Etnik Yapının Değiştirilmesi

Penah Ali Han'ın ardından oğlu İbrahim Halil Han onun yerine geçmiştir. İbrahim Halil Han döneminde genel olarak bölgenin tarihini değiştiren bir gelişme yaşanmıştır. Bölgeyi kontrolü altına almak isteyen Rusya'nın yoğun askeri baskısı altında 14 Mayıs 1805 tarihinde İbrahim Halil Han ile Rus komutan Pavel D. Sisianov arasında Kürekçay Anlaşması imzalanmıştır.³⁸²

Kürekçay Anlaşması bölgeye ilişkin tartışmalara ışık tutması ve Karabağ'ın gerçek kimliğinin anlaşılması bakımından çok önemli bir belgedir. Çünkü "Karabağ" adına bölgeyi kontrolü altına almak isteyen Rusya ile imzalanmış ilk anlaşmadır. Karabağ Ermenilerin iddia ettikleri gibi onlara ait olmuş olsaydı bölgeyi kontrolü altına almak isteyen Rusya'nın bu belgeyi Ermeni bir yetkili ile imzalaması gerekirdi. Halbuki, Müslüman Türk İbrahim Halil Han ile imzalamıştır. Belgede İbrahim Halil Han'dan sürekli olarak "Şuşalı ve Karabağlı İbrahim Han" şeklinde bahsedilmiştir.

³⁷⁹ Axundov, N. (1989). *Qarabağ Salnamələri*, Bakü, 149-151.

³⁸⁰ Guliyev, V. (2000). *Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*, Bakü, 17.

³⁸¹ Bünyadov ve d., a.g.e., 1993, 530-541.

³⁸² "Kürekçay müqavilesi" http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_Documents/Documents/document_01_a.html (Erişim tarihi: 23.07.2023); ayrıca orijinal metin için bakınız: "Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года", *Акты Кавказской Археографической Комиссии, Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Томъ II. Издан под редакцию председателя комиссии А.Д.Берже.* Tiflis, 1868, 705, <https://runivers.ru/lib/book3029/> (Erişim tarihi: 23.07.2023).

Kürekçay Anlaşması'nın 1, 4, 6, 8 ve 9. maddelerinde İbrahim Halil Han'ın, 2, 3, 5 ve 7. maddelerinde ise Rusya'nın sorumlulukları ifade edilmiştir.

Anlaşma ile Karabağ Hanı, diğer devletler ile bağımsız ilişki kurmak ya da onlara bağlanmak hakkından vaz geçerek sadece Rusya'ya bağlı kalma yemini etmiştir. Diğer devletler ile yazışmalar ve görüşmelerin sadece Rusya'yı bilgilendirmek kaydıyla yapılacağı ifade edilmiştir. İçişleri, yargı ve diğer konularda ise Hanlık tamamen bağımsız kalmıştır.

Karabağ Hanı her yıl Rusya'ya 8 bin Çevron (Rus altın parası) vergi ödemeyi, Şuşa Kalesi'ne 500 kişilik Rus birliğinin yerleşmesini, torununu Tiflis'teki Rus Karargahı'na rehin olarak yollamayı kabul etmiştir. Rusya ise Karabağ Hanı ve varislerinin haklarını muhafaza edeceğini, Hanlığın statüsünün mutlaka muhafaza edileceğini taahhüt etmiştir.

Fakat Rusya daha sonra bu Anlaşmaya uymamış, kısa süre sonra İbrahim Halil Han'ı katletmiş ve yerine onun oğlu Mehdigulu'yu Karabağ Hanı olarak belirlemiştir.³⁸³

O yıllarda İran'ı yöneten Türk soylu Gacar Hanedanı ile Rusya arasında Kafkasya uğrunda mücadele devam etmiştir. Bu mücadelenin ilk aşaması Gülistan Anlaşması ile sona ermiştir. 1813 yılında imzalanan Gülistan Anlaşmasının 3. maddesinde Karabağ Hanlığı'nın Rusya'ya bağlı kalacağı ifade edilmiştir.

Rusya tarafından 1816 yılında Kafkasya Gubernatörü (Valisi) görevine atanan Aleksey Yermolov, mevcut idari yönetim birimlerini yok etmeye ve Güney Kafkasya toprakları üzerinde yeniden yapılandırmaya yönelik çalışmalara başlamıştır. Rusya bölgeyi kontrolü altına almak isterken Azerbaycan hanlarıyla yapılan anlaşmaların hanlara belli haklar tanınması Rus Valisi Yermolov tarafından olumsuz karşılanmıştır. Rusya hanlık yönetimlerini kaldırmaya ve kendi yönetsel birimlerini oluşturmaya karar vermiştir. Karabağ Hanlığı da bu süreçten nasibini almıştır.

1822 yılında Şeki Hanlığı'nın statüsünün kaldırılmasından sonra, babasının acı kaderini paylaşmaktan çekinen Mehdigulu Han İran'a sığınmıştır. Rusya ise

³⁸³ “Vısoçayşaya gramota general-mayora Mehtikuli aga ot sentyabrya 1806 goda”, *Акты Кавказской Археографической Комиссии (Tiflis'teki Kafkasya Arkeografya Komisyonu Belgeleri - Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Томъ III. Издан под редакцию председателя комиссии А.Д.Берже*, <https://runivers.ru/lib/book3029/> (Erişim tarihi: 23.07.2023).

imzaladığı Kürekçay Anlaşmasına aykırı bir biçimde, 1822’de Hanlığın statüsünü tamamen ortadan kaldırmıştır.³⁸⁴

Esasen Çarlık Rusya’nın hedefi, daima Müslüman Türk hâkimiyetini zayıflatmak ve bu bölgede bir Ermeni devleti kurmak olmuştur. Bu bağlamda bölgede, bir Ermeni devleti kurulmasının planları hayata geçirilmeye başlanmıştır. 18. yüzyıl boyunca Çariçe II. Katerin ile gözde komutanı (Kinyaz) Grigori A. Potyomkin arasındaki yazışmalarda Ermenilerin bölgeye toplu olarak yerleştirilmesinin ve bölgede bir Ermeni idari biriminin kurulmasının Rusya açısından önemi, özellikle “Karabağ’ın hemen Ermenilerin kontrolüne verilmesi gerektiği” sürekli vurgulanmıştır.³⁸⁵

XIX. yüzyılın başlarında günümüzdeki İran coğrafyasında egemenliğe sahip olan Türk Gacar yönetimi ile Rusya arasında mücadele devam etmiş ve Karabağ bölgesini de kapsamıştır. Gacarlar, Karabağ bölgesini kontrolü altına alsa da Rusya 1826’de yeniden bölgeyi işgal etmiştir. Gacarlar ile Rusya arasında imzalanan 1828 tarihli Türkmençay Andlaşması’nda Karabağ ve Revan (İrevan - Erivan) Hanlıkları Azerbaycan (Müslüman) hanlıkları olarak nitelendirilmiş, fakat bu iki bölge Rusya’nın işgali altında kalmıştır.

Genel olarak Rus İmparatorluğu’nun Gacarlar ile imzaladığı 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay anlaşmaları ile Ermeniler Güney Kafkasya’ya toplu halde göç ettirilmiştir.³⁸⁶ Dönemin Rus tarihçilerine göre bu süreç boyunca Kafkasya’ya, Anadolu’dan ve günümüzdeki İran topraklarından en az 1 milyon Ermeni göç etmiş veya ettirilmiştir.³⁸⁷

Ünlü Rus tarihçisi Nikolay Şavrov 1911 yılında yayınlanmış kitabında bu göçleri ayrıntılı bir biçimde anlatmaktadır. Şavrov kitabında Rus İmparatorluğunun Ermeni nüfusu Erivan ve Karabağ’a yerleştirirken yerel Müslüman ahalinin tepki göstermemesi için hatta devletin para ayırdığını, Müslüman ahaliden toprakların

³⁸⁴ Mehdiyev, R. (2015). *Dağlık Karabağ: Kaynakların diliyle tarih*, Ankara, 75.

³⁸⁵ Lopatin, V. (1997). *Екатерина II Великая и Григорий Александрович Потёмкин: Личная переписка 1769-1791*, http://imwerden.de/pdf/ekaterina_vtoraya_i_potemkin_perepiska_1997__ocr.pdf (Erişim tarihi: 23.07.2023).

³⁸⁶ Göyüşov, R. (1993). *Qarabağın Keçmişinə Səyahət*, Bakü, 75.

³⁸⁷ Aslanlı, A. (2011). “Kafkasya’da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit: Karabağ Sorunu”, (der.) Veliyev C.-Aslanlı, A., *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, Ankara, Berikan, 160.

devlet parasıyla alınarak Ermenilere verildiğini ifade etmektedir.”³⁸⁸ Şavrov’un Ermeni nüfusun yerleştirildiği bölgeler olarak ifade ettiği yerler (Yelizavetpol Guberniyasının Dağlık bölgesi ve Gökçe Gölü kıyıları) Karabağ’ın dağlık kısmı ve günümüzdeki Ermenistan’ın doğu bölgeleridir. Nitekim daha sonra Rus yönetimi, Revan Hanlığı topraklarını da kapsayan topraklar üzerinde Ermeni bölgesi kurmuştur.³⁸⁹

Rus İmparatorluğu bir yandan Güney Kafkasya’ya Ermeni nüfus getirirken, diğer yandan da bölgedeki Müslüman Türk nüfusun bir kısmının Osmanlı ve Gacar yönetimi altındaki topraklara göç etmesini sağlamıştır. Amaç kurulacak Ermeni bölgesinin etnik yapısının stratejileri açısından daha uygun hale gelmesi olmuştur. Fakat bu göçlerden sonra bile günümüzde resmi Ermenistan sınırları içerisinde yer alan topraklarda ve Karabağ bölgesinde nüfusun çoğunluğunu Türkler teşkil etmiştir. Örneğin, Rusya’da 1832 yılında gerçekleştirilen resmi sayımda Karabağ bölgesi nüfusunun % 64,8’inin Müslüman (Azerbaycan Türkü), %34,8’inin Ermeni olduğu tespit edilmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında yayınlanmış olan Fransız ve İngiliz ansiklopedilerinde bölgeye ilişkin verilerde nüfusun yarıdan fazlası Müslüman Türk olarak kaydedilmiştir. Ayrıca Ermeni tarihçilerin çeşitli eserlerinde de bu gerçek ifade edilmiş, Ermeniler bölgeye sonradan göç ettirilmeleri ile ilgili anıt (1978 yılında Ağdere’de diktikleri 150. Yıl Anıtı) bile dikmiştir.

4.1.4. Karabağ Sorununun Doğuşu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin “Karabağ Sorunu” Sınavı

Bilindiği üzere Osmanlı’yı parçalamayı ve topraklarına sahip olmayı hedefleyen dönemin büyük güçleri Osmanlı’daki Hristiyan azınlıkları, özellikle Ermeni ve Rum nüfusu da bu amaç için kullanmaya çalışmıştır. Bu doğrultuda maddi, askeri ve sair araçlarla aldıkları destekle örgütlenen Ermeniler isyan girişimlerinde ve terör saldırılarında bulunmuştur. XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında Anadolu’daki Ermenilere Kafkasya’da yaşayan Ermeniler de eklenmiştir. Ermeni örgütleri içerisinde özellikle 1890’da kurulan ve “Büyük Ermenistan”ı kurmayı hedefleyen Daşnaksutyun Komitesi daha etkili olmuştur.

³⁸⁸ Şavrov, N, N. (1990). *Новая угроза русскому делу в Закавказье*, St. Petersburg, 1911, Tekrar baskı: Bakü, 59.

³⁸⁹ Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı 1905-1920*, İstanbul, 26.

Aslında Daşnaksütyun Komitesi'nin hayal ettiği “Büyük Ermenistan” hem Osmanlı hem Gacar hem de Çarlık Rusya topraklarının bir kısmını kapsamaktaydı. Fakat ilk aşamada örgüt Rusya'yı müttefik olarak gördüğü için daha çok Osmanlı'yı hedef seçmiştir. Bu çerçevede Osmanlı'da yaşayan Ermeni nüfus devlete karşı ayaklandırılmaya çalışılmış, terör eylemleri gerçekleştirilmiştir.

Bu arada, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda Rusların aldığı ağır mağlubiyetle birlikte Çarlık hâkimiyetindeki her yerde siyasî çalkantılar yaşanmıştır. Bu kapsamda, Kafkasya'daki millî uyanış hareketlerine paralel olarak etnik çatışmalar da yaşanmaya başlamıştır. Özellikle 1905 yılında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştır.³⁹⁰ Ermeni örgütleri Karabağ'da, Zengezur'da ve diğer Azerbaycan topraklarında saldırılar düzenlemiş, katliamlar gerçekleştirmiştir. Kanlı olaylar 1906 yılında da bir süre devam etmiştir.

Hem bu yıllarda hem de sonraki aşamada Ermeni tarafının Taşnaksütyun ve diğer örgütlere sahip olması onları amaçlarına ulaşmaları açısından daha güçlü kılmaktaydı. Örneğin, sadece Taşnaksütyun örgütünün XX. yüzyılın başlarında yaklaşık 165 bin üyesi ve 100 askeri, Bulgaristan'da askeri eğitim kampı, Londra'daki Ermeni Millî Bankası'nda 1 milyon Sterlin parası bulunmaktaydı.

Bu arada 19. yüzyıl sonundan itibaren çeşitli silahlı eylemlerle Osmanlı idaresine karşı hareket eden Ermeni örgütleri Birinci Dünya Savaşı'nda da Çarlık Rusya ve diğer itilaf devletleriyle işbirliğine girişmişlerdir.³⁹¹ Pek çok kanlı isyan ve katliamlar olsa da, Van isyanına kadar Osmanlı idaresi sabır göstermiştir. Ancak 19 Nisan 1915'te başlattıkları Van isyanı bardağı taşıran son damla olmuş ve Osmanlı hükümeti, Ermenileri savaşın uzağındaki bölgelere göç ettirme kararını almıştır. Büyük çoğunluğu Osmanlı idaresindeki Suriye, Lübnan ve Irak topraklarına taşınmış olsa da, bu süreçte, yüzbinlerce Ermeni de Kafkasya'ya göçmüştür. Bunların bir kısmı da yine bugünkü Ermenistan ile Azerbaycan'ın Karabağ bölgesine göç etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yaşananlar, özellikle de Rusya'daki Bolşevik Devrimi sonrasında oluşan güç boşluğu Ermeni örgütlerinin Kafkasya'da katliamlara yönelmesine fırsat sağlamıştır. Bilindiği üzere 1917 Bolşevik

³⁹⁰ Swietochowski, a.g.e., 1988, 68-69.

³⁹¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Süslü, A., Kırzioğlu, F., Yinanç, R., Halaçoğlu, Y. (1995). *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars; Eyicil, A.-Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul.

Devriminden sonra Rus Duması (Çarlık Rusya Parlamentosu) feshedilerek Duma'nın Kafkaslardan olan üyeleri Transkafkasya Konfederasyonu'nu oluşturmuştu. Devrimin lideri Vladimir İlyiç Ulyanov (Lenin) Yosif Visaryonoviç Cuğaşvili (Stalin) ile birlikte imzaladıkları “Rusya Halklarının Hakları Bildirisi” ile her milletin kendi geleceğini tayin etmesi ilkesini kabul ettiklerini açıklamış ve bunun sonucunda bölgede bir güç boşluğu oluşmuştu.³⁹²

Bu koşullarda Taşnaklar önderliğinde yıllar öncesinden silahlanan ve eğitim görmüş olan Ermeni örgütleri, Doğu Anadolu'ya ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerine saldırmıştır. Bu süreçte, Bolşevikler normalde karşıt ideolojik görüşte olmalarına rağmen milliyetçi Ermenilerle işbirliği yapmıştır.³⁹³ Kafkasya'da silahlı Ermeni çetelerinin yeni katliamlara girişmeleri karşısında askeri eğitimi ve teçhizatı bulunmayan Azerbaycan Türkleri hazırlıksız yakalanmışlardır. 1918 yılının Mart sonu ve Nisan başlarında Bakü, Şamahı, Guba ve diğer bazı yerleşim birimlerinde Ermeni örgütleri tarafından soykırım gerçekleştirilmiştir.³⁹⁴ Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer bazı bölgelerinde yaklaşık 30 bin Türk katledilmiştir.³⁹⁵

Bu arada hem Ermenilerce gerçekleştirilen katliamlar hem de Gürcü temsilcilerin farklı görüşlerde bulunması, Transkafkasya Konfederasyonu'nun geleceğine ilişkin tartışmalara neden olmuştur. Mayıs sonlarında Transkafkasya Konfederasyonu dağılma sürecine girmiş, ilk olarak 26 Mayıs 1918'de Gürcistan bağımsızlığını ilan ederek Konfederasyondan ayrılmıştır. Bu dönemde Azerbaycan temsilcileri önemli ölçüde Konfederasyonu korumanın Rusya karşısında ortak direnç oluşturma ve uluslararası alanda tanınma girişimlerini güçlü kılacağını savunmuştur. Fakat Gürcistan'ın ayrılma kararından sonra Azerbaycan da 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir.

Öte yandan, Bolşevik devrimi sonrasında Kafkasya'da yeni cumhuriyetlerin kurulması sürecinde tarihi Azerbaycan topraklarına ilişkin ilginç gelişmeler yaşanmıştır. Rus Dumasında Güney Kafkasya'dan olan 3 büyük grup (Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler) birer bağımsız cumhuriyet kurmak isterken en ciddi

³⁹² “Декларация прав народов России”, <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/peoples.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

³⁹³ Swietochowski, a.g.e. 1988, 154-159.

³⁹⁴ Weems, A, S. (2002). *Armenia: Secrets of a “Christian” Terrorist State*, Dallas, 59.

³⁹⁵ Yıldırım, D.- Özönder, C. (1991). *Karabağ Dosyası*, Ankara, 16.

sorunlardan birisi Ermenistan'ın hangi sınırlara sahip olacağı ve başkentinin neresi olacağı konularıydı. Transkafkasya Konfederasyonu'ndaki Ermeni siyasal güçleri Azerbaycan tarafına yaptıkları müracaatta kurmaya çalıştıkları devlet için başkent olarak düşündükleri Gümrü'nün o anda kendi kontrollerinde olmadığı gerekçesiyle Erivan'ı başkent yapmak istediklerini belirtmiştir. 29 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi'ndeki görüşmeler sırasında Başbakan Feteli Han Hoylu, içinde bulundukları koşulları (Kafkasya'daki karmaşık ve zor durumu, Güney Kafkasya'da kurulan yeni cumhuriyetlerin iç sorunlarını, ayrıca kendi aralarındaki sınır sorunlarını çözmeden ayakta kalmalarının zor olacağını, bu sorunları mümkün olduğunca erken çözmeleri durumunda bağımsızlıklarını güçlendirme fırsatı kazanacaklarını, birlikte hareket ederlerse bağımsızlıklarının Batılı devletlerce tanınmasını sağlayabileceklerini ve Rusya tehdidine karşı ortak direnç gösterebileceklerini) gözönünde bulundurarak Ermeni tarafının isteğine olumlu yaklaşmıştır.³⁹⁶

Karar aynı zamanda Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileri arasındaki şu uzlaşmaya dayanmıştır: Azerbaycan "Aleksandropol (Gümrü) Guberniyası" hudutlarında Ermeni Devleti'nin kurulmasına itiraz etmeyecek ve bu tavizin karşılığında Ermenistan hiçbir zaman Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarına yönelik iddia içerisinde olmayacaktı.³⁹⁷

Fakat Ermenistan bu vaadine bağlı kalmamış, çok kısa süre sonra, Haziran sonunda gerçekleştirilen İstanbul Konferansı'nda Azerbaycan'a, ayrıca, Gürcistan ve Türkiye'ye yönelik toprak iddialarında bulunmuştur. Ermenistan toprak iddiası ileri sürdüğü Azerbaycan topraklarında çoğunluğu Ermeni nüfusun teşkil ettiğini ileri sürse de arşiv kaynakları bunu yalanlamaktadır. Örneğin bu bölgelerden birisi olan Karayazı'da nüfusun %89'unu; çoğunluğu Azerbaycan Türkleri olmak üzere Müslümanlar teşkil etmekteydi. Bu dönemde Ermenilerin en yoğun olduğu Zengezur bölgesinde bile 123.095 Müslüman (Azerbaycan Türkleri) ve 99.257 Ermeni yaşamaktaydı.³⁹⁸

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi bu dönemde Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddiaları ve Azerbaycan içerisindeki Ermeni çetelerin

³⁹⁶ Hasanlı, C. (2009) *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti* (1918-1920), Bakü, 96.

³⁹⁷ Hasanlı, a.g.e., 2009, 96.

³⁹⁸ Hasanlı, a.g.e., 2009, 116.

eylemleri karşısında deneyimli bir devlet gibi davranmış, toprak bütünlüğü konusunda taviz vermeyeceğini göstermek için çetelere karşı askeri güç kullanmış, sivil Ermeni yurttaşlarla toplantılar gerçekleştirmiştir.³⁹⁹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yetkilileri, güvenlik güçleri temsilcileri ve dini liderler defalarca Ermeni nüfusun yoğun yaşadığı ve Ermeni çetelerin saldırılar düzenlediği yerleşim birimlerini ziyaret etmiştir. Bölge Ermenileri ile diyalog kapısı açık tutulmuş, kendi görüşlerini açıkça ortaya koymalarına olanak sağlanmıştır. Hatta Bolşevik Ermeni liderlerden A. İ. Mikoyan bile 22 Mayıs 1919'da Lenin'e konuyla ilgili görüşünü yazarken Ermenilerin Azerbaycan'a bağlı yaşamak istediklerini ifade etmiştir.⁴⁰⁰ Karabağ Ermenilerinin 5 Temmuz 1919 tarihli kurultayında Azerbaycan içerisinde yaşamak istedikleri yönünde karar alınmıştır.

Bu arada Azerbaycan temsilcileri Paris Barış Konferansı sırasında ülkenin bağımsızlığının tanınması için yoğun çaba sarfetmiş, fakat İtilaf devletleri Ermenistan ve Gürcistan ile kıyasla Osmanlı'ya yakın olduğunu düşündükleri Azerbaycan'ın bağımsızlığına daha soğuk bakmışlardır. Buna rağmen, 12 Ocak 1920'de bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti resmî olarak tanınırken de Karabağ bölgesi onun bir parçası olarak kabul görmüştür.

1920 yılının başlarından itibaren Ermeni çetelerin Rusya ile işbirliği çerçevesinde yeni isyan girişimleri söz konusu olmuştur.⁴⁰¹ Özellikle Azerbaycan'da Nevruz Bayramı kutanırken Rusya'nın teşviki ve yardımı ile 20 Mart 1920'de bölgede yeniden isyan çıkarılmış, zaten yeni oluşmakta olan Azerbaycan ordusunun askerlerinin çoğu bölgeye gittiği ve Rusya sınırında daha az asker kaldığı sırada, Rus orduları Azerbaycan'ı işgal etmiştir.⁴⁰² Rusya ile sınırda bulunan 350 kişilik Azerbaycan birliği teslim olma önerilerini reddederek savaşmıştır.⁴⁰³ Rusya yaklaşık

³⁹⁹ Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community*, Cambridge, 143.

⁴⁰⁰ Guliyev, D. (1989). "Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Merkezi Komitesi yanında Marksizm-Leninizm İnstitutunun Merkezi Partiya Arxivi, Fond 461, Op. 1, Dosya 4225, s. 1"den aktaran *K истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы*, Bakü, 16.

⁴⁰¹ Nesibzade, N. (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü, 39.

⁴⁰² Weems, a.g.e., 2002, 73.

⁴⁰³ Əliyev, A. (2016). "Yalama stansiyasının platformasında qatar gözləyən 350 ruha ithaf", *Ayna*, 11 Kasım.

70 bin kişilik orduyla 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiş, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet yönetimi kurulmuştur.

4.1.5. Sovyet İşgalinden Sonraki Aşamada Karabağ Sorunu

Rus ordusu Azerbaycan'ı işgal ederken; şu anda resmi olarak Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Zengezur bölgesi bile Azerbaycan sınırları içerisinde bulunmaktaydı. Bu aşamada Ermeni yetkililer, Rus işgalini bir fırsat olarak görmüş, Zengezur, Karabağ ve diğer Azerbaycan topraklarına ilişkin iddialarını gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Sovyet yetkililer işgalden hemen sonraki aşamada Ermenistan'da Rusya karşıtı yönetim olmasını da dikkate alarak daha temkinli davranmıştır. Örneğin, 19 Haziran 1920'de, daha sonra Gürcistan'da komünist yönetimin kurulmasında da ciddi rol oynamış olan Grigori (Sergo) Orconikidze, devrimin lideri Lenin'e, ayrıca Sovyet Rusya'nın Dışişleri Bakanı Georgi Çiçerin'e, Karabağ ve Zengezur'un Azerbaycan'a ait olduğuna ilişkin telgraf yollamıştır.⁴⁰⁴

Fakat Bolşevik Rusya'nın 28 Kasım 1920'de Erivan'ı işgal etmesi ve 2 Aralık 1920'de burada kendi yanlısı olan bir yönetim kurması dengeleri değiştirmiştir. Ermenistan'ın yeni, Moskova güdümündeki liderleri Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını daha ısrarlı bir biçimde dile getirmiştir. Bu iddialar üzerine Azerbaycan Komünist Partisi Merkezi Komitesi 27 Haziran 1921 tarihli kararında Karabağ bölgesinin Azerbaycan'dan koparılamayacağını ifade etmiştir. Fakat Ermenistan'da Sovyet yönetiminin kurulması dengeleri değiştirmiştir. Ermenistan Sovyet yönetiminin talebi üzerine konu Rusya Komünist Bolşevik Partisi (K(b)P) Kafkas Bürosunda görüşülmüştür.

Kafkas Bürosu'nun 4 ve 5 Temmuz 1921 tarihli toplantılarında Karabağ bölgesinin geleceğine ilişkin görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sırasında ortaya 4 seçenek sunulmuştur:

- Karabağ bölgesi tamamen Azerbaycan sınırlarında kalmaya devam etsin;
- Karabağ bölgesinin genelinde (tüm Ermeni ve Müslüman nüfusu kapsayacak şekilde) plebisit yapılsın;

⁴⁰⁴ Aliyev, a.g.e., 1989, 80.

- Karabağ'ın dağlık kısmı Ermenistan'a birleştirilsin;
- Sadece Karabağ'ın dağlık kısmında yaşayan Ermeniler arasında plebisit yapılsın.

4 Temmuz 1921'de Kafkas Bürosu'nda yapılan görüşmeler sonunda 4 üyenin oyu ile Azerbaycan topraklarının bir kısmının Ermenistan'a verilmesi (Rusça orijinalinde “*Naqornuyu çast Karabaxa vklyuçit v sostav Armenii*” – Karabağ'ın dağlık kısmının Ermenistan'a birleştirilmesi”) konusunda karar alınmıştır. Büro toplam 11 üyeden oluşmaktaydı ve sadece 1 üyesi Azerbaycan Türkü idi, ayrıca karar 4 üyenin oyu ile alınmıştı (bazı üyeler oylamaya katılmamış ya da çekimser kalmıştı). Azerbaycan temsilcisi Neriman Nerimanov bu yaklaşıma sert tepki göstermiş, ortaya konan görüşün, realiteyi yansıtmadığını ifade etmiştir. Bunun üzerine devam eden görüşmeler sonucunda 5 Temmuz 1921 tarihinde, diğer etkenlerin yanı sıra bölgenin Azerbaycan'la olan daimi bağlantısı da dikkate alınarak “Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan SSC'de kalması” (Rusça orijinalinde “*Nagornıy Karabax ostavit v predalax ASSR*”), aynı zamanda Şuşa şehri idari merkez olmak üzere özerk bir yapı oluşturulması kararlaştırılmıştır.⁴⁰⁵

Böylece, Ermeni üyelerin de oyları ile (Ermeni üyeler farklı günlerde farklı görüşler ortaya koymuştur) Karabağ bölgesinin dağlık kısmının Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalması konusunda görüş birliğine varılmıştır.⁴⁰⁶

Karabağ sorununun 20. yüzyılın sonlarında tırmanmasının temel nedenlerinden birisi de bölgede tamamen yapay sınırlar çizilmek suretiyle özerk bir yapının kurulması olmuştur. Moskova yönetiminin bu konudaki baskısına Azerbaycan'daki komünist yönetimin ilk başta sıcak bakmaması üzerine Azerbaycan yönetiminin başı da değiştirilmiş ve Rus Sergey Kirov, yönetimin başı olarak atanmıştır.⁴⁰⁷ Hemen ardından, 7 Temmuz 1923'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin (DKÖB) oluşturulması konusunda karar alınmış, özerk bölgenin merkezi olarak Hankendi belirlenmiştir.⁴⁰⁸ Kısa bir süre sonra ise Hankendi'nin ismi “Stepanakert” olarak değiştirilmiştir.

⁴⁰⁵ Mahmudov-Şükürov, a.g.e., 2005, 54-55.

⁴⁰⁶ Aliyev, a.g.e., 1989, 84-85.

⁴⁰⁷ Nesibli, N. (2000). *Azərbaycanın Geopolitikası və Neft*, Bakü, 183.

⁴⁰⁸ Guliyev, a.g.e., 1989, 52-53.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin (SSCB) kurulmasından sonra Moskova yönetimi bir yandan sorunu dondurmaya diğer yandan ise gelecekte kullanabileceği potansiyel sorun alanlarını canlı tutmaya çalışmıştır. Özellikle tarihi Karabağ bölgesinde sadece Ermenilerin yoğunluk teşkil ettiği yerleşim birimlerini kapsayan idari sınırlar çerçevesinde özerk yapının oluşturulmuş olması⁴⁰⁹, buna karşın Azerbaycan Türkleri Ermenistan'daki daha fazla etnik yoğunluğa sahip oldukları halde onlar için her hangi bir statünün öngörülmemesi, hatta fırsat buldukça Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'daki tarihi yurtlarından çıkarılmaları Moskova yönetiminin asıl niyetini ortaya koymuştur.⁴¹⁰

Rusya Anadolu'dan Türkistan'a uzanan Türk coğrafyasının bütünsel varlığını tehdit olarak değerlendirmiş, hatta Bolşevik Rusya Dışışleri Bakanlığı resmi belgelerinde "Türkler ve Kürtlerle• bizim(!) Tatarlar•• arasında" Ermenilerin merkeze alınması suretiyle bir "engel" oluşturulması stratejik öncelik olarak belirtilmiştir.⁴¹¹ Bu çerçevede yukarıda da ifade edildiği üzere Sovyet yönetimi döneminde bir zamanlar Azerbaycan SSC'nin parçası olan topraklar Ermenistan'a verilmiştir. Buna ilişkin belgeler arşiv kaynaklarında da yer almaktadır.

18 şubat 1929'da tarihi Azerbaycan bölgesi Zengezur'un son bölümü olan İran sınırına uzanan güney kısmı da Ermenistan'a verildi. Böylece Azerbaycan SSC'nin diğer bölgeleriyle Nahçıvan bölgesi arasındaki kara bağlantısı tamamen kopmuş, böylece Bakü ile Türkiye arasında doğrudan kara bağlantısı da kaybolmuştur. Transkafkasya Merkez Yürütme Kurulu'nun 18 şubat 1929 tarihli kararıyla aşağı Karabağ'ın bazı köylerinin, Azerbaycan SSC'ye bağlı Cebrayıl kazasının Nved, Eynadzor, Tugut köylerinin, Ordubad kazasına bağlı Kerkivan köyünün ve Kilid köyünün bir bölümünün Ermenistan'a verilmesinden sonra Azerbaycanlı nüfusa sahip "yeni Ermeni" topraklarında yapay şekilde o döneme kadar mevcut olmamış Ermenistan SSC'ye bağlı Megri kazası oluşturulmuştur."⁴¹²

⁴⁰⁹ Aslanlı, a.g.m., 2011, 162.

⁴¹⁰ Cabbarlı, H. (2002). "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, 4, 122-146.

• Anadolu'da yaşayanlar kastediliyor.

•• Azerbaycan Türkleri kastediliyor.

⁴¹¹ Boryan, A. B. (1929). *Армения, международная дипломатия и СССР* (II. Cilt), Moskova, 413-418.

⁴¹² Mehdiyev, a.g.e., 2015, 118.

Moskova yönetimi sonraki aşamada Türkiye'ye yakın bölgede "ileri karakol" olarak düşündüğü Ermenistan'da Türk nüfusun yoğunluğunu azaltmak için yeni adımlar atmıştır. XX. yüzyılın ortalarında resmi Ermenistan sınırları içerisinde kalan tarihi yurtlarında yaşamakta olan Azerbaycan Türklerinin önemli kısmı zorla Azerbaycan'a göç ettirilmiştir. SSCB Bakanlar Konseyi bununla ilgili olarak 23 Aralık 1947 ve 10 Mart 1948 tarihli iki karar almıştır.

Bu kararların uygulanması ilki 1948'de, ikincisi 1949'da, üçüncüsü ise 1950'de olmak üzere üç aşamada gerçekleştirilmiştir. Ermenistan'daki tarihi yurtlarından yaklaşık 100 bin Azerbaycan Türkünün göç ettirilmesi planlansa da uygulanan diğer politikalarla 150 bine yakın kişi göç ettirilmiştir.⁴¹³ Zorla göç ettirilen Azerbaycan Türklerinin yaklaşık %30'u göçün uygunsuz koşullarda gerçekleştirilmesi, ilk yaşadıkları bölgeyle uygun olmayan coğrafi koşullara sahip bölgelerde zorla tutulmaları, açlık ve hastalık gibi nedenler yüzünden hayatlarını kaybetmişlerdir.⁴¹⁴

Ermenistan, Azerbaycan'a yönelik toprak iddiasını 1964 yılında yeniden gündeme getirmiştir. Bu dönemde SSCB yönetimi Batılı ülkelerdeki Ermeni lobisinden yararlanmak için "Ermeni meselesi"ni yeniden gündeme getirmekte, sözde soykırım iddialarını canlandırmaktaydı. Ermenistan yetkilileri bu konjunktürden yararlanmayı hedeflemekteydi. Fakat Sovyet lider Kuruşçev Ermenistan'ın toprak iddialarına olumsuz yaklaşmıştır.

SSCB döneminde kabul edilmiş tüm Anayasalarda ve yasalarda eski DKÖB Azerbaycan toprağı olarak kalmıştır. Sovyet döneminde bölgenin Azerbaycan sınırları içerisinde statüsü en son 16 Haziran 1981 tarihli Azerbaycan SSC'nin Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi Yasası ile düzenlenmiştir.⁴¹⁵

⁴¹³ Memmedov, I. – Asadov, S. (1992). *Ermənistan Azərbaycanlıları və Onların Acı Taleyi*, Bakü, 49.

⁴¹⁴ Cabbarlı, a.g.e., 2002, 141.

⁴¹⁵ Azertag. (2022). "Ложь Сержа Саргсяна", https://azertag.az/ru/xeber/LOZH_SERZHA_SARGSYANA-92633 (Erişim tarihi: 24.07.2023).

4.1.6. Sovyetler Birliği'nin Dağılma Sürecinde Sorunun Yeniden Gündeme Gelmesi

Ermenistan yetkilileri ve bazı Ermeni aydınları Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarından vazgeçmemiş, her fırsatta konuyu gündeme getirmeye çalışmıştır. Fakat SSCB'deki genel ortam onların bu iddialarını gerçekleştirmesine olanak vermemiştir.

1985'te Mihail Gorbaçov iktidara geldikten sonra ülkedeki genel ortam Ermenileri Azerbaycan topraklarına yönelik iddialarını açıkça ortaya koyma konusunda cesaretlendirmiştir. Bunda özellikle Ermeni lobisinin ve SSCB'deki Ermeni aydınların Gorbaçov'la geliştirdiği ilişki, Gorbaçov'un çevresinde üst düzey görevlerde Ermenilerin bulunması ve daha sonra üst düzey görevdeki en etkili Azerbaycan Türkü olan Haydar Aliyev'in Başbakan 1. Yardımcılığı görevinden uzaklaştırılması önemli bir etken olmuştur.

Ermenistan hem işgalci girişimlerine ideolojik altyapı oluşturması hem de eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ndeki Ermeni nüfusu ayrılıkçılığa teşvik etmek için Azerbaycan'daki Ermenilerin ayrıma tabi tutulduklarını, ekonomik ve kültürel baskı altında olduklarını, tüm temel haklardan yoksun bırakıldıklarını iddia etmekte, sürekli bu yönde propaganda yapmaktaydı. SSCB yönetimi bu iddiaları araştırmak üzere komisyon oluşturmuş, Gorbaçov'un Ekonomi Danışmanı Ermeni kökenli Abel Agambekyan olduğu halde komisyonun sunduğu raporda Ermenilerin sosyal ekonomik durumuna ilişkin iddiaların asılsız olduğu ortaya konmuştur.

Tam aksine Azerbaycan'daki Ermeniler ister eski DKÖB'de isterse de genel olarak Azerbaycan'da her açıdan daha geniş haklara ve olanaklara sahip olmuştur. Ermeniler sadece DKÖB'de değil, Bakü'de de çok etkili pozisyonlarda görev almıştır. Örneğin, Azerbaycan SSR Orman ve Ağaç İşleme Endüstrisi Bakanı, Bakü Şehir Kirov Rayonu Parti Komitesi Birinci Sekreteri (rayonun en üst yöneticisi), Azerittifak Başkan Yardımcısı, Azerbaycan SSC Başsavcılığı Soruşturma Savcısı, Azerbaycan SSC Başsavcılığının Baş Denetçisi, Devlet Güvenlik Komitesi (KGB) Başsavcısı, Bakü Şehir Ağır Ceza Savcısı, Azerkimya Birliği Başkan Birinci Yardımcısı, Bakü Şehir Yönetim Komitesi Başkan Yardımcısı, Bakü Şehir Plan İdaresi Başkanı;; Bakü Tamir İnşaat İdaresi Genel Müdürü ve diğer üst düzey görevlerde Ermeni kökenli kişiler bulunmaktaydı.

Halbuki, Ermeniler Azerbaycan'da nüfusun çok küçük bir oranını teşkil etmekteydi. Buna karşın sayıları ve oranları çok daha fazla olan Ermenistan'daki Azerbaycan Türklerine bu hakların tanınmaması bir yana onlar zorla Ermenistan dışına göç ettirilmiştir. Bunun sonucunda 1918 yılında Ermenistan Cumhuriyeti kurulduğunda bu coğrafyadaki 1339 yerleşim biriminde 600 binin üzerinde Azerbaycan Türkü yaşadığı halde SSCB resmen dağıldığı zaman bu ülkedeki Azerbaycan Türklerinin tamamı zorunlu göçe tabi tutulmuştu.

Ermenistan 1988 yılına kadar daha çok söylem ve kitlesel düzeyinde adımlar atmış (Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarının medya ve toplu gösteriler yoluyla ifade edilmesi, Azerbaycan Türklerinin Ermenistan'dan zorla çıkarılması, Hankendi ve çevresindeki Azerbaycan Türkleri üzerinde baskı kurulması vb.) 1988 yılından itibaren hukuki zeminde adımlara yönelmiştir. Bu zemindeki ilk adım 20 Şubat 1988'de DKÖB Bölge Sovyetinin (yerel meclis) almış olduğu karardır. Bölge Sovyeti 20 Şubat'ta Ermenistan'a birleşme isteğini ifade eden müracaatı onaylamıştır. Bu, Sovyetler Birliği'nde görülmemiş bir olaydı, çünkü çok otoriter, tam merkezden yönetilen bir devlette bölgesel meclis yetkisi dışına çıkarak SSCB temel yasalarını ihlal etmekte ve iç savaşa neden olacak girişimde bulunmaktaydı. SSCB yönetimi 21 Şubat 1988'de eski DKÖB yerel meclisinin adımını hem yasalara hem de fiili gerçekliğe aykırı olduğu gerekçesiyle reddetmiştir. Fakat bu ağır suçu işleyenlerle ilgili ayrıca bir tutum içerisine girmemiştir. Muhtemelen bunun da etkisiyle Ermenistan saldırganlığını artırmış, Askeran rayonunda iki Azerbaycanlı genç katledilmiştir. Ardından Ermenistan medyasının (1988 yılında SSCB'de bir gazetenin merkezi yönetimin politikalarına aykırı yayın yapması mümkün değildi) da saldırgan söylemi ile Zengezur, Gökçe ve başka bölgelerde yaşayan Azerbaycan Türkleri katliamlara maruz bırakılmış ve göçe zorlanmıştır. Bu sürecin sonunda yaklaşık 200 bin Azerbaycan Türkü Ermenistan'daki tarihi yurtlarını terketmek zorunda kalmıştır.

Moskova yönetiminin gerekli önlemleri almaması üzerine eski DKÖB Yüksek Sovyeti 12 Temmuz 1988'de bu kez daha da ileri giderek Ermenistan'a birleşme kararı almıştır. Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti 13 Temmuz 1988'de eski DKÖB Yüksek Sovyeti'nin kararını geçersiz ilan etmiştir.⁴¹⁶ Ardından SSCB Yüksek Sovyeti de

⁴¹⁶ "Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi", <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

konuyu görüşmüş, SSCB Anayasası'nın 78. maddesinde yer alan "her hangi bir Sovyet cumhuriyetinin sınırı onun rızası olmadan değiştirilemez" hükmü gereğince Azerbaycan'ın sınırlarının değiştirilmesinin mümkün olmadığına ilişkin karar almıştır.⁴¹⁷ Bu karara rağmen Ermenistan saldırgan politikalarını artırmıştır.

SSCB merkezi yönetiminin soruna bu aşamada çözüm olarak düşündüğü yöntemlerden birisi 12 Ocak 1989'da eski DKÖB'nin yönetimini Azerbaycan'dan alarak yeni oluşturulmuş olan Özel Yönetim Komitesi'ne vermek olmuştur. Bu amaçla Mihail Gorbaçov'un danışmanlarından olan Arkadi Volski başkanlığında 5.400 kişilik İçişleri Bakanlığı birliği bölgeye yollanmıştır.⁴¹⁸ Fakat bu, durumu değiştirmemiş, tam aksine Ermenistan'ın saldırganlığı ve bölgede oluşan çetelerin eylemleri artmıştır.

Bunun üzerine Moskova yönetimi 28 Kasım 1989'da Özel Yönetim Komitesi'ni feshetmiş, önceki duruma geri dönmüştür. Ermenistan Parlamentosu bu kez 1 Aralık 1989 tarihinde komşu cumhuriyetin topraklarının bir kısmını (eski DKÖB'yi) Ermenistan Cumhuriyeti'ne birleştirdiğine ilişkin karar almıştır.⁴¹⁹

9 Ocak 1990 tarihinde ise Ermenistan Parlamentosu Bütçe Yasası'nı onaylarken ekonomik plan kapsamına DKÖB'yi de dahil etmiştir. Fakat Moskova yönetimi bununla ilgili gerekli adımları atmamış, Azerbaycan yönetimi ise sadece sözde tepkiler vermekle yetinmiştir.

Bu arada Azerbaycan Türklerine yönelik saldırılar sürmüştür. Örneğin, 2 Ocak 1990 tarihinde Hankendi'den geçen otobüs konvoyuna Ermeni çetelerin saldırısı güvenlik güçleri tarafınan zorlukla önlenmiş, buna rağmen 1 kişi öldürülmüş, 3 kişi ise yaralanmıştır. 12 Ocak 1990'da Ermeni silahlı birliklerinin bölgedeki Türk yerleşim birimlerine saldırımları sonucunda 12 kişi katledilmiş, 22 kişi rehin alınmıştır.⁴²⁰

Bu arada Moskova yönetimi Ermenistan'ın saldırılarını durdurmak yerine Azerbaycan'ın artan tepkilerini ve bağımsızlık taleplerini engellemek üzere askeri operasyon yapmıştır. Kızıl Ordu birlikleri 19 Ocak akşamı ve 20 Ocak gecesinin ilk

⁴¹⁷ Kommunist , 20 Temmuz 1988

⁴¹⁸ Kreçetnikov, A. (2013). "Qara bağ: SSRİ dağılmağa nədən başladı", BBC, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_karabakh_history (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴¹⁹ TASS. (2020). "История нагорнокарабахского конфликта", 16 Temmuz, <https://tass.ru/info/8979501> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴²⁰ Kengerli, a.g.m., 1999, 14.

saatlerinde Bakü merkezli olmak üzere Azerbaycan'a saldırmış, katliam gerçekleştirmiştir. Katliam sonucunda en az 147 kişi şehit olmuş, 1000'e yakın kişi yaralanmış, ayrıca 841 kişi gözaltına alınmıştır.

Ermenistan ise hukuka aykırı eylemlerine devam etmiş, 23 Ağustos 1990'da egemenliğini ilan ederken, yine Azerbaycan topraklarını kendi sınırları içerisinde göstermiştir.⁴²¹

1991 yılına gelindiğinde bir yandan Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik sınırdaki saldırıları, ayrıca Hankendi ve çevresinde SSCB yönetiminin de katkısı ile çeşitli grupların saldırıları sürmekte, diğer yandan SSCB'nin geleceğine ilişkin belirsizlik söz konusu olmaktaydı.⁴²² Bu koşullar altında nihayet 14 Mart'ta SSCB lideri Mihail Gorbaçov SSCB resmi haber ajansı TASS'a "Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası" olduğunu ifade eden açıklama yapmıştır.⁴²³

19-21 Ağustos 1991 tarihlerinde sadece SSCB'nin değil, belki dünyanın da tarihini değiştiren önemli olaylardan birisi yaşanmıştır. SSCB lideri Gorbaçov'a karşı askeri darbe girişimi gerçekleştirilmeye çalışılmış, fakat bu girişim özellikle Rusya lideri Boris Yeltsin'in darbenin karşısında durmasıyla başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu başarısızlık aynı zamanda Sovyet cumhuriyetlerinin bağımsızlık sürecini hızlandırmış, aynı zamanda Ermenistan'ın Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını da yeni bir aşamaya geçirmiştir. Ermenistan uluslararası hukuku ihlal ettiği suçlamasına hedef olmamak için direkt toprak iddiası ileri sürme stratejisini "bölge Ermenilerinin bağımsızlık talebi" stratejisi ile değiştirmiştir. Hemen ardından "Dağlık Karabağ Ermenileri"ni temsil ettiklerini söyleyen bir grup toplanarak "bağımsızlık" ilan etmiştir.⁴²⁴

Bu arada Ermenistan'ın sınırdaki, Hankendi ve çevresindeki saldırıları da süregelmiştir. Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki gerginliğin tırmanmasını ve savaşa dönüşmesini arzu etmeyen Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan

⁴²¹ "Декларация о независимости Армении", <https://www.gov.am/ru/independence/> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴²² Nezavisimaya Gazeta. (1991). "Политические игры вокруг Карабаха", 16 Mart.

⁴²³ İzvestiya. (1991). "Обращение Президента СССР "К народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха", 15 Mart.

⁴²⁴ Avakian, A. (2005). *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, <https://www.deutscharmenischegesellschaft.de/wp-content/uploads/2010/05/SHAHEN-AVAKIAN-Nagorno-Karabakh-Legal-Aspects-2005.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev çözüm için girişimlerde bulunmuştur. Liderler 20 Eylül 1991 tarihinde Bakü'yü, ertesi gün Hankendi'yi ve Erivan'ı ziyaret etmiştir.⁴²⁵ Bu ziyaretten bir barış umudu doğmuş, varılan uzlaşma gereği 23 Eylül 1991'de Rusya'nın Jeleznovodsk kentinde gerçekleştirilmiş olan barış görüşmeleri sonucunda Azerbaycan ve Ermenistan, Yeltsin ve Nazarbayev'in garantörlüğünde anlaşmaya varmıştır.⁴²⁶

Bu uzlaşmanın devamı mahiyetinde Azerbaycan-Ermenistan sınırındaki İcevan rayonunda yeni bir görüşme gerçekleştirilmiş ve İcevan Protokolü imzalanmıştır. Fakat Ermenistan, saldırılarını devam ettirmiştir. Bunun üzerine Azerbaycan tarafı, Rusya ve Kazakistan gözlemcilerini durumu gözlemlemek üzere davet etmiştir.⁴²⁷ 20 Kasım 1991'de ortak heyet bölgede durumu gözlemlemek isterken heyeti taşıyan helikoptere Ermenistan güçlerinin işgali altında bulunan topraklardan ateş edilmiştir. Helikopterde bulunan üst düzey Azerbaycan yetkilileri, Azerbaycan Devlet Sekreteri Tofiq İsmayılov, İçişleri Bakanı Mehmed Esedov, Başsavcı İsmet Qayıbov, iki Rus general ve Birisi Kazakistan İçişleri Bakan Yardımcısı Sanlal Dasumoviç Serikov dahil olmak üzere Kazak ve Rus gözlemciler, ayrıca gazeteciler bu terör saldırısı sonucunda hayatını kaybetmiştir.⁴²⁸

1980'lerin sonlarında gerginliğin tırmanmasından sonra çok ağır sonuçlara yol açan bir olay olan bu terör saldırısının ardından Azerbaycan nihayet Ermenistan'a giden demir yolunu kapatmıştır. Bu saldırı Azerbaycan'da büyük tepkilere neden olmuş, Azerbaycan Parlamentosu 26 Kasım 1991'de bölgenin özerklik statüsünü ortadan kaldırmıştır.⁴²⁹

4.1.7. Ermenistan'ın İşgalci Saldırılarını Artırması ve Sorunun

Uluslararasılaşması

SSCB'nin dağılmasına kadarki aşamada Ermenistan açıkça Azerbaycan'a yönelik toprak iddiası ileri sürmekte ve işgalci girişimlerini perdeleme gereği duymamaktaydı. Fakat uluslararası sistemin bağımsız bir parçası olmaya başladıktan

⁴²⁵ Gasimov, M., a.g.e., 1996, 102.

⁴²⁶ "Zheleznovodsk Declaration", <https://peacemaker.un.org/node/473> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴²⁷ Çiloğlu, F. (1998). *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, İstanbul, 152.

⁴²⁸ "Erməni terroru", <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴²⁹ "Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu", <https://e-qanun.az/framework/6783> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

sonra Ermenistan farklı bir strateji izlemeye çalışmıştır. Ermenistan bu kez Azerbaycan topraklarına yönelik açık iddiadan ziyade sözde eski “Dağlık Karabağ”ın “bağımsızlık mücadelesi”ni destekleme taktiğine geçmiştir. Bu çerçevede 10 Aralık 1991’de Hankendi ve çevresinde Ermenistan ve Rus askerlerinin işgali altında bulunan Azerbaycan topraklarında “devlet” kurmak için sözde referandum yapılmıştır.⁴³⁰

Bu arada Ermenistan işgalci saldırılarını sürdürmüş, Hocalı’yı işgal etmek üzere kuşatma altında tutmuş, Ocak 1992’de Azerbaycanlı sivilleri taşıyan helikopteri düşürmüş, helikopterde bulunan 40 kişi hayatını kaybetmiştir.⁴³¹

Şubat 1992’de hem Avrupa Parlamentosu hem İran hem de Rusya soruna ilişkin girişimlerde bulunmuştur. 20 Şubat 1992’de Rusya’da gerçekleştirilen görüşmelerde çatışmalara bir an önce son verilmesi ve yerleşim bölgeleri üzerinde ablukanın kaldırılması konusunda karara varıldığı açıklansa ve 24 Şubat 1992’de İran Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti barış için bölgeyi ziyaret etse de sonraki gelişmeler Ermenistan ve Rusya’nın samimi davranmadıklarını göstermiştir. Ermenistan ablukayı kaldırma sözü verdiği halde tam aksine 25 Şubat’ı 26 Şubat’a bağlayan gece abluka altında tuttuğu Hocalı’ya Rus zırhlı alayının desteği ile saldırmış ve soykırım yapmıştır.

Bölgedeki tek havaalanının bulunduğu Hocalı, Ermenistan’ın 1991 yılındaki saldırıları sonucunda tamamen kuşatma altına alınmıştı. Azerbaycan bu kuşatmayı bir türlü kaldıramamakta ve Hocalı’ya helikopterlerle ulaşabilmekteydi.⁴³² Ocak 1992’de helikopterin vurulmasından sonra hava yolu ile bağlantı da durmuştu. Mütellibov yönetimi bazı küçük girişimler dışında saldırının hedefi olacağı bilinen Hocalı’yı savunmak için ciddi bir adım atmamış, Rusya’dan destek beklemiştir. Ama tam aksi yaşanmıştır. Ermenistan güçleri Hocalı’ya saldırmış ve soykırım gerçekleştirmiştir. Soykırım sırasında 63’ü çocuk, 106’sı kadın, 70’i yaşlı olmak üzere 613’ten fazla insan katledilmiştir. 1275 kişi rehin alınmış, 500’ün üzerinde insan yaralanmıştır. Soykırım sırasında kaybolan 150 kişiden daha sonra hiç haber alınamamıştır.

⁴³⁰ Avakian, a.g.e.

⁴³¹ “Armenian terrorism”, http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39 (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴³² Cafersoy, a.g.e., 2001, 41.

Azerbaycan yetkilileri, Hankendi'deki Rus Zırhlı Alayının soykırımında yer aldığını resmi olarak açıklamıştır.⁴³³ Nitekim daha sonra bu zırhlı alaydan firar eden 4 Rus askeri (Yuriy Yaknoviç, Aleksey Bondarev, Pavel Antipin ve Pavl Zuev) 3 Mart 1992'de düzenledikleri basın toplantısında, "beyinlerinin yıkıldığını ve Hristiyan Ermeniler yanında Müslüman Azerbaycanlılara karşı savaşmalarının istendiğini" açıklamıştır.⁴³⁴

Hocalı Soykırımı ile Ermenistan bölgenin tamamının işgali açısından stratejik bir hedefini gerçekleştirmiş, havaalanının bulunduğu kenti işgali altına almıştır. Ayrıca yaptığı vahşetle Azerbaycan toplumundaki psikolojik durumu olumsuz etkilemeye çalışmış, sonraki aşamada saldıracağı Azerbaycan yerleşim birimlerinde karmaşa ortamının oluşması için psikolojik altyapı oluşturmuştur.

Bu arada Azerbaycan ve Ermenistan'ın Ocak 1992'de AGİK üyesi olmasıyla konu bu örgütün gündeminde de yer almaya başlamıştır. AGİK Dışişleri Bakanları Konseyi 24 Mart 1992 tarihli toplantısının sonuç bildirisinde sorunun çözümü için Belarus'un başkenti Minsk'te uluslararası konferans gerçekleştirilmesi çağrısı yapmıştır.⁴³⁵ Konferansın Azerbaycan, ABD, Almanya, Ermenistan, Belarus, İsveç, İtalya, Fransa, Türkiye, Çek ve Slovak Federal Cumhuriyeti'nin katılımıyla gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Daha sonra Temmuz 1992'de yapılması planlanan konferansa başkanlık etmek üzere İtalyan temsilci Mario Rafaelli atanmıştır.

Azerbaycan 2 Mart 1992'de BM'ye üye olduktan sonra Ermenistan'ın işgalci girişimlerinin durdurulması için girişimlerde bulunmuştur. Azerbaycan yetkilileri BM'ye başvurarak Ermenistan'ın saldırılarının derhal durdurulmasını ve BM Antlaşmasının açık ihlallerinin önlenmesini talep etmiştir. BM Genel Sekreteri Mart ayı ortalarında özel temsilcisi Cyrus Vance başkanlığındaki heyeti bölgeye yollamıştır. Cyrus Vance, ziyaretin sonuçlarıyla ilgili olarak BM Güvenlik Konseyi'ne rapor sunmuş, Konsey 26 Mart 1992 tarihli toplantısında Minsk sürecini destekleme kararı almıştır.⁴³⁶

⁴³³ Aslanlı, A. (2001). "Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu", *Avrasya Dosyası*, 7 (1), 404.

⁴³⁴ Mehtiyev, A. (1992). "Брифинг в пресс-центре Президента Азербайджана", *Nezavisimaya Gazeta*, 5 Mart.

⁴³⁵ "Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council 24 March 1992, Summary of Conclusions", <https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/29121.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴³⁶ Sarkisyan, M. (1998). *Политические проблемы Кавказа и Армении: Политика Армении в регионе*, Erivan, 59.

Nisan 1992 başında AGİK gözlemci heyeti bölgeyi ziyaret etmiş, ayrıca Roma'da sorunun çözümüyle ilgili toplantı yapılmıştır.⁴³⁷

İran da 1992 Şubat'ındaki başarısız arabuluculuk girişiminin ardından Mayıs başında yeniden girişimlerde bulunmuş, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerini Tahran'a davet etmiştir. 7 Mayıs 1992'de, Tahran'da İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani'nin arabuluculuğuyla Azerbaycan ve Ermenistan liderleri arasında barış anlaşması imzalanmıştır.⁴³⁸ Daha öncekilerde olduğu gibi bu kez de Ermenistan anlaşmaya uymamış, sadece bir gün sonra Şuşa'yı işgal etmiştir. Bu dönemde Azerbaycan'daki iç karmaşa ortamını da fırsat bilen Ermenistan Rusya'nın desteği ile işgalci girişimlerini sürdürmüş, 17 Mayıs 1992'de bu kez eski DKÖB ile Ermenistan arasındaki rayon olan Laçın'ı işgal etmiştir.⁴³⁹

21 Mayıs 1992'de Helsinki'de gerçekleştirilen AGİK Kıdemli Memurlar Komitesi toplantısında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü vurgulayan ve bölgedeki dış askeri güçlerin çıkmasını öngören tasarı 51 ülkenin oyu ile kabul edilmiştir. Tasarının aleyhinde oy kullanan tek ülke Ermenistan olmuştur. Ermenistan bu arada Minsk sürecini sürekli sabote etmiş, bir türlü Minsk Konferansı için hazırlıkların tamamlanmasına fırsat tanımamıştır. AGİK, BM ve diğer uluslararası kuruluşlar ise Ermenistan'ın bu yeni işgalci saldırıları konusunda net bir tutum takınmamış, sonuç alıcı adımlar atmamıştır.⁴⁴⁰

7 Haziran'da Azerbaycan'da gerçekleştirilen devlet başkanlığı seçimlerini kazanan Elçibey kısa sürede milli ordu kuruculuğu yönünde adımlar atarak 1992 yazında Ermenistan'ın saldırılarını durdurmayı ve daha önce işgal edilmiş bazı bölgeleri kurtarmayı başarmıştır. Bu arada 26 Ağustos 1992 tarihinde Kazakistan Devlet Başkanı Nazarbayev, 27 Ağustos'ta ise Minsk Grubu Başkanı Mario Rafaelli barış için yeni girişimde bulunmuştur. Sırasıyla Azerbaycan'ı ve Ermenistan'ı ziyaret ederek ateşkes yapılması ve Minsk Konferansı için görüşmelere başlanması çağrısını yapmıştır. 27 Ağustos'ta Azerbaycan ile Ermenistan arasında protokol imzalanmış,

⁴³⁷ Aslanlı, A. (2002). "Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ", *Yeni Türkiye: Türkler Özel Sayısı*, 19. cilt, 200.

⁴³⁸ "Joint Statement of the Heads of State in Tehran", <https://peacemaker.un.org/node/475> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴³⁹ Azertag. (2020). "17-18 May – Laçın rayonunun işğalı günüdür", 18 Mayıs, <https://portal.azertag.az/az/node/13703> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴⁴⁰ Aslanlı-Hesenov, a.g.e., 2005, 53.

fakat Ermenistan buna da uymamıştır.⁴⁴¹ Rusya'nın Eylül 1992'deki sözde girişimleri ve BM Genel Sekreteri Özel Elçisi Jack Marisca'nın Ekim 1992'deki çabaları da aynı şekilde sonuçsuz kalmıştır.

Bu arada Rusya'nın Azerbaycan'da çıkardığı iç karışıklar ve Ermenistan'a verdiği ciddi destek cephedeki durumu yeniden Azerbaycan aleyhine çevirmiştir. Mart ayında Rafaelli'nin arabuluculuğuyla barış görüşmeleri sürerken Ermenistan Azerbaycan'ın Kelbecer rayonuna saldırı başlatmıştır. Saldırı sonucunda Nisan başında Kelbecer tamamen işgal edilmiş, insanların bir kısmı katledilmiş, bir kısmı esir alınmış, bir kısmıysa iç göçmen durumuna düşmüştür.

Kelbecer'in işgali uluslararası alanda o güne kadarkinden daha sert tepkiyle karşılanmıştır. Hem çok sayıda devlet işgali kınamış hem de konu BM başta olmak üzere uluslararası kuruluşların gündemine getirilmiştir. İşgalden hemen sonra Türkiye ve Pakistan sert şekilde, İran, İngiltere ve İtalya yumuşak dille işgali kınayan açıklamalar yapmıştır. Genellikle sessiz kalmayı tercih eden ABD 6 Nisan 1993'te, AB 8 Nisan 1993'te işgali kınamıştır. Azerbaycan tarafı, sürekli olarak görüşmeler sırasında Azerbaycan toprakları Ermenistan tarafından işgal edildiği için barış görüşmelerinden çekilmiştir.⁴⁴²

Azerbaycan Ermenistan'ın işgalci saldırılarının durdurulması ve sona erdirilmesi için BM, AGİK, İKÖ ve diğer uluslararası kuruluşlar nezdinde çabalarını sürdürmüştür. Nisan 1993'te Pakistan temsilcisi Jamsheed Marker'in BM Güvenlik Konseyi Dönem Başkanı olması bazı devletlerin Ermenistan'ı açıkça desteklemesi nedeniyle uluslararası örgütler nezdinde genellikle arzu ettiği sonuçlara ulaşamayan Azerbaycan açısından bir fırsat oluşturmuştur. 6 Nisan 1993'te Jamsheed Marker, Güvenlik Konseyi'nin Kelbecer'i işgalinden rahatsızlık duyduğunu açıklamış, devletlerin sınırlarının değişmezliğini ve toprak bütünlüğünün önemini vurgulanmıştır. Dönem Başkanı ayrıca BM Genel Sekreterinden acilen Güvenlik Konseyi'ne rapor sunmasını talep etmiştir. Bu rapor 14 Nisan 1993 tarihinde sunulmuştur. Raporda, Kelbecer'in işgali sırasında tankların, ağır çaplı silahların ve

⁴⁴¹ Zolyan, S. (1991). *Нагорный Карабах: Проблема и Конфликт*, <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴⁴² Aslanlı, a.g.m., 2001, 407.

uçakların kullanıldığı, işgalin geniş çaplı bir saldırı sonrasında gerçekleştiği belirtilmiştir.⁴⁴³

Rusya ise yine de bölgenin kontrolünü kaybetmeme stratejisi çerçevesinde işgalden hemen sonra sözde barış girişimlerinde bulunmuş, Azerbaycan ve Ermenistan yetkililerini biraraya getirmiş, fakat bu görüşmeler sonuçsuz kalmıştır. Ardından Rusya Devlet Başkanı Yeltsin 23 Nisan 1993 tarihinde Azerbaycan ile Ermenistan arasında arabuluculuk yapacaklarını açıklamış, bu çerçevede yeni görüşmeler yapılmıştır. Hem bu görüşmeler hem de Nisan sonunda Prag’da AGİK çerçevesinde gerçekleştirilen görüşmeler Ermenistan’ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terketmeye yanaşmaması nedeniyle sonuçsuz kalmıştır.

Azerbaycan daha çok Türkiye ve Pakistan’ın desteği ile BM Güvenlik Konseyi düzeyinde bir karar çıkması için çalışmıştır. Tüm bu çabalar Pakistan’ın dönem başkanlığının son gününde, 30 Nisan 1993’te sonuç vermiştir. BM Güvenlik Konseyi Kelbecer’in işgalini kınayan ve işgalin sona erdirilmesini talep eden 822 sayılı kararı kabul etmiştir. Güvenlik Konseyi’nde Rusya’nın açık, Fransa ve ABD’nin dolaylı olarak Ermenistan’ı desteklemesinden dolayı Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgal edildiği açıkça ifade edilmese de kararda Ermenistan savaşın tarafı olarak nitelendirilmiştir. Kararın giriş kısmında Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki savaşın endişe verici boyutundan ve Kelbecer rayonunun Ermeniler tarafından işgalinden duyulan rahatsızlık dile getirilmiş, ayrıca devletlerin sınırlarının ihlal edilemezliği, tüm devletlerin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesinin zorunluluğu vurgulanmıştır.

822 sayılı kararın 1. maddesinde BM Güvenlik Konseyinin bir an evvel ateşkes talebi yenilenmiş, tüm işgalci güçlerin Kelbecer’i ve Azerbaycan’ın yakın dönemlerde işgal edilmiş diğer tüm rayonlarını hemen terketmesi talebi dile getirilmiştir.⁴⁴⁴ Bu, Azerbaycan için çok önemliydi. Çünkü hem işgale ilişkin tutum kesindi hem de sadece Kelbecer değil, daha önce işgal edilmiş topraklar da vurgulanmaktaydı. Diğer

⁴⁴³ “Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan”, https://www.un.org/french/docs/cs/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴⁴⁴ “RESOLUTION 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (Erişim tarihi: 24.07.2023) ; “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

maddelerde AGİK Minsk Grubu çerçevesinde barış sürecinin önemi, sivillere yönelik şiddete son verilmesi gerektiği ve benzeri hususlar vurgulanmıştır.

Kararın uygulanması için Türkiye, Rusya ve ABD tarafından ortak girişim başlatılsa da Ermenistan karara uymamıştır.

3-4 Haziran 1993 tarihlerinde Roma’da AGİK Minsk Konferansı katılımcısı olması öngörülen ABD, Almanya, Belarus, Çek Cumhuriyeti, İsveç, İtalya, Fransa, Rusya ve Türkiye temsilcilerinin görüşmesinde sorunun çözümüne ilişkin yönelik yeni bir plan hazırlanmıştır.⁴⁴⁵ Bu plana göre Ermenistan’ın 20 Haziran 1993’te Kelbecer üzerindeki işgalini sona erdirmeyesi gerekiyordu. Ermenistan önce baskı altında planı kabul etse de, daha sonra çeşitli bahaneler ileri sürerek bir ay daha süre istemiştir.

Sonrasında Ermenistan Azerbaycan’da Elçibey yönetimine karşı başlatılan dış destekli darbe girişimini ve iç karışıklığı fırsat bilerek yeni topraklar işgal etmeye başlamıştır. Daha çok iç karışıklıklarla uğraşmak zorunda kalan Azerbaycan, Ermenistan’ın saldırıları karşısında fazla tutunamamıştır. 1993 sonuna kadar Ermeni işgalleri ve bunları kınayan BM Güvenlik Konseyi kararları birbirini izlemiştir.

Ermenistan, 26-28 Haziran 1993 tarihlerinde düzenlenen saldırılar sonucunda Azerbaycan’ın eski Ağdere rayonunu ve 23-24 Temmuz 1993 tarihlerinde ise Azerbaycan’ın Ağdam rayonunun büyük bir kısmını işgal etmiştir. 29 Temmuz’da toplanan BM Güvenlik Konseyi konuya ilişkin 853 sayılı karar almıştır. Kararda BM Güvenlik Konseyi’nin Kelbecer’in işgali ile ilgili daha önce almış olduğu 822 sayılı kararın da biran evvel uygulanması gerektiği, sınırların dokunulmazlığı ve toprak bütünlüğü ilkeleri vurgulanmış, ayrıca işgalci güçlerin Ağdam’ı ve diğer işgal edilmiş Azerbaycan topraklarını acilen ve önkoşulsuz olarak boşaltması gerektiği ifade edilmiştir.⁴⁴⁶ Ermenistan, bu karara da uymamıştır. Yıllar sonra Ermenistan’ın eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan anılarında yeni işgalleri gerçekleştirmekte temel

⁴⁴⁵ Chorbajan, L., Donabedian. P - Mutaftian, C. (1995), *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics Of Nagorno Karabagh*, London, 1995, 36.

⁴⁴⁶ “RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (Erişim tarihi: 24.07.2023); “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

amaçlarının eski işgalleri unutturmak ve ilgili BM Güvenlik Konseyi kararlarını arka plana geçirmek olduğunu yazmıştır.⁴⁴⁷

Bu arada AGİK de sürekli olarak işgalin durdurulması ve sona erdirilmesi için Acil Eylem Planı hazırlamıştır. Fakat Ermenistan bölgesel ve uluslararası koşulları “uygun” gördüğü için yeni topraklar işgal etme stratejisini devam ettirmiş, bu çerçevede 11 Ağustos 1993’ten itibaren Füzuli ve Cebrayıl’a saldırılarını yoğunlaştırmıştır. 18 Ağustos 1993’te BM Güvenlik Konseyi Dönem Başkanı Madeleine Albright Ermenistan’ı işgalci saldırılarını durdurmaya davet etmiştir.⁴⁴⁸ BM, AGİK ve diğer uluslararası kuruluşların uyarılarına rağmen saldırılarına ara vermeyen Ermenistan, Ağustos sonuna kadar Füzuli, Cebrayıl ve Gubadlı rayonlarını işgal etmiştir. Bunun üzerine BM Güvenlik Konseyi 14 Ekim 1993’te yapılan toplantıda 874 sayılı kararı kabul etmiştir.⁴⁴⁹

874 sayılı kararda, Güvenlik Konseyi’nin daha önce almış olduğu 822 ve 853 sayılı kararlara da istnad edilmiş, 822 ve 853 sayılı kararların önkoşulsuz olarak uygulanması, “işgal edilen toprakların hemen ve önkoşulsuz olarak terk edilmesi” gerektiği vurgulanmıştır. Fakat yaptırım gücü bulunmayan bu kararlar işgalci ve önemli güçler tarafından açıkça desteklenen Ermenistan’ı durdurmamıştır. Ermenistan BM ve AGİK başta olmak üzere uluslararası kuruluşların kararlarını hiçe sayarak, yabancı gözlemcilerin gözleri önünde saldırılarını sürdürmüş, 23 Ekim 1993’te Horadiz’i ve 28 Ekim-1 Kasım 1993 tarihlerinde Zengilan’ı işgal etmiştir.

AGİK Minsk Grubu 2–8 Kasım 1993 tarihlerinde bu kez Viyana’da toplanmış, bölgedeki son durumu kınamış, Azerbaycan topraklarının güç kullanarak işgalini AGİK’in temel ilkelerinin ihlali olarak değerlendirmiş, tüm işgalci güçlerin Azerbaycan topraklarını hemen terketmesini istemiştir. Toplantıda Güvenlik Konseyi’nin soruna ilişkin almış olduğu kararların uygulanması konusu da görüşülmüş, işgalin sona erdirilmesini öngören yeni Acil Eylem Planı onaylanmıştır.

⁴⁴⁷ Kocharian, R. (2018). *Жизнь и свобода. Автобиография экс-президента Армении и Карабаха*, Moskova.

⁴⁴⁸ “Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan”, www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.15-17 (Erişim tarihi: 24.07.2023).

⁴⁴⁹ “RESOLUTION 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993”, <https://digitallibrary.un.org/record/174420> (Erişim tarihi: 24.07.2023); “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

Ermenistan'ın Horadiz ve Zengilan'ı işgalinin ardından BM Güvenlik Konseyi konuyu tekrar görüşmüş ve 11 Kasım 1993 tarihinde 884 sayılı karar kabul etmiştir. Öncekilerde olduğu gibi, bu kararda da sorunun AGİK çerçevesinde çözümüne bağlılık kaydedilmiş, daha önceki 3 karara gönderme yapılmış, Ermenistan sorunun tarafı olarak tanımlanmış, işgalden ve uluslararası sınırların ihlalinin rahatsızlık ifade edilmiş, işgal kınanmış, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü vurgulanmıştır.⁴⁵⁰

1993 yılı sonuna gelindiğinde Ermenistan işgalci girişimlerini sürdürmekte, uluslararası kuruluşlar işgali kınayan etkisiz kararlar almakta, arabulucu devletler sözde girişimlerde bulunmaktaydılar. BM Güvenlik Konseyi Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgali sırasında davrandığı gibi davranıp Ermenistan'a askeri müdahale kararı almamış, hatta basit ambargo bile uygulamamıştır.

4.1.8. Haydar Aliyev'in Soruna Yönelik Yeni Stratejisi ve 1994 Ateşkesi

Daha önce de ifade edildiği üzere Haydar Aliyev iktidara geldiği zaman Azerbaycan'ın olanaklarını, aynı zamanda bölgesel ve küresel dinamikleri dikkate alarak mevcut koşullarda Karabağ sorununu uluslararası hukuka ve Azerbaycan'ın çıkarlarına uygun bir biçimde çözmenin neredeyse olanaksız olduğunu görmüş ve yeni stratejiyi uygulamak için öncelikle ateşkesin sağlanması gerektiğini düşünmüştür.

1994 Ateşkesine kadar savaşın şiddetli bir biçimde sürmesinin uluslararası hukuk açısından temel boyutu Ermenistan'ın işgalci saldırılarını sürdürmesi, Azerbaycan'ın ise topraklarını ve yurttaşlarını savunmaya çalışması olmuştur.

1994 yılının ilk ayları tarafların savaşta üstünlük sağlamak için tüm güçlerini ortaya koydukları bir dönemdir. Fakat bir yandan da her iki ülke yönetiminde “sonsuz kadar sürebilecek” olan bu savaşın iki tarafı da ciddi bir biçimde yıpratmış duygusu güçlenmeye başlamıştır. Özellikle 1994 yılı başlarından itibaren süren savaşlarda taraflar, ciddi bir kazanç elde etmeden insani kayıplar başta olmak üzere ciddi bedeller ödediklerini göz önünde bulundurarak, Mayıs 1994'e doğru giden süreçte kalıcı ateşkese daha önceki dönemlerden daha yakın olmuşlardır.

⁴⁵⁰ “RESOLUTION 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993”, <https://digitallibrary.un.org/record/176731> (Erişim tarihi: 24.07.2023); “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

Dış etken olarak savaşı kendi kontrolünde götürmeye çalışan Rusya, (a) önce kendi kontrolünde sağlanacak bir ateşkes ve (b) sonra ise Rusya'nın bölgede siyasal ve askeri açıdan gücünü artıracak bir barış sürecine olumlu bakmaya başlamıştır. Bu ve diğer iç ve dış etkenler 1994 Ateşkesine giden sürecin temel dinamikleri olmuştur.

1994 ateşkesine giden sürece teknik açıdan bakacak olursak 1994 yılı başlarından itibaren ateşkes için hem genel olarak AGİK'in, hem de özel olarak Rusya'nın arabuluculuk girişimlerinin arttığını görmek mümkündür. Rusya AGİK Minsk Grubu üyesi olsa da barışın sağlanması için kendi planına daha çok üstünlük vermekte ve bununla da bölgedeki eski nüfuzunu sağlayacağını düşünmekteydi. Azerbaycan ise Rusya'nın çok güçlenmesini istemediği için bu ülkenin tekbaşına değil, uluslararası ya da bölgesel bir örgüt çerçevesinde arabuluculuk yapmasını arzu etmekteydi. Bu doğrultuda dönemin Bağımsız Devletler Topluluğu Parlamentolararası Kurul başkanlığını yürüten Kırgızistan Yüksek Meclisi Başkanı ve beraberinde Rusya Devlet Başkanı Özel Temsilcisi 31 Mart – 3 Nisan 1994 tarihlerinde Azerbaycan'ı ve Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.

15 Nisan 1994'te Moskova'da düzenlenen BDT Devlet Başkanları Zirvesinde Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanları tarafından barış niyetini ifade eden ortak bildiri imzalanmıştır. Ardından taraflar 4-5 Mayıs 1994 tarihlerinde, Bişkek'te Parlamentolararası Kurul toplantısı çerçevesinde bir araya gelmiştir. Bu toplantı sırasında 5 Mayıs 1994'te ateşkes anlaşması için temel oluşturması amacıyla bir protokol imzalanması planlanmıştır. Fakat önceden varılan uzlaşmanın aksine Rusya (süreci Rusya'da Ermeni yanlılığıyla ünlü diplomat, Devlet Başkanının Karabağ Sorunu Özel Temsilcisi Vladimir Kazimirov koordine etmekteydi) protokole imzacı taraf olarak Hankendi'deki Ermenilerin de katılmasını istemiştir. Azerbaycan Parlamentosu Başkan Yardımcısı Afyeddin Celilov protokolü imzalamadan Bakü'ye dönmüştür. Ardından Kazimirov Bakü'ye gelerek Haydar Aliyev ile uzun süren görüşme yapmıştır. Sonunda Azerbaycan talebini kabul ettirmiş, protokol Azerbaycan ile Ermenistan arasında yapılmıştır.⁴⁵¹

Bu protokole dayanılarak 9 Mayıs 1994'te Azerbaycan ve Ermenistan Savunma Bakanları arasında ateşkes anlaşması imzalanmış ve 12 Mayıs 1994'ten

⁴⁵¹ “Bishkek Protocol”, <https://peacemaker.un.org/armeniaazerbaijan-bishkekprotocol94> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

itibaren ateşkes uygulanmaya başlamıştır. Sık sık ihlal edilmesine ve bazen bu ihlallerin savaşa dönüşeceğine ilişkin beklentiler oluşmasına rağmen ateşkes resmî olarak 27 Eylül 2020'ye kadar sürmüştür.

İmzalandığı sırada Azerbaycan'da tepkilere neden olsa da aslında Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra, ülkenin iç koşullarını ve bölgesel mücadeledeki durumu analiz ederek Azerbaycan açısından en doğru stratejiyi belirlemiştir. Bu stratejinin unsurları şu şekilde kısaca sıralanabilir:

- Denge politikası çerçevesinde mümkün mertebe doğru şartlarda ateşkese varılması,
- Diğer aktörler için fırsat oluşturacak iç istikrarsızlıkların giderilmesi,
- Enerji anlaşmalarının imzalanması,
- Azerbaycan'ın askeri, ekonomik ve diplomatik açıdan güçlenmesinin sağlanması,
- Ermenistan üzerinde baskı kurulup barışçıl yollarla işgalin sona erdirilmesi için girişimlerin aralıksız sürdürülmesi,
- Ermenistan işgali sürdürmeye ve provokasyonlarına devam ettiği takdirde toprakların askeri yolla kurtarılması için hazırlıkların yapılması.

Sonraki gelişmeler Haydar Aliyev'i haklı çıkarmıştır.

4.1.9. 1994 Ateşkesine Kadarki Süreçte Ermenistan İşgalinin Sonuçları

Ateşkese varıldığında Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'si Ermenistan işgali altındaydı. Azerbaycan yaklaşık 20 bin şehit vermiş, yaklaşık 50 bin kişi de yaralanmıştı. 51'i çocuk (17'si küçük yaşlı kız) olmak üzere 5 bine yakın Azerbaycan vatandaşı Ermenistan tarafından esir alınmış, onların büyük çoğunluğundan uzun süre haber alınamamış, 44 günlük savaştan sonra bir kısmının topluca gömüldüğü ortaya çıkarılmıştır. 86'sı kadın olmak üzere 451 esirin Ermenistan tarafından katledildiği, esirlerin iç organlarının ve kemiklerinin organ kaçakçılığı amacıyla satıldığı ateşkes döneminde tespit edilmiştir. Yaklaşık 1 milyon kişi iç göçmen durumuna düşmüştür.

İşgal sırasında ve sonrasında bölgede büyük yıkım gerçekleştirilmiş, 900'ün üzerinde yerleşim birimi yok edilmiş, 4 bin 366 okul, kütüphane, müze, hastane, sağlık ocağı, kültür merkezi, anıt, tiyatro, sinema ve benzeri yer yıkılmış ve yakılmıştır.

Müzelerde sergilenen 40 binin üzerinde eser çalınmıştır.⁴⁵² İşgalden önce, işgal sırasında ve sonrasında çok sayıda ormanlık alan kesilmiş veya yakılmıştır. Azerbaycan 44 günlük savaş ile topraklarını işgalden kurtarıırken bölgeyi terketmeye başlayan Ermenilerin ormanlık alanların kalan kısımlarını da kesmeye çalıştıkları görüntülenmiştir. İşgalden kurtarıldıktan sonra uluslararası medya kuruluşlarınca yapılan çekimlerden de görüldüğü üzere bölge bütünüyle ve tam anlamıyla yok edilmiş görünümde idi.

Ermenistan'ın işgalinden Ermenistan vatandaşları ve işgal altında tuttuğu bölgelerde yaşayan Ermeni kökenli Azerbaycan vatandaşları da zarar görmüştür. Ermenistan'ın, işgal ettiği Azerbaycan topraklarında insanları zorla tuttuğuna ilişkin haberler sürekli olarak Ermenistan basınına yansımıştır. İşgal altındaki topraklarda kimse yaşamak istemeyince Ermenistan yönetimi mahkûmları bölgeye taşımaya çalışmıştır. Ermenistan ordusunun askerleri burada görev yapmak istememiş, Ermenistan'ın bu askerlere verdiği cezalar ve uyguladığı işkence, kendi vatandaşları tarafından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşınmıştır.

Ayrıca Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan toprakları uyuşturucu kaçakçılığı amacıyla kullanılmıştır. Topraklar işgalden kurtarıldıktan sonraki bazı gelişmeler bunu doğrular nitelikte olmuştur.

Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarında neredeyse kültürel soykırım uygulamış, tarihi, dini ve kültürel mirası yok etmeye çalışmıştır. Uluslararası kuruluşlar ve uzmanlar daha 44 günlük savaş öncesinde de Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan topraklarındaki Azerbaycan (Müslüman) mezarlıklarının, cami ve türbelerin yok edildiğini doğrulamaktaydılar. 44 günlük savaşla birlikte bunların hepsi daha açık bir biçimde ortaya çıkmıştır.

4.1.10. Azerbaycan'ın İşgali Barışçıl Yollarla Sona Erdirme Girişimleri (1994 Ateşkes Anlaşmasından 44 Günlük Savaşa Kadar)

1994 Ateşkes Anlaşması imzalandığında Haydar Aliyev yönetimi şunun farkına varmıştır: Rusya hem genel olarak bölgede hem de özel olarak Karabağ sorunu üzerinde çok güçlü bir etkinliğine sahipti. Bu ülkenin Güney Kafkasya'ya yönelik çıkar algıları değişmediği ve en azından bu sorun çerçevesinde Rusya'yı etkin bir

⁴⁵² “İşgalın neticeleri”, https://genocide.preslib.az/az_a3-3.html (Erişim tarihi: 24.07.2023).

biçimde dengeleyecek güç ortaya çıkmadığı sürece Azerbaycan toprakları üzerindeki Ermenistan işgalinin ortadan kaldırılması ve sorunun kalıcı çözüme kavuşturulması çok zor olacaktır. Yine de Azerbaycan 1994 Ateşkes Anlaşmasından hemen sonra sorunun barışçıl yollarla çözümü için yürütülen tüm girişimlere olumlu yaklaşmış, aynı zamanda çözüm sürecinin Rusya'nın kontrolü altından çıkarılması için de elinden geleni yapmıştır.

İlk olarak, Ateşkes Anlaşmasından hemen sonra Rusya Federasyonu yetkilileri kendi barış planlarını gerçekleştirmeye, hazırladıkları ve kendilerine özel rol biçen anlaşmayı taraflara imzalatmaya çalışmıştır. Rusya, “Büyük Siyasi Anlaşma” isimli bu öneri çerçevesinde bölgeye kendi ordusunu göndermeyi, sorunun çözümünü her zaman kontrolü altında tutmayı, Güney Kafkasya’da etkinliğini güçlendirmeyi hedeflemekteydi. Fakat hem Azerbaycan yönetimi hem de Batılı ülkeler buna karşıydı. Hatta Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev, Temmuz 1994’te yaptığı açıklamada Rus askerlerinin bölgeye sadece AGİK’in çokuluslu Barış Gücü içerisinde girebileceğini açıkça ifade etmiştir.⁴⁵³

Rusya 1994 Yazı boyunca baskılarını sürdürse de Azerbaycan buna direnmiştir. 20 Eylül’de nihayet Asrın Anlaşması’nın imzalanmasıyla özgüveni daha da yükselmiştir. 24 Ekim 1994’te aynı AGİK Dönem Başkanı A. Martini’nin Karabağ sorununun çözümüne katkı yapacak barış gücüne ilişkin önerisi kabul edilmiştir. Buna göre bölgeye bir ülkenin en fazla %30 temsil edilmesi kaydıyla yaklaşık 3000 kişilik barış gücü gönderilecekti. Bu öneri daha sonra AGİK Budapeşte Zirvesinde de dikkate alınmıştır.

4-5 Aralık 1994 tarihlerinde gerçekleştirilen AGİK Budapeşte Zirvesi’nde Minsk Grubu’nda eşbaşkanlık sistemi oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede Rusya’ya daimi eşbaşkanlık statüsü verilmiş, aynı zamanda Ermenistan işgali altındaki Azerbaycan topraklarına çokuluslu barış gücü yerleştirilmesi konusunda da karar alınmıştır.

Bölgede çıkarı bulunan güçler arasında mücadele devam ederken ateşkesin kalıcılaştırılması yönünde adımlar atılması da önem taşıyordu. Çünkü, ateşkes konusundaki daha önceki uzlaşmaların ömrü çok uzun olmamıştı. Bu doğrultuda 6-11

⁴⁵³ Belyavski, Y. (1994). “Heydər Əliyevin Utro Rossiya qəzetinə müsahibəsi”, *Azerbaycan*, 6 Temmuz.

Şubat 1995'te Moskova'da taraflar arasında görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler çerçevesinde 4 Şubat 1995'te AGİT⁴⁵⁴ Minsk Grubunun Rus ve İsveçli Eşbaşkanlarının da gözetiminde taraflar arasında ateşkesin güçlendirilmesine ilişkin ek bir belge imzalanmıştır.⁴⁵⁵

Görüşmelerde kalıcı barış konusunda ilerleme sağlanmaya çalışılmış, fakat Ermenistan tarafının uzlaşmaz tutumu nedeniyle bu başarısız olmuştur. Örneğin, Ermenistan, bölgeye barış gücünün barış anlaşması imzalanmadan önce gönderilmesini istemekteydi. Ayrıca Rusya ve diğer devletlerin de yer alacağı barış gücü içerisinde Türk askerlerinin olmaması gerektiğini iddia etmekteydi.⁴⁵⁶ Barış görüşmelerini tıkayan başka bir konu ise Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan yerleşim birimlerini, özellikle de Şuşa ve Laçın'ı ne zaman terkedeceği konusuydu. Ermenistan Laçın-Hankendi yolunu kendi kontrolünde (aslında işgali altında) tutmaya çalışmakta, genel olarak Şuşa ve Laçın'a ilişkin konuları eski DKÖB'nin statüsünün belirlenmesinden sonra görüşülmesi gerektiğini savunmaktaydı. Ermenistan tarafının uluslararası hukuka aykırı istekleri ve uzlaşmaz tutumu nedeniyle Moskova görüşmelerinde ateşkesin güçlendirilmesi dışında ilerleme sağlanamamıştır.

20 Eylül 1994'te Asrın Anlaşması'nın imzalanması durumu değiştirmiştir. Azerbaycan Rusya'ya rağmen Batılı ülkelerle enerji anlaşması imzalamakla bağımsız dış ve enerji politikasında ısrar edeceğini ve sonuç alma kapasitesine eriştiğini ortaya koymuştur. Bu ve benzer anlaşmaların Azerbaycan'a dış politikada olanaklar sağlayacağı, siyasi, ekonomik ve askeri olarak ülkenin gücünü artıracığı açıktı. Rusya 16 Mart 1995 tarihinde Ermenistan ile 25 yıllık askeri anlaşma imzalayarak hem bölgede etkinliğini hem de Azerbaycan üzerindeki baskısını artırmaya çalışmıştır.⁴⁵⁷ Fakat sonraki aşamada barış görüşmeleri yapılırken de, Rusya ve diğer devletler Azerbaycan üzerinde baskı oluşturmaya çalışırken de Azerbaycan yönetimi enerji anlaşmalarının beklenen katkısını sürekli göz önünde bulundurularak hareket etmiştir.

⁴⁵⁴ 1994 AGİK Budapeşte Zirvesinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konseyi'nin ismi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) olarak değiştirilmiştir.

⁴⁵⁵ Министерство иностранных дел Российской Федерации. (2014). "Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с обострением ситуации в зоне Нагорно-карабахского конфликта", (<https://www.mid.ru/ru/maps/az/1620028/>) (Erişim tarihi: 21.07.2023)

⁴⁵⁶ Hürriyet. (1994). "Erivan, Karabağ'da Türk Askeri İstemiyor", 20 Ekim.

⁴⁵⁷ Guneyev, S. (2020). "Вопрос выживания: 25 лет назад Россия создала военную базу в Армении", 16 Mart, <https://www.gazeta.ru/army/2020/03/15/13005949.shtml> (Erişim tarihi: 24.07.2023)

Ocak 1995'ten sonra AGİT adını alan AGİK'in Minsk Grubu Eşbaşkanlarının Mart 1995 sonlarında bölgeyi ziyareti ve Nisan 1995 başlarında Stokholm'da gerçekleştirilen görüşmeler de Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı tutumu nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Ermenistan benzer tavrını sonraki görüşmelerde de sürdürmüştür.

1996 yılında AGİT sorunun çözümüne yönelik faaliyetlerini yoğunlaştırmaya çalışmıştır. Bu arada AGİT çerçevesinde hem Minsk Konferansı için hem de Minsk Grubu için Eşbaşkanlar tayin edilmiştir. Şubat 1996'da AGİT Dönem Başkanı Flavio Kotti'nin yanı sıra hem Minsk Konferansının hem de Minsk Grubunun Eşbaşkanları bölgeyi ziyaret etmiştir. Ziyaret sırasında AGİT Dönem Başkanı Flavio Kotti Karabağ sorunu gibi çatışmaların çözümü konusunda AGİT'in imkanlarının sınırlı olduğunu, ülkelerin kendilerinin barışa katkı yapması gerektiğini, özel olarak Azerbaycan'ın çözüme ilişkin önerilerini desteklediğini açıklamıştır.⁴⁵⁸ Ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ı ziyaret eden ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı Strobe Talbott da çözüm için taraflar arasında arabulucusuz (direkt) görüşmelerin faydalı olabileceğini vurgulamış, buna karşın Rusya yetkilileri doğrudan görüşmelerden çözüm çıkma ihtimaline inanmadıklarını ifade etmiştir.

15-18 Haziran 1996'da gerçekleştirilen Moskova ve 1-5 Temmuz 1996'da gerçekleştirilen Stokholm görüşmelerinden de sonuç çıkmamıştır. Görüşmelerin sonuçsuz kalmasının temel nedeni Ermenistan'ın uluslararası hukuka aykırı isteklerinin zaman zaman arabulucular tarafından da desteklenmesi, Azerbaycan'a fiili işgal durumunu kabullenmesi gerektiği yönünde dolaylı telkinde bulunulması olmuştur.

1996 yılında sorunun çözümü açısından en önemli gelişmelerden birisi yaşanmıştır. 2-3 Aralık 1996 tarihlerinde gerçekleştirilen AGİT Lizbon Zirve Toplantısı'nın en önemli gündem konularından birisi de Ermenistan-Azerbaycan sorunu olmuştur. Toplantı sırasında Azerbaycan, sorunun barışçıl yollarla çözümü için AGİT ilkeleri çerçevesinde kendi toprak bütünlüğünü korumak şartıyla, Azerbaycan sınırları içinde eski DKÖB çerçevesinde en üst seviyede bir özerk yapı kurulmasına rıza göstereceğini belirtmiştir. Azerbaycan'ın bu önerisi Ermenistan dışında AGİT'in tüm üyeleri tarafından desteklenmiş, Ermenistan ise Azerbaycan'ın toprak

⁴⁵⁸ Aslanlı-Hesenov, a.g.e., 2005, 72.

bütünlüğüne ilişkin hüküm içeren her hangi bir belgeye oy vermeyeceğini ifade etmiştir.⁴⁵⁹

Lizbon Zirvesi'nin ardından AGİT Minsk Grubu'nun yapısında değişiklik yaşanmıştır. Rus Eşbaşkanların yanına Fransız ve ABD'li Eşbaşkanlar atanmıştır. Her üç Eşbaşkan daimi statü almış ve sonraki aşamada Minsk Grubu'nda "üçlü eşbaşkanlık" dönemi başlamıştır. Buna kadar ise Minsk Konferansına 1992-1993 yıllarında İtalya, 1994 yılında İsveç başkanlık, 1995-1996 yıllarında Rusya ve Finlandiya eşbaşkanlık yapmıştı. 1997 yılında AGİT Minsk Grubunda üçlü eşbaşkanlık sistemi başladıktan sonra ise önce Minsk Konferansı gündemden çıkarılmış, Minsk süreci zamanla diğer katılımcı ülkeler sürecin dışına itilmek suretiyle Minsk Grubu Eşbaşkanlarının tekeline alınmıştır.

Özellikle Fransa'nın Eşbaşkanlığa gelmesi sürecinde Fransa'nın aşırı isteği, Azerbaycan'ın ise buna karşı çıkması durumu söz konusu olmuştur. Azerbaycan'ın ilk başta Fransa'nın eşbaşkanlığına sıcak bakmamasının nedeni bu ülkedeki etkili Ermeni lobisi olmuştur. Fakat Fransız yetkililer, özellikle Fransa Cumhurbaşkanı François Mitterrand ve Jacques Chirac Azerbaycan Devlet Başkanı Haydar Aliyev'e Ermeni lobisinin etkisinde kalmayacakları ve barışa adil bir biçimde katkı yapmaya çalışacakları konusunda güvence vermiştir.

Lizbon Zirvesinden sonraki aşamada Karabağ sorununun çözümüne ilişkin girişimler farklı çerçevelerde yürütülmüştür. Eşbaşkan ülkelerinin devlet başkanları, dışişleri bakanları ve Minsk Grubundaki temsilcileri (AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları) hem kendi aralarında hem Azerbaycan ve Ermenistan yetkilileriyle (devlet ve hükümet başkanlarıyla, dışişleri bakanlarıyla) görüşmeler yapmış, bölgeye ziyaretler düzenlemiştir. Eşbaşkanlardan bazılarının faaliyetleri çözüm odaklı olsa da genellikle çalışmalar sorunu kontrol altında tutmaya yönelik olmuştur.

İlk aşamada özellikle ABD ve Fransa'nın girişimleri üst düzeyde olmuştur. Eşbaşkanlar 1997 yılından başlayarak taraflara genel nitelikli önerilerden öte, plan ve çözümün temel ilkelerini sunmuştur. Bunlar içerisinde özellikle 1997 ve 1998

⁴⁵⁹ Bildirinin tam metni için bakınız: OSCE. (1996). "Statement Of The Osce Chairman-In-Office", *Lisbon Document 1996*, <http://www.osce.org/mc/39539?download=true> (Erişim tarihi: 25.07.2023), 15.

yıllarında taraflara sunulan, kamuoylarına 2001 yılında açıklanan üç farklı barış planı daha ciddi olmuştur.

Kamuoyunda ilki “Topyekün Çözüm” (*“Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Kavuşturulmasına İlişkin Çokboyutlu Sözleşme”*), ikincisi “Aşamalı Çözüm” (*“Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Durdurulmasına İlişkin Sözleşme”*), üçüncüsü ise “Ortak Devlet” (*“Dağlık Karabağ Silahlı Çatışmasının Çokyönlü Çözümünün İlkelerine İlişkin”*) önerisi olarak isimlendirilen bu barış planları genelde aynı maddeleri içermekte, bazı hususlarda ciddi farklılıklara sahip olmaktaydı. Her üç barış planı taslağında Ermenistan askeri gücünün mutlaka Azerbaycan sınırları dışına çıkması gerektiği vurgulanmış, bölgesel kalkınma, yaşam kalitesinin iyileştirilmesi ve yabancı yatırımların bölgeye gelmesi için kalıcı barışın şart olduğu ifade edilmiştir. Barış planlarında, Azerbaycan ile Ermenistan arasında sorunun kalıcı çözümü için *Sürekli Karma Komisyon* ve ikili ilişkilerin geliştirilmesi için ise *Azerbaycan-Ermenistan İkili Komisyonu* kurulması önerilmiştir.

“Topyekün Çözüm” önerisi resmi olarak taraflara 18 Temmuz 1997’de sunulmuştur. Öneriye göre kalıcı barış için tarafların iki anlaşma imzalaması öngörülmekteydi.⁴⁶⁰ Öneride tarafların BM Antlaşması’na ve AGİT’in temel ilkelerine mutlak bağlılığı, BM Güvenlik Konseyi’nin soruna ilişkin almış olduğu 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararların mutlaka uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Bu plan çerçevesinde imzalanacak olan anlaşmalardan birisinin barışın şartlarını, diğer anlaşmanın ise bölgenin gelecek statüsünü belirlemesi öngörülmüyordu. Azerbaycan barışa bir an evvel ulaşılması için öneriyi kabul etmiş, fakat Ermenistan reddettiği için anlaşmalar imzalanamamıştır.

Bu arada 1997 yılında Chirac’ın girişimleri ile barış anlaşmasına çok yaklaşılmıştır. 10 Ekim 1997 tarihinde Fransa’nın Strazburg kentinde Haydar Aliyev ve Levon Ter-Petrosyan eşbaşkanların önerilerini kabul ettiklerine ilişkin ortak açıklama yapmıştır.⁴⁶¹ “Aşamalı Çözüm” planı taraflara nihai olarak 2 Aralık 1997’de sunulmuştur. Planda Ermenistan ordusunun Azerbaycan dışına çıkarılması, mültecilerin geriye dönmeleri için gerekli şartların sağlanması, bölgeye geçici bir statü

⁴⁶⁰ Azərbaycan. (2001). “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Aradan Qaldırılmasına Dair Hərtərəfli Saziş”.

⁴⁶¹ RFL. (2012). “Armenian, Azerbaijani presidents meet”, <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1997/97-10-13.rferl.html> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

verilmesi, nihai statü ve diğer konuların daha sonra görüşülmesi öngörülmekteydi.⁴⁶² Ermenistan ilk başta bu öneriyi kabul ettiğini açıklamıştır.

Ter-Petrosyan Ermenistan'a döndükten sonra Rusya devreye girmiş, Ter-Petrosyan üzerinde ciddi baskı oluşturulmuş, Şubat 1998'de Ter-Petrosyan'ın istifası ile bu sürece ara verilmiştir. Mart 1998'de Robert Koçaryan iktidarı ele geçirdikten sonra Ermenistan'ın "Aşamalı Çözüm"e olumlu cevaptan vazgeçtiğini açıklamıştır. Bu gelişme üzerine Azerbaycan Milli Güvenlik Konseyi acil toplantı gerçekleştirmiştir.

Eşbaşkanlar tarafından sunulan ilk iki öneri Ermenistan tarafından reddedilince barış görüşmelerini tıkayan devletin Ermenistan olduğu açıkça ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Rusya özel bir girişim başlatmış, Rusya'nın hazırladığı plan 7 Kasım 1998'de taraflara **"Ortak Devlet" modeli olarak sunulmuştur**. Bu öneri uluslararası hukuku açıkça ihlal etmekte, Azerbaycan içerisinde "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti" isimli bir yapı oluşturulmasını ve bu yapının Azerbaycan ile "ortak devlet" oluşturmasını öngörmekteydi.⁴⁶³ Taslakta "Dağlık Karabağ"ın resmi dili olarak Ermenice gösterilmekte, kendi "güvenlik kuvvetleri" olmakta, "Dağlık Karabağ"ın isterse kendi parasını basabileceği hususuna da yer verilmekte idi. Doğal olarak bu öneri Azerbaycan tarafından kabul edilmemiştir.

1999 yılında iki ülke liderlerinin baş başa görüşmesi önerisi gündeme getirilmiş ve AGİT İstanbul Zirvesi'nde bir barış anlaşmasının imzalanması için hazırlıklar yapılmıştır. İki devlet başkanını kendi aralarında görüşmeye teşvik etmek sürecinde ABD özel rol oynamıştır. Nisan 1999'da NATO'nun 50. yılı törenleri sırasında ABD bu önerisini her iki lidere iletmiştir. Haydar Aliyev ile Robert Koçaryan arasında İsviçre'de 16 Temmuz 1999 tarihinde 2.5 saatlik ve 21-23 Ağustos 1999 tarihlerinde ise 3 saat süren görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁴⁶⁴

İki lider 11 Ekim 1999'de Azerbaycan-Ermenistan sınırının Türkiye sınırına en yakın olan noktasında, Sederek'te uzun süren görüşme yapmıştır. Görüşmenin

⁴⁶² Azərbaycan. (2001). "Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişəsinin Dayandırılması Haqqında Saziş", 21 Şubat.

⁴⁶³ Azərbaycan. (2001). "Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişəsinin Hərtərəfli Həllinin Prinsipləri Haqqında", 21 Şubat.

⁴⁶⁴ RFL. (1999). "Azerbaijani official sheds light on Aliyev-Kocharyan meeting", <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1999/99-07-16.rferl.html> (Erişim tarihi, 25.07.2023); Türkiye. (1999). "Aliyev-Koçaryan Zirvesi Sonuçsuz", 17 Temmuz.

Kasım 1999’da gerçekleştirilecek olan AGİT İstanbul Zirvesi öncesi imzalanması muhtemel olarak barış anlaşması için hazırlık amacıyla yapıldığı düşünülmüştür.

Fakat ilginç bir biçimde AGİT İstanbul Zirvesi’nden hemen önce Ermenistan Parlamentosu’na yönelik bir terör saldırısı gerçekleştirilmiştir. Bu hadisede, güya Koçaryan yönetimine kızgın olan silahlı bazı Ermeniler, 27 Ekim 1999 tarihinde yapılan oturum sırasında parlamento’ya saldırıp “rastgele” ateş etmeye başlamışlardır. Bu saldırı sonucunda Ermenistan’ın en önemli devlet adamlarından olan Başbakan Vazgen Sarkisyan, Parlamento Başkanı Karen Demirciyan ve 6 milletvekili (Parlamento Başkan Yardımcısı Yuri Bakşıyan, Parlamento Başkan Yardımcısı Ruben Miroyan, Acil Sorunlar Bakanı Leonard Petrosyan ve 3 milletvekili daha) hayatını kaybetmiştir. Olayla ilgili farklı düşünceler mevcut olsa da terör saldırısının Rus istihbaratı tarafından gerçekleştirildiği ağırlıklı görüş olmuştur.⁴⁶⁵ Bu terör saldırısının ardından AGİT İstanbul Zirvesi’nde Karabağ sorunu ile ilgili barış anlaşmasının imzalanması olanağı ortadan kalkmıştır.

2000’li yıllarda yapılan çok sayıda görüşme de Ermenistan’ın uzlaşmaz tutumu nedeniyle sonuçsuz kalmıştır. Özellikle AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanlarının arabuluculuğuyla Ocak 2001’de Strazburg’da ve Paris’te, 4-5 Mart 2001’de Paris’te⁴⁶⁶, 3-7 Nisan 2001’de Key-West’de (ABD) yapılan görüşmelere de büyük umutlar bağlansa da çözüme varılamamıştır.

Minsk Grubu Eşbaşkanlarının 2002 Martındaki bölge ziyaretlerinde Azerbaycan ve Ermenistan Devlet Başkanlarının Özel Temsilcilerinin çözüm sürecinde yer almaları önerisi sunulmuş ve bu öneri her iki devlet başkanı tarafından kabul edilmiştir.⁴⁶⁷ Sonraki 3 ay içerisinde özel temsilciler Araz Ezimov ve Tatul Margaryan iki görüşme gerçekleştirilmiştir.

14 Ağustos 2002 tarihinde Haydar Aliyev ile Robert Koçaryan arasında yeni bir “Sederek görüşmesi” gerçekleştirilmiştir. Bu görüşmede Azerbaycan ve

⁴⁶⁵ “Shooting in the Armenian Parliament”, <http://www.internews.am/projects/archive/events/index.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023); “Attack in Armenia”, http://www.pbs.org/newshour/bb/international/july-dec99/armenia_update_10-27.html (Erişim tarihi: 25.07.2023); CNN. (1999). “Armenia’s prime minister killed in parliament shooting”, 27 October, <http://www.cnn.com/WORLD/europe/9910/27/armenia.04/> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁶⁶ Aslanlı, A. (2001). “Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözüme Doğru mu?”, *Stratejik Analiz*, 1 (12), 56.

⁴⁶⁷ “Conflict Settlement Process”, <https://mfa.gov.az/en/category/conflict-settlement-process-1991-2020> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

Ermenistan Dışışleri Bakanlarının yanı sıra Devlet Başkanlarının özel temsilcileri de yer almıştır. Sadece Haydar Aliyev ile Robert Koçaryan arasındaki baş başa görüşmenin 4 saatten fazla sürmesi barış için umutların arttığı şeklinde yorumlansa da sonrasında ciddi bir gelişme yaşanmamıştır. Haydar Aliyev'in daha sonra açıkladığına göre Azerbaycan Ermenistan'a dört rayon üzerinde işgalin kaldırılmasını ve buna karşılık olarak Ermenistan'a giden demiryolunun açılabilmesini önermiş, fakat Koçaryan, "biz mevcut durumdan memnunuz ve kendimizi tecrit olunmuş durumda görmüyoruz" cevabını vermiştir.

Bu arada 2003 yılında Azerbaycan'da İlham Aliyev'in devlet başkanlığı dönemi başlamıştır. İlham Aliyev iktidara gelirken babasının dış politika çizgisine sadık kalacağını ifade etmiştir. Denge politikası çerçevesinde Azerbaycan'ın siyasi, askeri ve ekonomik açıdan güçlenmesi için gerekli adımları atmaya çalışmıştır. Fakat Karabağ sorununun çözüm sürecinde Ermenistan'ın uzlaşmaz tutumu ve saldırgan söylemleri devam edince Azerbaycan kuvvet yoluyla sorunu çözeceğini daha sık ifade etmeye başlamıştır. Ayrıca İlham Aliyev döneminde Azerbaycan, Türkiye ve İsrail ile iş birliği çerçevesinde savunma sanayisini de güçlendirmiştir.

AGİT Minsk Grubu Eşbaşkanları 5 Aralık 2003 tarihinde bölgeyi ziyareti sırasında İlham Aliyev Azerbaycan'ın sorunun çözümüne ilişkin yaklaşımlarını Eşbaşkanlara bir kez daha ve bu kez daha kesin vurguyla anlatmıştır. Devlet Başkanı Aliyev Eşbaşkanların sorumluluklarını yerine getirmeleri gerektiğini, Minsk Grubu'nun asıl görevinin Ermenistan'ın katı işgalci tutumundan geri admasını sağlamak olduğunu, fakat bu yapılmadığı için Azerbaycan halkının Minsk Grubu'nun çalışmalarından umutsuz olduğunu ifade etmiştir.

2004 yılında Eşbaşkanların girişimiyle Prag süreci başlamış, görüşmeleri hızlandırmak adına Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanları Karabağ sorununun çözümü için sürekli özel temsilci atamıştır. Fakat bu süreçten de sonuç alınamamıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgalinden kaynaklanan sorunun çözümü için yapılan barış görüşmelerinde en önemli gelişmelerden birisi Minsk Grubu Eşbaşkanlarının İspanya'nın başkenti Madrid'de taraflara sunduğu öneriler olmuştur. AGİT Dışışleri Bakanları Konseyi çerçevesinde 29 Kasım 2007'de Madrid'de gerçekleştirilen görüşmede Eşbaşkanlar Azerbaycan Dışışleri Bakanı Elmar Memmedyarov'a ve Ermenistan Dışışleri Bakanı Vardan Oskanyan'a sorunun

çözümüne ilişkin temel ilkelerde uzlaşmayı önermiştir.⁴⁶⁸ Eşbaşkanlar muhtemelen barış planı üzerinde uzlaşmanın bu aşamada mümkün olmadığına kanaat getirdikleri için öncelikle temel işkeler üzerinde uzlaşmayı sağlamayı düşünmüşlerdi. Daha sonra “Madrid ilkeleri” olarak nitelendirilen önerilerin bir kısmı Azerbaycan ve Ermenistan yetkililerine tavsiyeleri, bir kısmı Minsk Grubu Eşbaşkanlarına (Fransa, Rusya ve ABD) ve uluslararası kamuoyuna tavsiyeleri, bir kısmı da doğrudan AB’ye tavsiyeleri içermektedir. Eşbaşkanlar taraflara aslında daha önce Ermenistan tarafından son anda karar değişikliği ile reddedildiği için gerçekleştirilemeyen “Aşamalı çözüm”e benzer yol izlemeyi önermekteydi. Buna göre Ermenistan silahlı kuvvetlerinin, Kelbecer ve Laçın için özel şartlar belirlenmek kaydıyla, eski DKÖB çevresinde işgal edilmiş tüm bölgelerden çıkarılması ve iç mültecilerin yurtlarına geri dönmelerinin sağlanması gerekiyordu. Bu süreçte bölge Ermenilerine geçici bir statü verilebileceğinden bahsediliyor, nihai statünün daha sonra görüşülmesi gerektiği ifade ediliyordu.

Fakat Ermenistan bu ilkeleri önce kabul etse de sonradan uygulama konusunda farklı davrandığı için süreç tıkanmıştır. 2009 yılında AGİT Minsk Grubu taraflara yeni öneriler sunmuştur. Fakat Ermenistan’ın uzlaşmaz tutumu nedeniyle yenilenmiş Madrid ilkeleri de benzer kaderi yaşamıştır. 2010 yılındaki Astrahan, Kazan ve Astana, 2012 yılındaki Soçi görüşmelerinden, Fransa Cumhurbaşkanı Façois Hollande’ın arabuluculuğuyla 27 Ekim 2014 tarihinde Paris’te gerçekleştirilen görüşmeden de sonuç çıkmamıştır.

Bu arada 2010 yılında Azerbaycanlı asker Mübariz İbrahimov’un Ermenistan’ın Azerbaycan topraklarını işgal altında tutmasını Azerbaycan askerinin ve aslında Azerbaycan’daki hiçbir kimsenin asla kabullenmeyeceğini ortaya koyan kahramanlığı, Ermenistan’ın tüm girişimlerine rağmen Hocalı havaalanını kullanmasına Azerbaycan’ın izin vermemesi ve 2014 yılında Azerbaycan mevzilerine yönelen Ermenistan helikopterinin Azerbaycan askerleri tarafından düşürülmesi Azerbaycan’ın kendi topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarma konusundaki kararlılığını göstermiştir.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ Mediaforum. (2008). “Madrid prensipleri üze çıxdı”, 13 Kasım, http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20081113031018073 (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁶⁹ BBC. (2014). “Azerbaycan ermənilərə mexsus herbi təyyarəni vurub”, 12 Kasım, http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/11/141112_azerbaijan_downs_armenian_helicopter (Erişim tarihi: 25.07.2023).

Barış için yürütülen görüşmelerin ise genellikle bölgenin şartlarının ve özelliklerinin yeterince dikkate alınmaması, sorunun asıl niteliğinin göz ardı edilmesi, uluslararası hukukun değil, o anda baskın olan işgalci gücün ön plana çıkarılması ve benzer nedenlerden başarılı olma ihtimali zaten zayıftı. BM başta olmak üzere uluslararası kuruluşlar sorumluluklarını tam yerine getirmemiş, işgali sona erdirmek için gerekli adımların atılmasını sağlamamıştır. Fakat yine de Azerbaycan'ın girişimleri sonrasında bazı kararlar alınmıştır. Örneğin, Avrupa Konseyi'nin 2005'te⁴⁷⁰, BM Genel Kurulu'nun 2008'de almış olduğu kararlarda Ermenistan'ın işgalci ülke olduğu açıkça vurgulanmıştır.⁴⁷¹

Cephe hattında 1994 ateşkes anlaşmasından sonraki en büyük (her iki taraftan en ciddi kayıplar olduğu) gerginlik Ağustos 2014'te yaşanmıştır. Temmuz sonunda başlayan çatışmalar Ağustos başında daha da büyümüş, Rusya'nın arabuluculuğuyla Soçi'de gerçekleştirilen görüşmelerle son bulmuştur.⁴⁷²

Nisan 2016 başlarında yaşanmıştır. 2-5 Nisan 2016 tarihlerinde yoğun olarak süren çatışmalarda her iki taraf ciddi kayıplar vermiştir. Ama Azerbaycan ordusunun Ermenistan tarafından işgal edilmiş topraklarının bir kısmını kurtardığı, Ermenistan tarafından da kabul edilmiş ve hatta bu gelişme üzerine Ermenistan'da yönetim ve Rusya aleyhinde protesto gösterileri de yoğunlaşmıştır. Bu arada Azerbaycan'da ve bazı diğer ülkelerde yerleşmeye başlayan “Azerbaycan ordusu saldırılarını yoğunlaştırarak topraklarının tamamını işgalden kurtaracaktır” beklentisi genel olarak “Rusya etkeni” ve fiili olarak Rusya'nın girişimleri ile gerçekleşmemiştir. “4 gün savaşı” olarak tanımlanan bu gerginlik de Rusya'nın arabuluculuğuyla Moskova'da Ermenistan ve Azerbaycan Genelkurmay Başkanları arasında imzalanan anlaşmayla yerini “yeni ateşkese” bırakmıştır. Fakat Nisan 2016 savaşından sonra hem Azerbaycan'da hem de genel olarak soruna ilgin duyan kamuoylarında Azerbaycan'ın er ya da geç topraklarını Ermenistan işgalinden kurtaracağına olan inanç artmıştır.

⁴⁷⁰ “The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference”, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1690.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁷¹ “General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity of Azerbaijan, Demanding Withdrawal of All Armenian Forces”, <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁷² Purtaş, F. (2015). “Rusya-Ermenistan İlişkileri ve Rusya'daki Ermeni Diasporası”, *Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum*, Ankara, 548.

Azerbaycan'ın askeri, diplomatik ve ekonomik açıdan güçlenmesi, Türkiye ile geliştirdiği başarılı stratejik iş birliği, Ermenistan'ın çözüme bir türlü yaklaşmaması ve sürekli olarak Azerbaycan'a yönelik provakasyonlar içerisinde olması 2020 yılında savaşın yeniden başlamasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Ancak bu da bir anda olmamış, önce 2020 yılının Temmuz ayında bölgede tansiyonu yükselten bazı gelişmeler yaşanmıştır.

4.1.11. 44 Günlük Savaş ve Sonuçları

İki ülke arasında görüşmeler ve çözüme ilişkin belirsizlik devam ederken Temmuz 2020 provakasyonu yaşanmıştır. Azerbaycan tarafının açıkladığı, Türkiye ve Rusya kaynaklarının, ayrıca Aralık 2020'de Ermenistan eski Devlet Başkanı Robert Koçaryan'ın da doğruladığı bilgilere göre çatışmaları Ermenistan tarafı başlatmıştır. Ermenistan tarafı 12 Temmuz'da "Azerbaycan'ın bir "jip" ile Ermenistan sınırını ihlal ederek saldırıya geçtiği" için çatışmaların başladığını iddia etse de bu tez ciddi kabul edilmemiştir. Yabancı uzmanlar Ermenistan'ın Tovuz bölgesindeki saldırılarının temel hedeflerinden birinin Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Batı'ya bağlayan enerji koridorları olduğunu iddia etmiştir. Ermenistan'ın yoğun saldırıları nedeniyle ilk kez bir Azerbaycan generali çatışma sırasında hayatını kaybetmiş ve bu, Azerbaycan'da büyük tepkilere neden olmuştur. Temmuz ayı boyunca çatışmalar azalarak devam etmiştir.

Temmuz provakasyonunun ardından Azerbaycan Rusya'dan Ermenistan'a yüklü askeri mühimmat taşınmaya başladığını, bunun Ermenistan'ın geniş çaplı bir savaşa hazırlandığının göstergelerinden birisi olduğunu ifade etmiştir. Hatta Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev konuyla ilgili olarak Ağustos ayında Rusya Federasyonu Devlet Başkanı Vladimir Putin ile görüşme yaparak açıklama istemiştir. İlham Aliyev, ayrıca konuyu Eylül ayında BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada da gündeme getirmiş ve Ermenistan'ın büyük çaplı bir savaşa hazırlandığını, BM'nin ve diğer uluslararası örgütlerin gerekli adımları atması gerektiğini ifade etmiştir.

Bu koşullar altında 27 Eylül 2020'de sabah saatlerinden itibaren Azerbaycan ile Ermenistan arasında savaş yeniden başlamıştır.⁴⁷³ Daha öncekilerde olduğu gibi bu kez de her iki taraf diğerini savaşı başlatmakla suçlamıştır.

⁴⁷³ Anadolu Ajansı. (2022). *Karabağ Zaferi*, 10.

27 Eylül’de savaşın yeniden başlamasının ve yıkıcı etkilerinin hissedilmesinin hemen ardından bazı devletler ve uluslararası kuruluşlar taraflara ateşkes çağrısı yapmıştır. Ateşkes konusunda üç kez (10 Ekim, 17 Ekim ve 26 Ekim tarihlerinde) Rusya, Fransa ve ABD’nin arabuluculuğuyla uzlaşmaya varılmıştır. Fakat çatışmalar hiç durmamıştır.⁴⁷⁴ Ermenistan’ın “yeni toprak işgali için yeni saldırılar” söylem ve politikası, çatışma bölgesinden uzak sivil yerleşim yerlerini hedef alması, Azerbaycan’ın ise Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin (BMGK) dört kararı başta olmak üzere uluslararası kuruluşların soruna ilişkin almış oldukları kararların uygulanması ve kendi topraklarını Ermenistan işgalinden kurtarma konusundaki ısrarı, tarafların ortak noktaya gelme ihtimalinin zayıf, tam aksine çatışmaların taraflardan birinin zaferiyle sonuçlanması ihtimalinin yüksek olduğunu göstermekteydi.

Savaş uluslararası hukuka göre tamamen haklı, 1990’ların başındakinden daha güçlü ve kararlı, ama bu kez aynı zamanda Rusya karşısında Türkiye’nin dengeleyici rolünü de gerektiği kadar hissedilen Azerbaycan’ın askeri ve psikolojik üstünlüğüyle devam etmiştir. 4 Ekim 2020’de Cebayıl’ın, 19 Ekim 2020’de Fuzuli’nin işgalden kurtulduğunun açıklanmasının ardından, Aras nehri boyunca batı ve kuzeybatı yönünde ilerleyen Azerbaycan ordusu, İran sınırındaki bölgeleri birkaç gün içinde kontrol altına almıştır. 29 Ekim 2020 gününde, Ermenistan tarafı, Azerbaycan ordusunun stratejik öneme sahip Şuşa kentine 5 km mesafede olduğunu açıklamıştır.

Hatırlanacağı üzere Birinci Karabağ Savaşının Azerbaycan açısından olumsuz yönde kaderini değiştiren en önemli olaylar stratejik yekseklik olan Şuşa’nın ve bölgeyi Ermenistan’a bağlayan yol olan Laçın’ın Ermenistan tarafından işgali olmuştu. İkinci Karabağ Savaşı sırasında 2 Kasım 2020 itibariyle Azerbaycan ordusunun özel birliklerinin Şuşa ve Laçın’a varmış olduğu, bu iki yerleşim birimini işgalden tam kurtarmak üzere çatışmaların sürdüğü anlaşılmıştır. 7 Kasım’da ilk defa Hocavend ve Hocalı’dan köyler ve yüksekliklerin de Azerbaycan tarafından işgalden kurtarıldığı ilan edilmiştir.⁴⁷⁵

⁴⁷⁴ Aslanlı, A. (2020). “Karabağ sorununda kalıcı çözüme doğru”, 12 Kasım, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-sorununda-kalici-cozume-dogru/2041278> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁷⁵ Sarıkaya, Y. (2020). *44 Gün Savaşı: Azerbaycan’ın Karabağ Zaferi*, Ankara, 24-25.

8 Kasım'da Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Bakü'deki Şehitler Hiyabarı'nda Şuşa'nın Ermenistan işgalinden kurtarıldığını ilan etmiştir.⁴⁷⁶ 9 Kasım'da ise 48 köyün, 1 kasabanın ve 8 stratejik yüksekliğin Ermenistan işgalinden kurtarıldığı açıklanmıştır.⁴⁷⁷

Son iki günde özellikle sorunun kaderinde kilit noktalardan biri ve kimilerine göre en önemlisi olarak kabul edilen, aynı zamanda özel bir sembolik anlam yüklenen Şuşa'nın Ermenistan işgalinden kurtarılması ve Azerbaycan ordusunun Hankendi'ye birkaç kilometre yaklaşmasıyla savaşın kaderi artık belli olmuştu. 9 Kasım günü Azerbaycan'da herkes savaşın kısa sürede Ermenistan'ın tam askeri yenilgisiyle sona ereceğini beklerken akşam saatlerinden itibaren ilginç gelişmeler dizisi başlamıştır: Önce bir Rus helikopterinin Ermenistan-Azerbaycan sınırında Azerbaycan'dan ateşlenmiş bir füzeyle düşürülmesi, Ermenistan'dan (Ermenistan ordusu ya da ülkedeki başka bir güç tarafından) Şuşa'ya ve Bakü'ye iki büyük füze fırlatıldığı ve füzelerin havada imha edildiği iddiası, Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan tarafından sosyal medyada paylaşılan “ağır koşullarda barış anlaşması” imzaladıklarına ilişkin haber arkasından ise içinde ciddi sürprizler de olan Barış Bildirisi'nin imzalanması.

Rusya'nın arabuluculuğuyla Azerbaycan ile Ermenistan arasında 10 Kasım 2020'de imzalanan bildiriyle sona erdirilen süreç Azerbaycan tarafında önemli ölçüde zafer, Ermenistan tarafında ise önemli ölçüde hezimet (ve ihanet) olarak değerlendirilmiştir. Azerbaycan tarafında topraklarının tamamen kurtarılmadan durulması ve Rus barış gücünün bölgeye adeta oldu-bittiyle yerleşmesi kısmen tepkilere neden olmuştur. Buna karşın; Ermenistan tarafında iktidar, savaşı sona erdirmeye yönelik bu adımla çok kötü durumdayken tamamen yok olma riskini ortadan kaldırdıklarını (yani, kötünün iyisini tercih ettiklerini) iddia etmiştir.

10 Kasım 2020 tarihli ateşkes bildirisinin ardından Azerbaycan hızlı bir biçimde bölgede gerçekleştireceği inşa faaliyetlerinin planlamasını tamamlamış, önce Füzuli'de bir uluslararası havaalanı inşa ederek 26 Ekim 2021'de Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın katıldığı bir törenle bunun açılışını

⁴⁷⁶ Aslanlı, a.g.m., 2020.

⁴⁷⁷ AzTv. (2020). “Vətən müharibəsinin xronikası: 9 noyabr”, 9 Kasım, <https://aztv.az/az/projects/58/release/117> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

gerçekleştirmiştir. Bölgedeki ikinci havaalanı ise Zengilan'da tam bir yıl sonra 22 Ekim 2022'de yine iki Cumhurbaşkanının katılımıyla açılmıştır.⁴⁷⁸ Azerbaycan, ateşkes anlaşmasında adı verilmeden işler hale gelmesi öngörülen Zengezur Koridorunun kendi topraklarında kalan kısmını da hızla inşa etmeye başlamış ve kısa süre içinde geniş ve modern bir karayolu ile demiryolunun büyük kısmını tamamlamıştır.

Bununla birlikte; 2021 Nisan'ına gelindiğinde Ermenistan'ın Zengezur konusunda herhangi bir adım atmamış olması karşısında Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev sert bir açıklama yapmış ve Erivan, Göyçe ve Zengezur'un Azerbaycan'ın tarihî toprakları olduğunu, “Ermenistan Zengezur koridoru konusunda yükümlülüklerini yerine getirmezse bile, Azerbaycanlıların tarihî topraklarına geri döneceklerini” belirtmiştir.⁴⁷⁹

2021 yılının Mayıs ayında ise, Zengezur bölgesinin iki devlet arasında sınır oluşturan kısmında yer alan Karagöl etrafında Azerbaycan güçleri askeri tedbir almış ve Ermenistan tarafı bunun bir sınır ihlali olduğunu beyanla KGAÖ'ye çağrıda bulunmuştur. Azerbaycan, bu çağrı üzerine KGAÖ'nün kurucu üyelerinden Kazakistan'a konu hakkında bilgi vermiştir. Rusya ise tarafları görüşmeye ve resmi sınırı tespit etmeye çağırmıştır. Bu arada sınırda ufak çaplı çatışmalarda karşılıklı yaralananlar olmuş, hatta bazı Ermeni askerleri Azerbaycan ordusu tarafından gözaltına alınmıştır. Bu kriz sırasında Paşinyan ABD, AB ve Fransa gibi aktörleri, bağımsız gözlemci göndermeleri suretiyle bölgede devreye sokmaya çalışmış ancak sonuç alamamıştır.

44 günlük savaş sonrasında bölgede yeni dengeleri ortaya koyan en önemli belgelerden biri; Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir stratejik boyutu inşa eden 15 Haziran 2021 tarihli Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi olmuştur. Şuşa Beyannamesi ikili ilişkileri yeni bir aşamaya taşımakla beraber, öncelikle Karabağ sorunu açısından 44 günlük savaş öncesine geri dönme çabalarına ve genel olarak bölgede yeni bir

⁴⁷⁸ Altaş, M. – Tosun, M. (2022). “Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Aliyev, Zengilan Uluslararası Havalimanı'nın açılışını yaptı”, 20 Ekim, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ve-aliyev-zengilan-uluslararasi-havalimaninin-acilisini-yapti/2716178> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁷⁹ “İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi, 20 aprel 2021”, <https://president.az/az/articles/view/51216> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

saldırganlığa izin verilmeyeceğinin, ayrıca bölgesel işbirliğinin ve Türk dünyasında entegrasyonun derinleştirileceğinin garantisi olmuştur.

4.2. Azerbaycan Dış Politikasında Karabağ Sorunu ve Enerji

Tezin daha önceki kısımlarında da ifade edildiği üzere 1991 yılında bağımsızlığına kavuştuktan sonraki aşamada Azerbaycan dış politikasının iki temel yönü olmuştur. Bunlardan birisi toprak bütünlüğü sorunu ve daha geniş anlamda güvenlik konusu, diğeri ise enerji yoğunluklu olmak üzere ekonomik konulardır. Bu iki konunun Azerbaycan dış politikasındaki ağırlığının temel göstergeleri başta Azerbaycan devlet başkanları olmak üzere üst düzey Azerbaycan yetkililerinin yapmış oldukları açıklamalar, uzun süre Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcılarından birisinin direkt Karabağ sorunundan, diğerrinin ise direkt enerji konusundan sorumlu olması, zaman zaman Azerbaycan Devlet Başkanının sadece Karabağ sorunu ve Hazar'ın hukuki statüsü konusunda özel temsilciler ataması ve benzerleridir.

Öte yandan Azerbaycan dış politikası açısından bu iki konunun dış politikada iki ana konu olması ve karşılıklı etkileşimi yeni bir durum da değildir. Azerbaycan dış politikasının oluşum sürecinden günümüze kadar bu iki konu her zaman etkileşim içerisinde olmuştur. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da yaşanan süreçler için de benzer durum söz konusu olmuştur. Fakat enerji faktörü - güvenlik olgusu etkileşiminin dış politikada daha önemli hale gelmesinden sonraki aşama olan Azerbaycan'ın ikinci bağımsızlık döneminde bu konunun ağırlığı artmıştır. O kadar ki, enerji faktörünün Karabağ sorununun temel nedenlerinden birisi olduğu varsayımı ("Azerbaycan'ın büyük enerji oyununun kurbanı olarak seçildiğine" ilişkin düşünce) Azerbaycan kamuoyunda genel kabul görmektedir.

İlginç bir biçimde enerji faktörü uzun süre boyunca hem Karabağ sorunun nedenlerinden birisi ve sorunun çözümsüzlüğün bir parçası olarak değerlendirilmiş hem de Karabağ sorununun çözümü için kullanılabilecek araçların en önemlisi olarak görülmüştür.

4.2.1. Karabağ Sorununun Ortaya Çıkmasının ve Uzun Süre Çözümsüz Kalmasının Nedenlerinden Birisi Olarak Enerji

Enerji sorununun Karabağ sorununun nedenlerinden ve çözümsüzlüğün kaynaklarından birisi olarak değerlendirilmesinin temel gerekçesi sorunun niteliğine

ilişkin yaklaşımlardır. Aslında sorunun niteliği konusunda çok farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Bazıları sorunu, Rusya'nın "böl-yönet" taktiği çerçevesinde Kafkasya'yı kontrolünde tutma politikasının bir aracı olarak, bazıları ise Ermenistan'ın saldırgan yayılmacılık siyasetinin aracı olarak değerlendirmiştir. Ermenistan'ın Hristiyan dünyası tarafından Türk ve Müslüman dünyasına karşı kullanıldığını düşünenler olduğu gibi, sorunun "bölgede şu anda da yaşamakta olan Ermeni nüfusun özel haklara sahip olmak için yürüttükleri mücadelenin sonucu olduğunu" iddia edenler ya da "medeniyetler çatışması" çerçevesinde değerlendirenler de vardır. Fakat Ermeni meselesinin büyük güçlerin bölge için yürüttükleri mücadelede bir araç olarak kullanıldığı genel olarak kabul edilen bir gerçekliktir.

Kuşkusuz, sorunun ortaya çıkışı açısından, Rusya'nın Kafkasya'da ileri karakola sahip olmak hedefi doğrultusunda attığı adımlar, bu çerçevede Osmanlı ve Gacarlar ile yürüttüğü savaşlar sonucunda imzalanan anlaşmalara dayanarak Ermeni nüfusun bölgeye toplu halde göç ettirilmesi ilk temelleri oluşturmuştur. Buna paralel olarak 19. yüzyılın sonlarında Rusya ile beraber Batılı emperyalist güçlerin geniş anlamda bölgeye yönelik ilgilerinin (bu ilgi bir az geniş anlamda genel olarak "Şark meselesi"nin bir parçası olarak da değerlendirilebilir) bazı Ermeni örgütlerinin "büyük Ermenistan" hayaline yönelik girişimiyle örtüşmesi sorunu farklı boyuta taşımış, "Ermeni meselesi" olarak tanımlanan sorunun doğmasına neden olmuştur. Sonraki aşamada Çarlık Rusyası'nın kendi varlığını korumak ve emperyalist çıkarlarını gerçekleştirmek üzere tahrik ettiği ve 1918 Mart soykırımında da görüldüğü üzere Rus askerlerinin de katıldığı etnik-dini gerginlikler sürecin önemli bir parçası olmuştur.

Azerbaycan petrolleri ister Rusya, ister Batılı emperyalist güçler için 20. yüzyılın başlarından itibaren çok büyük önem taşımış, bölgeye yönelik politikalarında en temel etken olmuştur. Bolşevik devrimden sonra önce Rusya'daki yeni yönetimin bölgeye yeni bir konsept (yukarıda da ifade edilen Vladimir İliç Lenin'in sözde önem verdiği "ulusların kendi kaderini tayin" ilkesi) çerçevesinde yaklaşacağı beklentisi söz konusu olsa da kısa sürede Bakü'nün işgalinin Rusya için en öncelikli hedef olduğu ortaya çıkmıştır.⁴⁸⁰ Bu aşamada da "Ermeni meselesi"nin Kafkasya'daki en önemli ayaklarından birisini teşkil eden Karabağ bölgesindeki olaylar Rusya için Bakü'nün

⁴⁸⁰ Vladimir İliç Lenin 17 Mart 1920'de Orconikidze'ye yolladığı telegramda Bakü'nün işgalinin en öncelikli hedef olduğunu vurgulamaktaydı. Bakınız: İsgəndərov, A. (2014). "Müsəlman Şərqində ilk respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti", *Xalq Qəzeti*, 4.

işgalini, dolayısıyla Bakü petrollerinin Rusya'nın kontrolü altına geçmesini kolaylaştıran etkenlerden olmuştur.

Hemen ardından SSCB'nin kuruluşu aşamasında Azerbaycan'ın iradesine aykırı bir biçimde onun içinde yapay kurumun (eski DKÖB) oluşturulması da Azerbaycan üzerindeki bu baskı aracının muhafaza edilmesi amacından kaynaklanmıştır.

SSCB'nin dağılma aşamasında sorunun tırmanmasının birçok nedeni olsa da hem Moskova yönetimi hem de diğer devletler açısından Karabağ sorunu önemli ölçüde bölgede etkinliklerini sürdürme/artırma aracı olarak görülmüştür. Bu çerçevede Soğuk Savaşın sona erme aşamasında Güney Kafkasya'nın ve özel olarak Azerbaycan'ın büyük güçler için ifade ettiği anlama gözetmekte yarar vardır.⁴⁸¹

Bu dönemde Kafkasya bölgesine dış politikalarında özel önem veren güçlerin tamamı için enerji temel etkenler arasında yer almıştır. Örneğin ABD başta olmak üzere Batı için bölgedeki enerji kaynaklarının üretiminde pay ve söz sahibi olmak, ayrıca bu kaynakların uluslararası piyasalara güvenli bir biçimde ulaştırılmasını sağlamak temel hedefler arasında yer almıştır. Burada amaç Avrupa devletlerinin ve İsrail'in enerji güvenliğine katkı sağlanması, özellikle ABD'nin çıkarları açısından Avrupa devletlerinin Rusya ve İran'a enerji bağımlılığının azaltılması olmuştur.

Benzer şekilde Türkiye de bölgedeki enerji kaynaklarına ulaşarak, kendi ihtiyaçları için alternatif kaynak oluşturmaya çalışmıştır. Ayrıca bu kaynakların Türkiye üzerinden uluslararası piyasalara nakli Türkiye'nin enerji güzergahı olarak stratejik konumunu güçlendirecek ve Türkiye'nin ekonomik gelir elde etmesine olanak sağlayacaktı. Hem Batı hem de Türkiye için Bakü'den Batı'ya uzanacak enerji koridorları sadece Azerbaycan doğal kaynaklarının değil, aynı zamanda Hazar'ın doğusundaki doğal kaynakların (öncelikle Kazakistan ve Tükmenistan enerji kaynaklarının) Batı piyasalarına nakli açısından stratejik önemde görülmüştür.

Buna karşılık Rusya ve İran için ise, Batılı enerji şirketlerinin Azerbaycan enerji kaynaklarının üretiminde yer almaları ve uluslararası piyasalara alternatif doğal kaynak sunulması arzu edilmeyen bir durum olmuştur. Çünkü bu durum bu tür kaynakların alıcısı konumundaki devletlerin kendilerine olan bağımlılığını mümkün

⁴⁸¹ Aslanlı. A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Ankara, 13-20.

olduğunca korumak ve bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerin bağımsızlıklarını güçlendirmelerini engellemek hedeflerinden uzaklaşmak anlamına gelebilirdi.

Çin açısından da bölgedeki enerji kaynakları üzerinde bir ölçüde söz sahibi olmak giderek artan ihtiyaçları için kaynak çeşitliliği oluşturmak ve enerji güvenliğini sağlamak adına çok önemli olarak görülmüştür. Çin ile birlikte Rusya ve İran Azerbaycan merkezli enerji koridorları üzerinden Kazakistan ve Türkmenistan enerji kaynaklarının Batı'ya arzını da kendi çıkarlarına aykırı değerlendirmiştir.

Bölgenin küresel enerji oyunu açısından sahip olduğu önem Karabağ sorununun Güney Kafkasya'da (hem sorunun tarafları hem de bölgede çıkarı bulunan ülkeler üzerinde) kullanılabilecek önemli bir araç olması gerçeği ile birleşince tüm güçler Karabağ sorununa aynı zamanda bu çerçevede yaklaşmıştır. Bu yaklaşım bazı devletleri Karabağ sorununun “ömrünü uzatarak” sorunu Azerbaycan'ın enerji politikasını ya da genel olarak bölgedeki enerji projelerinin kaderini etkilemek için baskı aracı olarak kullanma stratejisine yöneltmiştir. Önceki kısımlarda da anlatıldığı üzere kimilerine göre Elçibey yönetimi zamanındaki işgallerin ve ardından bu süreçle bağlantılı olarak başlatılan darbe girişiminin temelinde de yönetimin genel olarak yürüttüğü dış politikadan, ama özellikle de enerji politikasından duyulan dış rahatsızlık yatmaktaydı. Benzer girişimleri daha sonraki yönetimler zamanında da görmek mümkündür.

Bazı güçler Karabağ sorununun varlığını Azerbaycan'ı istikrarsız ve riskli ülke olarak göstereceğini, bunun da Azerbaycan'ın enerji sektörüne yatırımları engelleyeceğini ve böylece enerji projelerinin hiç gerçekleşmeyeceğini düşünmüştür. Ermenistan'ın resmi düzeyde sürekli olarak Bakü'yü de işgal etmeye çalışacağını beyan etmesinin temelinde diğer etkenlerle beraber bu neden de yatmıştır. 1994 Ateşkes Anlaşmasına kadarki aşamada Ermenistan'ın Azerbaycan'ı Gürcistan üzerinden Türkiye'ye bağlayan güzergahı işgal etmek için uzun süre çaba sarfetmesi de gelecekteki muhtemel boru hatları güzergahını Azerbaycan'ın kontrolü dışına çıkarmak ya da en azından istikrarsız (yüksek riskli) hale getirmek olmuştur. 1994 ateşkesinden sonraki aşamada ise çözümsüzlük ve yeniden savaş riski söylemi de benzer şekilde Azerbaycan'ın enerji projelerini hedef almıştır.

Diğer gruptaki ülkeler (enerji projelerinde temsil edilen devletler) ise sorundan dolayı Azerbaycan'ın onların politik-güvenlik desteğine duyduğu ihtiyacı pazarlık

aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu devletlerin de önemli kısmı enerji projelerine zarar verecek düzeyde yeni bir çatışma çıkmadan Karabağ sorunda çözümsüzlüğün sürmesini kendi çıkarlarına uygun görmüştür.

Azerbaycan enerji projelerini gerçekleştirdikten sonra da Ermenistan tutumunu sürdürmeye devam etmiştir. Hatta Temmuz 2020’de Ermenistan’ın başlattığı provokasyonun da başta BTC olmak üzere enerji projelerini hedef aldığı iddia edilmiştir.

Tüm bunlar Karabağ sorunu ile enerji projeleri arasındaki karşılıklı etkinin ne kadar ciddi olduğunu göstermektedir.

Hiç kuşkusuz ki, tüm bunlar bu tez çalışmasının daha önceki kısımlarında açıkça ifade edildiği üzere, sorunun uluslararası hukuk bakımından temel niteliği olan Ermenistan’ın saldırgan yayılcılık politikasını ve Azerbaycan topraklarını işgal etmesi gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Bu boyutların anlatılmasında amaç sorunun arka planındaki bazı gerçekliklerin de dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktır.

4.2.2. Karabağ Sorununun Çözümüne Katkı Yapan Bir Etken Olarak Enerji

Azerbaycan açısından Karabağ sorununun çözüm sürecinde enerji faktörü birkaç farklı boyutta değerlendirilebilir. Enerji öncelikle genel anlamda bir dış politika aracı olarak önemli görülmektedir. İkinci olarak enerji Azerbaycan açısından güçlenme faktörü rolünü oynamaktadır. Üçüncü olarak Ermenistan üzerinden geçebilecek boru hatları vesilesiyle enerji Karabağ sorununun çözümüne ve bölgesel barışa katkı yapabilecek bir araç olarak görülmüştür. Bununla ilişkili şekilde diğer boyut Ermenistan’ın enerji ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılanması suretiyle iki ülke arasında daha olumlu bir atmosferin ve böylece bölgesel işbirliği ortamının tesis edilebilmesi boyutudur. Nihayet, enerji faktörünün bir diğer rolü ise enerji kaynaklı gelirlerin çözüm sonrası yeniden inşası ve bölgesel ekonomik projelerin gerçekleştirilmesi için kullanılmasına ilişkindir.

İlk faktörü değerlendirecek olursak, Azerbaycan açısından enerji ilk başta en etkili (bir ara tek etkili) kullanılabilecek dış politika faktörü konumunda olmuştur. Bağımsızlığın ilk aşamasında önemli güçlerin bir kısmı (Rusya ve İran) varlığına ve bağımsızlığına tehdit oluştururken, bunlar karşısında destek alabileceği önemli Batılı

güçler de Ermeni lobisinin etkisi ile tutum belirlerken Azerbaycan Türkiye dışındaki önemli ülkelerden arzu ettiği desteği daha çok enerji faktörünü kullanarak alabilmiştir. Çeşitli ülkelerle enerji alanında geliştirilen işbirliği o ülkelerin genel olarak Azerbaycan’a, ama özel olarak Karabağ sorununa ilişkin yaklaşımlarının en azından tam Azerbaycan aleyhinde olmamasına katkı yapmıştır. Özellikle ABD ve AB ile ilişkilerde enerji Ermeni lobisinin etkisini dengeleyen faktör rolünü oynamıştır. İkinci bölümde ilgili ülkelerle ilişkiler ve enerji stratejisi anlatılırken bu konu örneklerle anlatılmıştı.

İkinci olarak, enerji faktörü Azerbaycan açısından ekonomik zenginlik kazanma aracı, daha güçlü devlet ve doğal olarak askeri açıdan güçlenme faktörü rolünü oynamaktadır. Bu çerçevede değerlendirildiği zaman Karabağ sorununa ilişkin olarak enerji faktörünün çatışma ihtimalini artırıcı ya da Ermenistan üzerinde ekonomik ve askeri baskı aracı olma rolü ön plana çıkmaktadır. Azerbaycan’ın resmi söylemlerinde bunu daha çok iç politika aracı, zaman zaman ise “Ermenistan’ı uyarma” aracı olarak kullandığı gözlemlenmektedir. Ermenistan ise Azerbaycan’ın bu söylemini ve politikasını özellikle Batılı ülkeler nezdinde gündeme getirerek Azerbaycan’ın yer aldığı enerji projelerine Batılı ülkelerin siyasal ve finansal desteğini sınırlandırmaya, hatta zaman zaman tamamen engellemeye çalışmıştır.

Yıl	Bütçe gelirleri (ABD Dolarının kuru)	Bütçe giderleri	Savunma harcamaları
2006	3.868.773 (0.9184)	3.790.123	641.715
2007	6.006.602 (0.8714)	6.086.190	812.922
2008	10.762.672 (0.8453)	10.774.234	1.343.671
2009	10.325.935 (0.8015)	10.503.858	1.205.520
2010	11.403.031 (0.8029)	11.765.920	1.185.242
2011	15.700.702 (0.7977)	15.397.522	1.345.289
2012	17.281.522 (0.7865)	17.416.453	1.400.689
2013	19.496.330 (0.7847)	19.143.492	1.484.985
2014	18.400.565 (0.7845)	18.709.000	1.516.088
2015	17.497.965 (0.7844)	17.784.535	1.700.834
2016	17.505.680 (1.5626)	17.751.284	2.192.730
2017	16.516.684 (1.5626)	17.594.478	2.621.265
2018	22.508.870 (1.7001)	22.731.645	2.842.682

2019	24.218.062 (1.7000)	24.425.914	3.162.481
2020	24.681.735 (1.7000)	26.416.298	3.755.090
2021	26.396.285 (1.7000)	27.422.420	4.541.613
2022	30.679.646 (1.7000)	32.064.568	4.896.283

(Not: 2015 yılında Azerbaycan’da iki kez devalüasyon yaşanmış, 21.02.2015’ten itibaren dolar kuru 1.05 Manat, 21.12.2015 tarihinde ise 1.55 Manat yapılmıştır.)

Tablo 4.1. Azerbaycan Devlet Bütçesi (yıllar itibariyle, bin manat olarak)

Özellikle Asrın Anlaşması çerçevesinde petrol üretiminin artmasının ve Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Boru Hattının açılmasının Azerbaycan’a ciddi olumlu etkileri olmuştur.

Daha Haydar Aliyev’in 29 Aralık 1999 tarihli 240 sayılı kararla Azerbaycan Devlet Petrol Fonu kurulmuş, petrol ve doğalgaz satışından elde edilen gelirlerin önce bu fona toplanması, buradan diğer yönlerle aktarılması kararlaştırılmıştı. Özellikle petrol dışı sektörün geliştiği 2010’lu yıllara kadar bu fonda toplanan paranın önemli kısmı bütçeye aktarılmıştır.⁴⁸²

Artan petrol gelirleri bir yandan Azerbaycan bütçesinde ciddi artışa neden olmuştur. Bundan en çok etkilenen kalemlerin başında savunma bütçesi gelmiştir. Bu arada Azerbaycan 2000’li yıllardan itibaren Savunma Sanayisini güçlendirme konusuna daha fazla önem vermeye başlamış, Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev’in 16 Aralık 2005 tarihli, 1181 sayılı kararı ile Savunma Sanayi Bakanlığı kurulmuştur.⁴⁸³

Başta Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev olmak üzere üst düzey yetkililer sürekli olarak Azerbaycan’ın sadece savunma bütçesinin Ermenistan’ın toplam bütçesinden fazla olduğunu vurgulayarak, bu faktörü Ermenistan’ı işgali sürdürmekten vazgeçirmek ve uluslararası hukuka uygun bir zeminde barış anlaşmasına zorlamak, dolayısıyla Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözüm sürecini hızlandırmak için baskı aracı olarak kullanmaya çalışmıştır.

⁴⁸² “Tarix”, <https://oilfund.az/fund/about/history> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

⁴⁸³ “Nazirliyin yaradılması”, <https://www.mdi.gov.az/az/nazirliyin-yaradilmasi-26> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

Üçüncü olarak enerji faktörü Karabağ sorununun çözümüne ve bölgesel barışa katkı yapabilecek bir araç olarak değerlendirilebilir. Bu çerçevede 1990'ların başından günümüze kadar çeşitli seçenekler gündeme getirilmiştir. Bunlardan ilki Azerbaycan'ı Batı'ya bağlayan enerji boru hatlarının Ermenistan'dan da geçebilme ihtimali olmuştur. Özellikle Bakü-Ceyhan petrol boru hattının geçeceği Azerbaycan ile Türkiye arasındaki üçüncü ülkenin hangi ülke olacağı konusunda değerlendirmeler devam ederken Ermenistan'ın ismi sıkça zikredilmiştir. Fakat Azerbaycan bunun gerçekleşebilmesi için Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etmesini şart koşturmuştur. Bu şart hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması (temel güvenlik sorununun giderilmesi) hem de bölgesel barışın tesis edilerek boru hattı açısından risklerin azaltılması bağlamında önemli görülmüştür. En son Nabucco projesi gündeme getirildiği zaman güzergahın Ermenistan'dan geçebileceği ifade edilmiş olsa da, Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etme konusunda bir adım atmadığı ve Nabucco projesi ilk düşünüldüğü şekilde gerçekleştirilmediği için bu seçenek de gündemden kalkmıştır.

Enerji faktörünün Karabağ sorununun çözümüne yapabileceği diğer katkı enerji açısından sıkıntıları olduğu ifade edilen Ermenistan'ın enerji ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılanması olmuştur. Ermenistan'ın petrol ve doğalgaz ihtiyacının Azerbaycan tarafından karşılanması suretiyle iki ülke arasında daha olumlu bir atmosferin ve böylece bölgesel işbirliği ortamının tesis edilebileceği defalarca ifade edilse de Azerbaycan bunun gerçekleşebilmesi için öncelikle iki ülke arasında savaş haline son verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Son yıllarda bazı Azerbaycan yetkilileri sorun tamamen çözüm kavuşturulmadan, Ermenistan'ın iyi niyet göstergesi olarak işgal ettiği bazı Azerbaycan topraklarını terk etmesine karşılık olarak Azerbaycan'ın Ermenistan'a doğalgaz verebileceğini açıklamıştır. Hatta Azerbaycan iç kamuoyunda ciddi tepkilere neden olmasına rağmen Gürcistan'daki Ermeni kiliselerinin ısınma ihtiyacının giderilmesi amacıyla ücretsiz doğalgaz sağlamıştır. Fakat Ermenistan tarafından olumlu karşılık gelmemiştir.

Enerji faktörünün Karabağ sorununun çözümüne yapabileceği bir diğer katkıysa petrol ve doğalgaz gelirlerinin Karabağ sorununun çözümü sürecinde, çözümden sonraki dönemde bölgedeki yıkımın ortadan kaldırılması ve yeniden inşaat aşamasında, ayrıca bölgesel ekonomik projelerin gerçekleştirilmesi için

kullanılabileceği konusudur. Bu konu aslında Karabağ sorunu açısından enerji faktörünün oynayabileceği ilk rolle (Azerbaycan'ın ekonomik ve askeri gücüne katkı, Ermenistan için risk faktörü oluşturmaları) çelişmekte ve hem Ermenistan için, hem de genel olarak bölge için fırsatlar sunmaktadır. Fakat ikinci faktörde olduğu gibi bunun da gerçekleşmesi iki ülke arasında savaş halinin ortadan kaldırılmasına bağlı olmuştur. Günümüzde Azerbaycan Ermenistan işgalinden kurtardığı topraklarında petrol gelirlerinden de yararlanarak yeniden yapılanma sürecini gerçekleştirmektedir. Fakat ortak (Ermenistan'ı da kapsayacak) projelere kaynak aktarımı barış anlaşmasının imzalanması ve çatışma ihtimalinin asgariye indirilmesiyle birlikte mümkün olacaktır. Dolayısıyla hem Azerbaycan'ın Ermenistan'ın enerji ihtiyaçlarını karşılaması hem de enerji gelirlerinin ortak projeler için kullanılması sorunun çözümü açısından teşvik edici özelliğini korumaktadır.

5. SONUÇ

“Güvenlik” ve “refah” insanlık tarihinde ister bireylerin isterse de toplumların hem elde etmek hem de sürekliliğini sağlamak istediği iki temel ihtiyaç olmuştur. Bu ihtiyaçlar çağdaş uluslararası ilişkiler sisteminin en temel aktörleri konumunda olan devletlerin de iç ve dış öncelikleri arasında en üst sırada yer almıştır. Bu bağlamda “güvenlik” ve “refah” anlayışları, bu anlayışların türevleri ve bir biriyle ilişkileri hem pratik yaşamın hem de akademik dünyanın en fazla üzerinde durduğu konulardan olmuştur. Her iki kavram akademisyenler tarafından farklı çerçevelerde ve farklı boyutları kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Devletler için “güvenlik” öncelikle varlığını ve toprak bütünlüğünü koruma anlamını ifade ederken, “refah” kavramı da uluslararası ilişkiler literatüründe ekonomi faktörü ve bu faktörün enerji başta olmak üzere değişik boyutları ile dikkat ve inceleme konusu olmuştur.

İlginç bir biçimde Azerbaycan Cumhuriyeti 1991 yılında bağımsızlığına kavuştuğu sırada bir yandan varlığına ve toprak bütünlüğüne yönelik saldırılarla karşı karşıyayken diğer yandan üzerine refah inşa edebileceği enerji kaynaklarına sahipti. Ermenistan’ın Azerbaycan’a yönelik yaklaşık 70 yıllık geçmişi bulunan toprak iddialarının işgalci saldırılara dönüşmesi ve bu girişimlerin Azerbaycan ve genel olarak bölge üzerinde etkisini sürdürmek isteyen dış güçler tarafından desteklenmesi Azerbaycan’ı bağımsızlık mücadelesi döneminde ve bağımsızlığının ilk yıllarında zor durumda bırakmıştır. Dünyada sanayi usulu ile petrolün üretildiği ilk coğrafya ve uzun süre dünyanın en önemli petrol üretim merkezlerinden birisi olması*, İkinci Dünya Savaşı sırasında savaşın ve belki de dünyanın kaderini değiştirecek şekilde tüm Sovyet petrolünün yaklaşık %71.4’ünü üretmiş olması ve halen ciddi enerji kaynaklarına sahip olduğu yönündeki bilgiler Sovyetler Birliği’nin dağılmasının hemen ardından enerjinin Azerbaycan için hem bir fırsat hem de güvenlik sorunu (risk kaynağı) teşkil edeceğini göstermiştir. Dolayısıyla Azerbaycan dış politikası açısından Karabağ sorunu ve enerji farkörlerinin, ayrıca bu iki faktörün etkileşiminin anlaşılması büyük önem taşımaktadır.

Bu doktora tezinde Azerbaycan dış politikasının bu iki temel yönü birlikte ele alınmaya ve aralarındaki ilişki (karşılıklı etkiyi) anlatılmaya çalışılmıştır. Tezin teorik

* Örneğin, 1901 yılında dünya petrol üretiminin % 51.5’i (yaklaşık 11 milyon ton) Bakü’de yapılmıştı. Üretim yapanlar arasında ünlü Nobel kardeşler de vardı.

kısmını genel olarak dış politikada güvenlik-enerji ilişkisinin değerlendirilmesi teşkil etmiştir. Bu bağlamda dış politikada güvenlik ve dış politikada enerji konuları üzerinde durulmuş, uluslararası ilişkiler teorilerinin her iki konuya yaklaşımı ele alınmıştır.

“Güvenlik” kavramının uluslararası ilişkilerin merkezinde yer almasının tarihi antik döneme kadar uzanır. Uluslararası ilişkilerin en eski eserlerinden sayılan ve Thucydides tarafından yazılan “Pelepones Savaşları Tarihi” kitabında “güvenlik” kavramı da temel konulardan birini oluşturmuştur. Fakat “güvenlik” konusunda herkesçe kabul edilen bir tanımın yapıldığını söylemek zordur. Bunun temel nedenlerinden birisi kavramın çokboyutluluğu ile ilgilidir. Yine de “varlığını sürdürme ve tehlikelerden korunma” olarak özetlenebilecek genel bir “güvenlik” anlayışını modern uluslararası ilişkilerin ana konseptlerinden birisi saymak mümkündür.

Geleneksel olarak güvenlik anlayışı askeri güç ve onun kullanımı ile özdeşleşmiş olsa da günümüzde kavramın çerçevesi genişlemiştir. Realizm güvenlik olgusu üzerinde en çok duran uluslararası ilişkiler teorilerinden birisidir. Bunun temel nedeni realistlerin uluslararası sistemin doğasının özünde anarşik olduğuna, bu nedenle de devletlerin kendi güvenliklerini kendi olanaklarıyla sağlamak zorunda olduklarına, bu amacı gerçekleştirmek için güç elde etmeye çalıştıklarına inanmalarıdır.

Liberalizm ise konuya daha geniş çerçevede yaklaşmakta, bireyin güvenliğinin ve özgürlüğünün sağlanmasında temel aktör olarak devleti görmekte beraber devlet-dışı aktörler olarak uluslararası kurumları, çokuluslu şirketleri, sivil toplum kuruluşlarını ve bireyleri de analiz birimi olarak incelemekte, ayrıca güvenlik için sadece gücü değil, işbirliğini de önemsemektedir.

Uluslararası ilişkiler teorilerinden Kopenhag Okulu güvenlik anlayışını daha sosyal ve daha kapsamlı olabilecek biçimde genişletmeye çalışmış, devletlerin askeri, siyasal, toplumsal, ekonomik ve çevresel sorunlarla tehdit edildiği görüşünü ortaya atarak, “beş sektörde güvenlik” yaklaşımını benimsemiştir.

Uluslararası ilişkiler teorilerinin enerji konusuna ilişkin özellikle liberalizmin enerji konusuna bakışını 5 temel kavramla izah etmek mümkündür: “kaynak laneti”, “rantiyeci devlet”, “kaynak savaşları”, uluslararası enerji piyasalarında şeffaflık ve işbirliğini sağlayıcı öneriler.

Daha çok güç, güvenlik ve ulusal çıkar kavramlarına önem veren realizm açısından da günümüzde enerji en önemli olgulardan birisini teşkil etmektedir. Realistler devletleri sürekli olarak gücünü artırmaya çalışan aktörler olarak gördükleri için onlara göre enerji kaynakları, devletin gücünü artırmasının en önemli araçlarından birisidir.

Kopenhag Okulu enerji konusunu siyasi, ekonomik ve çevresel boyutlar bağlamında değerlendirmektedir. Teori için devletin enerji yeterliliğine sahip olması onun ekonomik, askeri ve sosyal kapasitelerini geliştirecek etken olarak kabul edilmektedir.

Azerbaycan dış politikasının genel çerçevesine bakacak olursak belirli bir tarihsel mirasa, özellikle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti deneyimine sahip olmasına rağmen, uzun Çarlık Rusyası ve SSCB döneminden dolayı Azerbaycan dış politikasını daha çok son 30 yıl çerçevesinde incelemek daha sağlıklı olarak görülmüştür. 30 Ağustos 1991 tarihinde bağımsızlığına yeniden kavuşan Azerbaycan açısından dış politika, algılanan riskler, maruz kalınan baskılar ve tehditler dolayısıyla sadece ikili ve çoklu ilişkiler oluşturmak bakımından değil, varlığını, egemenliğini, toprak bütünlüğünü korumak bakımından da en etkili araç olarak görülmüştür.

Azerbaycan dış politikası bir süre yönetimlerin dünyayı algılama biçimlerine ve liderlerin ideolojik yaklaşımlarına bağlı olarak gelişmiştir. Fakat 1990'ların ortalarından itibaren dış politika kurumsallaşmaya başlamış ve günümüze kadar denge politikası çerçevesinde devam etmiştir.

Azerbaycan'ın ikili ilişkilerinde en temel yönü Türkiye ile olan ilişkiler teşkil etmiştir. Tarihsel, milli, dini ve s. bağlara ve “bir millet – iki devlet” ilkesine dayanan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri tüm iktidarlar sırasında gelişme kaydetmiştir. Her defasında Atatürk hayranlığını sık-sık dile getiren ve Azerbaycan'da da Türkiye modeli demokratik ve laik sistem oluşturacağını söyleyen Ebülfez Elçibey döneminde Türkiye ile ilişkilerin “stratejik ortaklık” düzeyine çıkarılması düşüncesi olmuş, fakat bu düşünce gerçekleştirilememiştir.

Haydar Aliyev döneminde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri iki ülkenin temel öncelikleri ve bölgesel koşullar dikkate alınarak geliştirilmiştir. Siyasi anlamda ilişkiler iki devletin resmi yetkililerinin karşılıklı ziyaretleri ile güçlendirilmeye

çalışılırken, Cumhurbaşkanları Haydar Aliyev’le Süleyman Demirel arasındaki şahsi dostluk bu sürecin hızlanmasına hizmet etmiştir.

Haydar Aliyev’in 4-8 Mayıs 1997 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında 5 Mayıs 1997 tarihli Stratejik Ortaklığın Derinleştirilmesine İlişkin Deklarasyon, 28-31 Ekim 1998 tarihlerinde gerçekleştirdiği Türkiye ziyareti sırasında ise enerji konusunda stratejik öneme sahip belgeler imzalanmıştır.

Türkiye ile ilişkilerin Azerbaycan açısından en önemli boyutlarından birisi askeri güvenlik bakımından dengeleyici rolü olmuştur. Bundan dolayı olsa gerek Haydar Aliyev diğer yönlerden farklı olarak Ebülfez Elçibey döneminde başlayan askeri ilişkilerin yavaşlamasına hiç izin vermemiş tam aksine askeri ilişkilere hem derinlik hem de ivme kazandırmıştır.

İlham Aliyev’in iktidarı sırasında Türkiye ile ilişkilerin askeri ve siyasal boyutu güçlendirilmiş, ekonomik ve kültürel alanlarda yeni adımlar atılmış, enerji alanında daha önce başlamış önemli projeler sonlandırılmış ve yenileri gerçekleştirilmiştir. Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattı gibi projeler ikili ilişkilerin stratejik niteliğini güçlendirmiştir. Bu dönemde iki ülke arasında stratejik işbirliğine ilişkin anlaşma imzalanmış ve bu doğrultudaki çalışmaları koordine etmek amacıyla bir konsey kurulmuştur.

2020 yılındaki 44 günlük savaşta Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin askeri yönü de test edilmiş, Türkiye-Azerbaycan işbirliğinin bölgesel gelişmelerin yönünü, süreçlerin sonucunu belirleyici niteliğe sahip olduğu ortaya çıkmıştır. 15 Haziran 2021 tarihinde ise Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi imzalanmıştır.

Azerbaycan dış politikasında Rusya, İran, ABD, Çin ve diğer ülkelerle, ayrıca uluslararası örgütlerle ilişkiler de özel yer tutmuştur. Rusya ile ilişkileri bölgenin istikrarı ve gelişmesi için önemli faktör olarak değerlendiren Azerbaycan yönetimi bu ülke ile ilişkilerini üst düzeyde devam ettirmeye ve farklı konumlara sahip olduğu konularda mümkün olduğunca doğrudan karşı karşıya gelmemeye özen göstermiş, hem iki ülkeyi ilgilendiren konularda hem de bölgesel güvenlik ve enerji konularında

ciddi adımlar atılmıştır. 44 günlük savaş Rusya ile ilişkilerin de test edildiği bir dönem olmuştur.

Azerbaycan-İran ilişkileri Azerbaycan'ın denge politikasını uygulamakta en çok zorlandığı yön olmuştur. İkili ilişkilerde daha çok İran-Ermenistan, Azerbaycan-ABD ve Azerbaycan-İsrail ilişkilerinden kaynaklanan belli gerginlikler yaşanmıştır. Bunun dışında İran'ın Azerbaycan'ın içişlerine müdahale girişimleri, Azerbaycan'a rejim ihracı girişimleri ve Azerbaycan'daki bazı terör eylemlerinde ve terör eylemi girişimlerinde İran bağlantısının ortaya çıkması da ikili ilişkilerde sıkıntılara neden olmuştur.

Azerbaycan-ABD ilişkileri daha çok ABD'nin stratejik çıkarları, Ermeni lobisi ve enerji şirketleri üçgeninde gelişmiştir. Azerbaycan; bağımsızlığının ilk aşamasında bağımsızlığını güçlendirme, toprak bütünlüğünü ve iç istikrarını sağlama, enerji projelerini gerçekleştirme konularında ABD'nin desteğini almayı arzu etmiştir. Fakat özellikle Ermeni lobisinin etkisiyle ABD 1992 yılında Azerbaycan'a karşı tutum takınmış, yardımları yasaklamıştır. Fakat 1994'te Asrın Anlaşması'nın imzalanması sürecinden sonra bu tutumda değişiklik olmuş, özellikle 11 Eylül olayları sonrası ilişkiler daha hızla gelişmiştir.

Azerbaycan yönetimi AB ve Çin gibi aktörlerle ilişkilerini daha da geliştirmiş, uluslararası örgütlerle ilişkilerini daha da derinleştirmiş ve çeşitlendirmiştir.

Enerji Azerbaycan dış politikasında en temel konulardan birisini teşkil etmektedir. Azerbaycan'ın enerji politikasının bir hedefini kendi enerji güvenliğini sağlamak, diğer hedefini ise enerjiyi hem temel ithalat ürünü hem de bir dış politika aracı olarak kullanmak teşkil etmiştir.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşma sürecinden itibaren Ermenistan'ın önce toprak iddialarına, sonra ise işgalci saldırılarına maruz kalması enerji politikasını da etkilemiştir. Bağımsızlığına kavuştuktan sonraki ilk aşamada özellikle Ebülfez Elçibey'in devlet başkanlığı sırasında uluslararası enerji şirketleriyle hızlı bir biçimde işbirliği geliştirilmeye ve anlaşmalar imzalanmaya çalışılsa da bu süreçten rahatsız olan dış güçlerin çıkardıkları iç karışıklıklar anlaşmaların imzalanmasını engellemiştir.

Haydar Aliyev iktidara geldikten sonra iktidarını sağlamlaştırmaya ve iç istikrarı sağlaymaya kadar uluslararası enerji şirketleriyle görüşmeleri önce

durdurmuş, sonra zayıf bir biçimde sürdürmüştür. Özellikle Rusya ve İran'ın baskısının hafifletilmesi ve dengelenmesi ile oluşan koşullar altında 20 Eylül 1994'te Asrın Anlaşması olarak da nitelendirilen ilk büyük enerji anlaşması imzalanmıştır. Sonraki yıllarda 40'a yakın daha enerji anlaşması imzalanmıştır.

Üretilmiş doğal kaynakların uluslararası piyasalara nakli, Azerbaycan'ın enerji politikasının temel yönlerinden birisini teşkil etmiştir. Bu konuda da Azerbaycan denge politikası ve çeşitlendirme stratejisi çerçevesinde hareket etmiştir. Çok sayıda güzergah gündeme gelmesine rağmen Azerbaycan petrolünün uluslararası piyasalara nakli için önce iki boru hattı (erken üretim petrolünün nakli için Bakü-Novorossisk ve Bakü-Supsa), daha sonra Bakü-Tiflis-Ceyhan ana ihraç boru hattı yapılmıştır.

Bağımsızlığına kavuştuğu sırada dışarıdan doğalgaz ithal eden Azerbaycan yeni kaynakların bulunmasıyla doğalgaz ihraç etmeye başlamıştır. Petrolden farklı olarak doğalgaz ihracatında Azerbaycan temel yön olarak Batı'yı (Türkiye yönünü) açık bir biçimde tercih etmiştir. Bakü-Tiflis-Erzurum ve TANAP projeleri gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan dış politikasının en önemli konusunu Karabağ sorununun çözümü ve toprak bütünlüğünün sağlanması teşkil etmiştir. Karabağ sorunu aslında uzun süre boyunca Kafkasya'nın ve bir ölçüde de dünyanın önemli sorunlarından birisi olmuştur. Tezin ilk kısımlarında da ifade edildiği üzere Karabağ sorununun Kafkasya için nelere mal olduğunu, küresel güçlerin Kafkasya için yürüttükleri mücadeleyi ve Kafkasya'da gerçekleştirilen küresel öneme sahip projeleri nasıl etkilediğini anlamak için sadece Karabağ sorunu yaşanmamış olan Kafkasya'yı bir anlık bile olsa göz önüne getirmek yeterlidir. Eğer bu sorun yaşanmamış olsaydı; 1991 yılından itibaren savaşın hiç yıkmadığı, aşırı askeri hasarcamalara gerek duyulmayan, enerji ve taşımacılık projelerinin daha kısa yollarla gerçekleştirilebildiği, bölgesel ekonomik projelerin gerçekleştirildiği, bölge ülkelerinin komşularıyla daha iyi ilişkilere sahip olduğu, örneğin, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin de normal olduğu bir Kafkasya söz konusu olacaktı.

Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki sorunun tarihçesine baktığımızda, ilk temellerinin büyük güçlerin bölgeye ilişkin politikalarına, bölgede etkinlik kurma çabalarına, bu çerçevede bölgedeki etnik yapıyı değiştiren hamlelere (dışarıdan bölgeye, bölgeden dışarıya ve bölge içerisinde gerçekleştirilen göçlere) dayandığını

görmekteyiz. Bölgede eski dönemlerde mevcut olan devlet yapılanmaları içerisinde Azerbaycanlı (Azerbaycan Türkleri ya da Müslüman kimliğiyle de ifade edilmiştir) ve az da olsa Ermeni nüfus bulunmuş, bu iki kesim arasında etnik menşeli savaşlar söz konusu olmamıştır. Özellikle, Rusya'nın 18. yüzyıldan itibaren bölgede giderek güçlenmesi ve güneye doğru ilerlemeye çalışması, bu çerçevede Kafkasya'da üs olarak kullanılabileceği devlet yapılanmasına ihtiyaç duyması, bu devletin bölgeye ilişkin etnik hareketlilikler gerçekleştirmesine de neden olmuştur.

Rusya'nın 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ve Gacar devletleri ile yaptığı savaşlar sonucunda imzaladığı anlaşmalar bölgenin etnik yapısının değiştirilmesi konusunda önemli aşamaları oluşturmuştur. Rusya ile Gacar Devleti arasında imzalanan 1828 Türkmençay Anlaşması ve Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan 1829 Edirne Anlaşması sonrasında toplamda yaklaşık bir milyon Ermeni Güney Kafkasya'ya (Rusya'nın kontrolü altında kalan Karabağ bölgesine ve günümüzdeki Ermenistan topraklarına) göç ettirilmiştir.

19. yüzyılın sonlarında güçlendirilen Ermeni milliyetçiliği ve oluşturulan terör örgütleri, 20. yüzyılın başlarında iki toplum arasında ilk gerginliklerin yaşanmasına neden olmuş, savaşın sonuna doğru Rusya'daki devrim sonrasında oluşan güç boşluğunu fırsat bilen Ermeni örgütleri ayrıca Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde katliamlar gerçekleştirmiştir. Yine de 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulurken Karabağ bölgesi ve günümüzde resmi olarak çoğunluğu Ermenistan sınırları içerisinde yer alan Zengezur bölgesi uluslararası alanda Azerbaycan toprakları olarak tanınmıştır.

Teknik anlamda Karabağ sorununun doğuşu daha çok 1921-1923 yıllarındaki gelişmelerle ilgilidir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 27 Nisan 1920'de Rusya tarafından işgal edildikten sonra, Azerbaycan topraklarının bir kısmı (Zengezur ve diğer bazı yerleşim birimleri) Ermenistan'a verilmekle kalmamış, ayrıca Azerbaycan içerisinde yapay bir biçimde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin (DKÖB) oluşturulması, bölgenin idari sınırları çizilirken geniş anlamda Karabağ bölgesinin tarihsel, coğrafi, ekonomik ve diğer özelliklerin değil, sadece Ermeni nüfusun yoğun olduğu yerlerin özel olarak seçilmesi, Erivan ve çevresinden Azerbaycan Türklerinin zorla göç ettirilmesi, eski DKÖB'nin Ermenistan'a birleştirilmesi için kapsamlı

hazırlıkların SSCB içerisinde ve dışında sürdürülmesi Sovyetler Birliği'nin dağılması sürecinde gerginliğin artmasına neden olmuştur.

1980'lerin ortalarından itibaren SSCB'deki genel değişim sürecinin ve Türk düşmanlığı üzerine kurgulanmış Ermeni milliyetçiliğinin de etkisiyle Ermenistan içerisindeki ve eski DKÖB'deki Azerbaycan Türklerine saldırılar başlamış, o vakte kadar Ermenistan'daki tarihi yurtlarında yaşamaya devam etmiş olan Azerbaycan Türkleri kovulmuş (önceki kısımlarda da anlatıldığı üzere onların önemli kısmı 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ortalarında zorla çıkarılmıştı), karşılıklı etnik nefret artmış, Azerbaycan-Ermenistan sınırında ve Azerbaycan içerisindeki eski DKÖB coğrafyasında küçük çaplı çatışmalar baş göstermiş, Şubat 1992'de Ermenistan bölgedeki Rus zırhlı birliklerinin de desteği ile Hocalı Soykırımını gerçekleştirmiş ve daha sonra büyük çaplı savaş aşamasına geçilmiştir.

Mayıs 1994'e kadar devam eden savaşın ilk aşamasında Ermenistan Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'sini işgal etmiştir. Sorunun çözümüne ilişkin uluslararası kuruluşların ve arabulucu devletlerin girişimleri sonuçsuz kalmıştır. BM Güvenlik Konseyi işgalin bir an evvel aradan kaldırılmasına ilişkin 4 karar alsa da bu kararlar uygulanmamıştır. Çözüm girişimleri adına en büyük "başarı" 1994 yılında ateşkesin sağlanması ve barış görüşmelerinin uzun süre devam etmesi olmuştur.

1994-2020 yılları arasında özellikle AGİT Minsk Grubu, ama aynı zamanda bazı diğer uluslararası kuruluşlar ve devletler sorunun çözümü için girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimler genellikle uluslararası hukukun temel ilkelerinin ve BM Güvenlik Konseyi başta olmak üzere uluslararası kuruluşların almış olduğu kararların uygulanmasından ziyade bölgede oluşmuş *de facto* duruma uygun bir "kılıf" bulunmasına yönelik olmuştur.

Uzun süre devam eden görüşmelerden sonuç çıkmayınca ve Ermenistan ağır tahriklerini sürdürünce savaşın ikinci aşamasının başlaması kaçınılmaz olmuştur. 27 Eylül 2020'de başlayan savaş bu kez Azerbaycan'ın zaferi, Ermenistan'ın hezimetidir, BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanması ve uluslararası hukukun yerini bulmasıyla sonuçlanmıştır. 10 Kasım tarihli üçlü bildiriyle savaşa son verilmiş, Barış Anlaşmasının imzalanması için görüşmeler başlamıştır. Bu arada Azerbaycan savaşın hemen ardından Türkiye ile birlikte hem bölgesel işbirliğini geliştirme, Güney Kafkasya'yı barış, refah ve işbirliği bölgesine dönüştürme hem de işgalin ve son

savaşın sonuçlarını, yıkımlarını ortadan kaldırma çalışmalarına başlamıştır. Ermenistan işgalinden kurtarılmış topraklarda mayın temizleme çalışmalarına paralel olarak kısa sürede iki havaalanı, okullar, kamu binaları vb. yapılmıştır.

Karabağ sorunu ile enerji faktörü arasındaki ilişki birkaç farklı boyutta değerlendirilebilir. Enerji öncelikle Azerbaycan için genel anlamda bir dış politika aracı olarak önemli olmuştur. Bağımsızlığın ilk aşamasında önemli güçlerin bir kısmı (Rusya ve İran) varlığına ve bağımsızlığına tehdit oluştururken, bunlar karşısında destek alabileceği önemli Batılı güçler de Ermeni lobisinin etkisi ile tutum belirlerken Azerbaycan, Türkiye dışındaki önemli devletlerden arzu ettiği desteği daha çok enerji faktörünü kullanarak alabilmiştir. Tezde de anlatıldığı üzere enerji özellikle ABD ve AB ile ilişkilerde Ermeni lobisinin etkisini dengeleyen faktör rolünü oynamıştır.

İkinci olarak, enerji faktörü Azerbaycan açısından ekonomik zenginlik kazanma aracı, daha güçlü devlet ve doğal olarak askeri açıdan güçlenme faktörü rolünü oynamıştır. Artan petrol gelirleri 1999 yılında kurulan Azerbaycan Devlet Petrol Fonu'nda toplanmış ve buradan hem Azerbaycan bütçesine hem de diğer bazı kurum ve kuruluşlara aktarılmıştır. Bundan en çok etkilenen kalemlerin başında savunma bütçesi gelmiştir. Aynı zamanda Azerbaycan 2000'li yıllardan itibaren Savunma Sanayisini güçlendirme yoluna da gitmiştir. Başta Azerbaycan Devlet Başkanı İlham Aliyev olmak üzere üst düzey yetkililer sürekli olarak Azerbaycan'ın sadece savunma bütçesinin Ermenistan'ın toplam bütçesinden fazla olduğunu vurgulayarak, bu faktörü Ermenistan'ı işgali sürdürmekten vazgeçirmek ve uluslararası hukuka uygun bir zeminde barış anlaşmasına zorlamak, dolayısıyla Karabağ sorununun barışçıl yollarla çözüm sürecini hızlandırmak için baskı aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Fakat bu gerçekleşmeyince enerji faktörü Azerbaycan için ek bir diplomatik araç olduğu, askeri açıdan Ermenistan ile kıyaslanmayacak kadar güçlenme olanağı verdiği için Azerbaycan'ın topraklarını Ermenistan işgalinden askeri yolla kurtarmasının da temel dinamiklerinden birisi olmuştur.

Üçüncü olarak Ermenistan üzerinden geçebilecek boru hatları vesilesiyle de enerji uzun süre boyunca Karabağ sorununun çözümüne ve bölgesel barışa katkı yapabilecek bir araç olarak görülmüştür. Bu çerçevede 1990'ların başından günümüze kadar çeşitli seçenekler gündeme getirilmiştir. Bunlardan ilki Azerbaycan'ı Batı'ya bağlayan enerji boru hatlarının Ermenistan'dan da geçebilme ihtimali olmuştur.

Özellikle Bakü-Ceyhan petrol boru hattının geçeceği Azerbaycan ile Türkiye arasındaki üçüncü ülkenin hangi ülke olacağı konusunda değerlendirmeler devam ederken Ermenistan'ın ismi sıkça zikredilmiştir. Fakat Azerbaycan bunun gerçekleşebilmesi için Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etmesini şart koşturmuştur. Bu şart hem Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanması (temel güvenlik sorununun giderilmesi) hem de bölgesel barışın tesis edilerek boru hattı açısından risklerin azaltılması bağlamında önemli görülmüştür. En son Nabucco projesi gündeme getirildiği zaman güzergahın Ermenistan'dan geçebileceği ifade edilmiş olsa da, Ermenistan işgal ettiği Azerbaycan topraklarını terk etme konusunda bir adım atmadığı ve Nabucco projesi ilk düşünüldüğü şekilde gerçekleştirilmediği için bu seçenek de gündemden kalkmıştır. Dolayısıyla eğer 1990'lı yıllarda Ermenistan barışa yaklaşmış olsaydı, Azerbaycan enerji kaynaklarını uluslararası piyasalara nakledecek boru hatları Ermenistan üzerinden geçebilir ve bölgenin kaderi daha farklı şekillenebilirdi.

Bununla ilişkili şekilde diğer boyut Ermenistan'ın enerji ihtiyaçlarının Azerbaycan tarafından karşılanması suretiyle iki ülke arasında daha olumlu bir atmosferin ve böylece bölgesel işbirliği ortamının tesis edilebilmesi boyutudur. Ermenistan'ın petrol ve doğalgaz ihtiyacının Azerbaycan tarafından karşılanması suretiyle iki ülke arasında daha olumlu bir atmosferin ve böylece bölgesel işbirliği ortamının tesis edilebileceği defalarca ifade edilse de Azerbaycan bunun gerçekleşebilmesi için öncelikle iki ülke arasında savaş haline son verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 44 günlük savaşa kadarki aşamada bazı Azerbaycan yetkilileri hatta sorun tamamen çözüme kavuşturulmadan, Ermenistan'ın iyi niyet göstergesi olarak işgal ettiği bazı Azerbaycan topraklarını terk etmesine karşılık olarak Azerbaycan'ın Ermenistan'a doğalgaz verebileceğini açıklamıştır. Fakat Ermenistan tarafından olumlu karşılık gelmemiştir. İşgalin sona erdirilmesinden sonra Rus Barış Gücü'nün geçici olarak yerleşmiş olduğu Hankendi'deki Ermeni nüfus kış aylarında enerji sıkıntısı çekerken de Azerbaycan yetkilileri arzu edildiği takdirde kentin doğalgaz ihtiyacının karşılanabileceğini ifade etmiştir. Muhtemelen iki ülke arasında barış anlaşmasının imzalanmasının ardından Azerbaycan Ermenistan'ın enerji ihtiyacının karşılanması konusunda gerekli desteği sağlayarak bölgesel barış ve işbirliği ortamının inşa edilmesine katkı yapacaktır.

Nihayet, enerji faktörünün Karabağ sorununun çözümüne yapabileceği bir diğer katkıysa petrol ve doğalgaz gelirlerinin Karabağ sorununun çözümü sürecinde bölgedeki yıkımın ortadan kaldırılması ve yeniden inşa aşamasında, ayrıca bölgesel ekonomik projelerin gerçekleştirilmesi için kullanılabileceği konusudur. Bu aslında hem Ermenistan hem de genel olarak bölge için fırsatlar sunmaktadır. Günümüzde Azerbaycan Ermenistan işgalinden kurtardığı topraklarında petrol gelirlerinden de yararlanarak yeniden yapılanma sürecini gerçekleştirmektedir. Fakat ortak (Ermenistan'ı da kapsayacak) projelere kaynak aktarımı barış anlaşmasının imzalanması ve çatışma ihtimalinin asgariye indirilmesiyle birlikte mümkün olacaktır. Dolayısıyla hem Azerbaycan'ın Ermenistan'ın enerji ihtiyaçlarını karşılaması hem de enerji gelirlerinin ortak projeler için kullanılması sorunun çözümü açısından teşvik edici özelliğini korumaktadır.

Genel olarak değerlendirecek olursak, uluslararası ilişkilerde birbiriyle en çok ilişki halindeki etkenler arasında yer alan enerji ve güvenlik Azerbaycan dış politikasının en temel iki konusunu teşkil etmektedir. Enerji milli gücü artıran bir etken olarak Azerbaycan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü açısından doğal olarak fırsatlar sunmuş, ama aynı zamanda bölgede etkinlik kurmak isteyen güçleri farklı emellere “tahrik ederek” riskleri de artırmıştır.

Öte yandan enerji faktörünün Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgalinden kaynaklanan sorunun çözümünde ciddi rol oynaması beklenmiştir. Bu rol Azerbaycan'ın diplomatik gücünü artırarak ve Ermenistan üzerinde baskı oluşturarak bu ülkeyi işgalden vazgeçmeye ve barışa zorlama, enerji üzerinden işbirliği yapılmak suretiyle Ermenistan'ı çözüme teşvik şeklinde gerçekleşebilirdi. Fakat maalesef bu ikisi değil, üçüncü rol olan Azerbaycan'ın askeri gücünü artırmak ve işgalin askeri yolla ortadan kaldırılması gerçekleştirilmiştir.

Bundan sonraki aşamada enerji barışın inşasında ve sadece Azerbaycan'ın değil, geniş anlamda bölgesel güvenliğin sağlanmasında en etkili araçlardan birisi olarak rol oynayabilir.

KAYNAKLAR

- “1993 UN Security Council Resolutions on Nagorno-Karabakh”, <http://2001-2009.state.gov/p/eur/rls/or/13508.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “2005-ci ilin sosial-iqtisadi yekunlarına hesr olunmuş iclasda İlham Eliyevin çıxışı, 31 Yanvar 2006”
http://president.az/articles.php?item_id=20070816105624768&sec_id=11
(Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Abşeron”, <https://www.socar.az/az/page/abseron> (Erişim tarihi: 21.03.2023).
- “Anadolu Torpağında Görüşlər”. (1992). *Xalq Qezeti*.
- “Armenian terrorism”,
http://mfa.gov.az/eng/khojaly_en/index.php?option=com_content&task=view&id=25&Itemid=39 (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Attack in Armenia”, http://www.pbs.org/newshour/bb/international/july-dec99/armenia_update_10-27.html (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “Azərbaycan diplomatiyası”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası, <https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf>
(Erişim tarihi: 28.05.2023).
- “Azərbaycan Neft Müqavileləri: İqtisadi Tehlil”, <http://www.himayadar.org/ted1.htm>
(Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasının prezidenti Əkbər Həşimi-Rəfsəncani ilə rəsmi görüşdə söhbətindən - 27 oktyabr 1993-cü il”, <https://lib.aliyev-heritage.org/AZ/4563421.html> (Erişim tarihi: 24.05.2023).
- “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Qətərin "El-Cezire" tele yayım korporasiyasının əməkdaşlarına müsahibəsi, 27 Sentyabr 2006”,
http://president.az/articles.php?item_id=20070814030914928&sec_id=14
- “Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xarici siyasət fəaliyyətinin xronikası”,
<https://files.preslib.az/site/foreign/1fes/2004.pdf> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Azərbaycan Prezidentliyinə Namizəd Əbülfəz Elçibəyin Seçki Proqramı”. (1992). *Azadlıq*.
- “Azərbaycan Respublikası Ali Soveti Milli Şurasının Müstəqil Dövlətlər Birliyinə münasibəti haqqında qərarı”, *Dövlət Quruluşunun Əsaslarına Dair Digər Sənədlər*, http://files.preslib.az/projects/republic/az/azr4_4.pdf (Erişim tarihi: 28.05.2022).
- “Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Bəyanatı (30 avqust 1991, Qərar № 181-XII)”, *Dövlət Quruluşunun Əsaslarına Dair Digər Sənədlər*,
https://www.international-arbitration-attorney.com/wp-content/uploads/arbitrationlawazr4_4.pdf (Erişim tarihi: 24.05.2023).
- “Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini ləğv etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”, <https://e-qanun.az/framework/6783>
(Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Azərbaycan Respublikasının diplomatik xidmət orqanları rehberlərinin ikinci müşaviresində Prezident İlham Əliyevin nitqi, 14 Avqust 2006”,
http://president.az/articles.php?item_id=20070817112740285&sec_id=11
(Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə barəsində Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Qərarı, 30 avqust 1991-ci il

- (Qərar № 179-XII)", <https://e-qanun.az/framework/6592> (Erişim tarixi: 28.05.2023).
- "Azərbaycan Respublikasının Milli Tehlikəsizlik Konsepsiyası", <http://mfa.gov.az/images/stories/downloads/NSC.pdf>, (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- "Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ayaz Niyazi oğlu Mütəllibovun istefa verməsi barədə ərizəsinə baxılması haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Qərarı", <http://www.e-qanun.az/framework/6854> (Erişim tarixi: 28.05.2023).
- "Azərbaycan və Türkiyə Respublikaları Arasında Neft Sahəsində Əməkdaşlığa Dair Sazişin Yüksək Səviyyədə İmzalanması Mərasimində Çıxışı, 12 Aprel 1995-ci il", <https://lib.aliyev-heritage.org/az/6428457.html> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- "Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Məramnamə Layihəsi". (1992). *Azadlıq*.
- "Azərbaycan'ın Bağımsızlık Kararı İle İlgili Olarak Sorulan Bir Suale Dışışleri Bakanlığı Sözcüsü Elçi Murat Sungar'ın Cevabı (30 Ağustos 1991)". (1992). *Dışışleri Bakanlığı 1991 Tarihçesi*. Ankara.
- "Azərbaycan-Çin münasibətləri yüksək etimad səviyyəsindədir", http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2003/aprel/78/olke.html (Erişim tarixi: 12 Ekim 2020).
- "Azərbaycanda 10 illik humanitar fəaliyyət: təsir, qazanılmış təcrübə, gələcək istiqamətlər mövzusunda beynəlxalq konfransda Prezident İlham Əliyevin nitqi, 18 Fevral 2004", http://president.az/articles.php?item_id=20070816104810752&sec_id=11 (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- "Azərbaycanın Beynəlxalq Neft Konsorsiumundakı payının bir hissəsini ABŞ-ın "Eksson" neft şirkətinə verməsi haqqında sənədlərin imzalanması mərasimində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin giriş sözü, 19 Aprel 1995-ci il", <https://lib.aliyev-heritage.org/az/19981.html> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- "Azərbaycan-İran münasibətləri", <https://files.preslib.az/projects/azeriran/a1.pdf> (Erişim tarixi: 24.05.2023).
- "Azərbaycanla Türkiyə Arasında Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım Haqqında Müqavilənin Mətni", <http://www.mediaforum.az/az/2010/12/15/AZ%C6%8FRBAYCANLA-T%C3%9CRK%C4%B0Y%C6%8F-ARASINDA-STRATEJ%C4%B0-T%C6%8FR%C6%8FFDA%C5%9ELIQ-054430699c02.html> (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- "Azərbaycan-Türkiyə sənədləri imzalanmışdır, 25 Oktyabr 2011", <http://www.president.az/articles/3391> (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- "Bakı Tbilisi Ceyhan (BTC) Neft İxrac Boru Kəməri", <https://www.socarmidstream.az/az/project/btc/#overview> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- "Bakı və Tehran qarşılıqlı öhdəlik göturdüler", http://bizimasr.media-az.com/arxiv_2002/may/113/region.html (Erişim tarixi: 24.05.2020).
- "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Boru kəməri", https://www.bp.com/az_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/pipelines/btc.html (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- "Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəmərinin tikintisi və istismara verilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı", <https://e-qanun.az/framework/5287> (Erişim tarixi: 22.07.2023).

- “Bakı-Tbilisi-Ceyhan”, <https://socar.az/az/page/bakitbilisiceyhan> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Bilateral Relations”, <https://beijing.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Bishkek Protocol”, <https://peacemaker.un.org/armeniaazerbaijan-bishkekprotocol94> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Bu mesaj anlaşılır!”. (2001), *Milliyet*, 26 Ağustos.
- “Conflict Settlement Process”, <https://mfa.gov.az/en/category/conflict-settlement-process-1991-2020> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “Cumhurbaşkanı Özal Ermenistan’a askeri müdahale istedi”. (1993). *Milliyet*, 5 Nisan.
- “Diğer alanlarda ilişkiler”, <https://ankara.mfa.gov.az/tr/content/101/diger-alanlarda-iliskiler> (Erişim tarihi: 12.03.2023).
- “Diplomatic Interview: American Embassy Richard Kauzlarich ”. (1995). *Azerbaijan International*, (3). (http://www.azer.com/aiweb/categories/magazine/34_folder/34_articles/34_americanembassy.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Dışişlerinin Başarısı”. (1992). *Sabah*, 3 Mart.
- “Ebülfez Elçibey’in Eylül 1992’de Rus gazetecilere verdiği demec”. (1992). (<https://www.youtube.com/watch?v=HNpH7TkLhzc&t=1s> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Energy security concept in international relations”, http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/25150/11/11_chapter_3.pdf, 42 (Erişim tarihi: 21.07.2023).
- “Erdoğan: Azerbaycan’a müteşekkirimiz”, <http://www.ekoavrrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Erməni terroru”, <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Ermənistan-Azərbaycan münəqişəsi”, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Əsrin müqaviləsi”, <https://lib.aliyevheritage.org/az/6991282.html> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Freedom Support Act”, <https://www.congress.gov/bill/102nd-congress/senate-bill/2532/text> (Erişim tarihi: 25.02.2023).
- “General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity of Azerbaijan, Demanding Withdrawal of All Armenian Forces”, <http://www.un.org/News/Press/docs/2008/ga10693.doc.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “Haqqımızda”, <https://www.sgc.az/az/haqqimizda> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Helsinki Additional Meeting of the CSCE Council 24 March 1992, Summary of Conclusions”, <https://www.osce.org/files/f/documents/3/9/29121.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Heyder Eliyev adına Azərbaycan Ali Herbi Mektebinin növbəti buraxılışına həsr olunmuş tentənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Eliyevin nitqi, 27 İyun 2005”, http://president.az/articles.php?item_id=20070816102132816&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “History”, <https://www.tap-ag.com/infrastructure-operation/history-timeline#period-7774> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

- “İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi, 20 aprel 2021”, <https://president.az/az/articles/view/51216> (Erişim tarixi: 25.07.2023).
- “İlham Heydər oğlu Əliyevin həyat və fəaliyyəti (1961-2003)”, <https://ilhamaliyev.preslib.az/docs/xr1.pdf> (Erişim tarixi: 22.03.2023), 20.
- “İşğalın nəticələri”, https://genocide.preslib.az/az_a3-3.html (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- “Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan”, https://www.un.org/french/docs/cs/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- “Items relating to the situation between Armenia and Azerbaijan”, www.un.org/en/sc/repertoire/93-95/CHAPTER%208/EUROPE/item_9_ArmeniaAzerbaijan.pdf, s.15-17 (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- “Joint Statement of the Heads of State in Tehran”, <https://peacemaker.un.org/node/475> (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- “Kıvrıkoğlu Bakü'de”. (2001). *Hürriyyət*, 25 Ağustos.
- “Kürekçay müqaviləsi” http://www.azerbaijan.az/_Karabakh/_Documents/Documents/document_01_a.html (Erişim tarixi: 23.07.2023).
- “Mətbuat və siyasətçilər "Əsrin müqaviləsi" barədə nə deyirdilər?”. (2019). (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-49751790>) (Erişim tarixi: 22.07.2023)
- “Moskova'ya Çiller'den Rest”. (1993). *Milliyyət*, 9 Eylül.
- “Nazirliyin yaradılması”, <https://www.mdi.gov.az/az/nazirliyin-yaradilmasi-26> (Erişim tarixi: 25.07.2023).
- “Neft sektoru”, <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/contract> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- “OAO LUKOIL CONSOLIDATED FINANCIAL STATEMENTS (prepared in accordance with US GAAP) As of December 31, 2002 and 2001 and for each of the years in the three year period ended December 31, 2002”, <https://www.lukoil.com/FileSystem/9/29398.pdf?dl=1> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- “Ortaklar”, <https://www.tanap.com/ortaklar> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- “Pennzoil Expl. & Prod. Co. v. Ramco Energy Ltd.”. (1998). (<http://www.ca5.uscourts.gov/Opinions/pub/96/96-20497.CV0.wpd.pdf>) (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- “Pirsaat”, <https://socar.az/en/page/pirsaat> (Erişim tarixi: 24.05.2023).
- “Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətinin təlim-tədris mərkəzinin açılışında çıxışı, 30 Oktyabr 2007”, http://www.president.az/articles.php?item_id=20071030054319634&sec_id=11 (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- “Prezident İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimində nitqi, 31 Oktyabr 2003”, http://president.az/articles.php?item_id=20070816113145063&sec_id=11 (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- “RESOLUTION 822 (1993) Adopted by the Security Council at its 3205th meeting, on 30 April 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (Erişim tarixi: 24.07.2023)

- “RESOLUTION 853 (1993) Adopted by the Security Council at its 3259th meeting, on 29 July 1993”, <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/428/34/IMG/N9342834.pdf?OpenElement> (Erişim tarihi: 24.07.2023)
- “RESOLUTION 874 (1993) Adopted by the Security Council at its 3292nd meeting, on 14 October 1993”, <https://digitallibrary.un.org/record/174420> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “RESOLUTION 884 (1993) Adopted by the Security Council at its 3313th meeting, on 12 November 1993”, <https://digitallibrary.un.org/record/176731> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Rusiya niyə Azərbaycanı tanımır”. (1992), *Ülfet Gazetesi*.
- “Şahdəniz yatağı”, <https://minenergy.gov.az/az/qaz/sahdeniz-yatagi> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Şahdeniz”, <https://socar.az/socar/az/activities/production/shah-deniz> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Şahdəniz-2 layihəsi çərçivəsində Türkiyəyə qazın nəqli başlandı”, https://www.bp.com/az_az/azerbaijan/home/news/press-releases1/sd2_begins_gas_deliveries_o_turkey.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Shah Deniz 25th anniversary in facts”, https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/shaheniz/Shah-Deniz-25th-anniversary-in-facts.html (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Shooting in the Armenian Parliament”, <http://www.internews.am/projects/archive/events/index.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “SOCAR və Equinor Azərbaycanda “Qarabağ” neft yatağının kəşf olunduğunu təsdiq etdilər”, <https://socar.az/socar/az/news-and-media/news-archives/news-archives/id/11450> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Tamamlanan Önemli Projelerimiz”, <https://www.botas.gov.tr/Sayfa/tamamlanan-onemli-projelerimiz/504> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “TAP’s shareholders”, <https://www.tap-ag.com/about-tap/taps-shareholders> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Tarix”, <https://oilfund.az/fund/about/history> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “The conflict over the Nagorno-Karabakh region dealt with by the OSCE Minsk Conference”, <http://assembly.coe.int/Main.asp?link=http://assembly.coe.int/Documents/AdoptedText/ta05/EREC1690.htm> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- “Tough Year Looms for Azerbaijan”, *The National Interest*, January 18, 2013, <https://nationalinterest.org/commentary/tough-year-looms-azerbaijan-7983> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Türkiye - Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> (Erişim tarihi: 28.05.2023).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”, <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azaebaycan-SusaBeyannamesi.pdf> (Erişim tarihi: 15.06.2023).
- “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun Tasarısı ile Dışışleri Komisyonu Raporu (1/979)”,

- <http://www.tbmm.gov.tr/sirasayi/donem23/yil01/ss645.pdf> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Türkiyə Hər Zaman Azərbaycanın Yanındadır”. (1993). *Azerbaycan*, 15 Nisan.
- “Vısoçayşaya gramota general-mayora Mehtikuli aga ot sentyabrya 1806 goda”, *Акты Кавказской Археологической Комиссии (Tiflis'teki Kafkasya Arkeografya Komisyonu Belgeleri - Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Томь III. Издан под редакцією председателя комиссии А.Д.Берже*, <https://runivers.ru/lib/book3029/> (Erişim tarihi: 23.07.2023).
- “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Abşeron Dəniz Blokunun kəşfiyyatı, işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti, Total E&P Abşeron Bi.Vi.və ARDNŞ-nin Ortaq Neft Şirkəti arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <https://e-qanun.az/framework/17777> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq Yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti ilə AMOKO KASPIAN Sİ PETROLEUM LİMİTED, Bİ-Pİ EKSPLOREYŞN (KASPIAN Sİ) LİMİTED, DELTA NİMİR XƏZƏR LİMİTED, DEN NORSKE STATS OLYESELKAP a. s, LUKOYL SƏHMDAR ÇƏMİYYƏTİ, MakDERMOTT AZƏRBAYCAN İNK, PENNZOYL KASPIAN KORPOREYŞN, REMKO XƏZƏR ENERCI LİMİTED, TÜRKİYE PETROLLERİ A. O., YUNOKAL XƏZƏR, LTD arasında Sazişin qəbul və təsdiq edilməsi, onun həyata keçirilməsinə icazə verilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu”, <https://e-qanun.az/framework/9098> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda Azəri, Çıraq yataqlarının və Günəşli yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və neft hasilatının pay bölgüsü haqqında Saziş”, https://www.bp.com/content/dam/bp/country-sites/en_az/azerbaijan/home/pdfs/legalagreements/psas/acg-psa-aze.pdf (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- “Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Azəri”, “Çıraq” yataqlarının və “Günəşli” yatağının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə işlənməsi və hasilatın pay bölgüsü haqqında Saziş (“Əsrin müqaviləsi””, <https://socar.az/socar/az/activities/production/azeri-chirag-deep-water-gunashli> (Erişim tarihi: 22.07.2023)
- “Xronologiya” , https://ilhamaliyev.preslib.az/docs/xr2_04.pdf (Erişim tarihi: 22.03.2023), 2.
- “Yaponiya Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda Azərbaycan Prezidenti İlham Eliyevin çıxışı, 08 mart 2006”, http://president.az/articles.php?item_id=20070816114228941&sec_id=11 (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- “Zheleznovodsk Declaration”, <https://peacemaker.un.org/node/473> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Декларация о независимости Армении”, <https://www.gov.am/ru/independence/> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- “Декларация прав народов России”, <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/peoples.htm> (Erişim tarihi: 24.07.2023).

- “Сотрудничество с Азербайджаном”, <http://roe.ru/export/azerbaydzhan/> (Erişim tarihi: 21.03.2023).
- “Трактат между Карабахским ханом и Российской империей о переходе ханства под власть России от 14 мая 1805 года”, *Акты Кавказской Археографической Комиссии, Архив Главного Управления Наместника Кавказа. Томъ II. Издан под редакцією председателя комиссии А.Д.Берже*. Tiflis, 1868, 705, <https://runivers.ru/lib/book3029/> (Erişim tarihi: 23.07.2023).
- Akgül-Açıkmüşe, S. (2011). “Algı mı, Söylem mi? Kopenhag Okulu ve Yeni Klasik Gerçekçilikte Güvenlik Tehditleri”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (30).
- Al, A. (2015). “Politika-Ekonomi Kesişmesi: Yeni Bir Bilim Dalı Olarak Uluslararası Politik Ekonomi”, *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (1).
- Aliyev, A. (2016). “Yalama stansiyasının platformasında qatar gözləyən 350 ruha ithaf”, *Ayna*, 11 Kasım.
- Aliyev, I. (1989). *Dağlıq Qarabağ*, Bakü, 3.
- Aliyev, İ. (1989). *Нагорный Карабах*, Bakü, 15.
- Aliyev, İ. (2007). *Azərbaycan Tarixi: I cild (Ən qədimdən - b.e. III əsr)*, Bakü, 283.
- Aliyev, İ. (2008). *İnkişaf – məqsədimizdir (Avqust – Oktyabr 2003)*, Bakü, 18-19.
- Aliyev, I. (2009). *İnkişaf – məqsədimizdir (Oktyabr 2003 – Fevral 2004)*, Bakü.
- Altaş, M. – Tosun, M. (2022). “Cumhurbaşkanı Erdoğan ve Aliyev, Zengilan Uluslararası Havalimanı'nın açılışını yaptı”, 20 Ekim, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogan-ve-aliev-zengilan-uluslararasi-havalimaninin-acilisini-yapti/2716178> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Anadolu Ajansı. (2022). *Karabağ Zaferi*, 10.
- Arı, T. (2013). *Uluslararası İlişkiler Teorileri: Çatışma, Hegemonya, İşbirliği*, İstanbul.
- Aslan, B. (2004). *Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ve İbrahim Ebilov (1920-1923)*, İstanbul.
- Aslanlı, A. – Hesenov, İ. (2003). *Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan Dış Politikası*, Ankara.
- Aslanlı, A. – Memmedov, A. (2016). “Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, *İTOBİAD: İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (6).
- Aslanlı, A. (2001). “Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Son Girişimleri Işığında Karabağ Sorunu: Çözüme Doğru mu?”, *Stratejik Analiz*, 1 (12).
- Aslanlı, A. (2001). “Tarihten Günümüze Karabağ Sorunu”, *Avrasya Dosyası*, 7 (1).
- Aslanlı, A. (2002). “Türk Dünyasının Kanayan Yarası: Karabağ”, *Yeni Türkiye: Türkler Özel Sayısı*, 19. Cilt.
- Aslanlı, A. (2002). “ABD’de Adaletsizliğe Verilen Ara: 907 sayılı ek Maddenin Uygulanmasının Durdurulması”, *Stratejik Analiz*, 21.
- Aslanlı, A. (2011). “Kafkasya’da Güvenlik ve İstikrara En Büyük Tehdit: Karabağ Sorunu”, (der.) Veliyev C.-Aslanlı, A., *Güney Kafkasya: Toprak Bütünlüğü, Jeopolitik Mücadeleler ve Enerji*, Ankara, Berikan.
- Aslanlı, A. (2017). “Azerbaycan’ın BDT’ye Üyelik Sürecinde Temel Dinamikler”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 95.
- Aslanlı, A. (2017). “Trans Hazar Enerji İş Birliğinin Türk Cumhuriyetleri Açısından Önemi”, *Bilgi*, 83.
- Aslanlı, A. (2020). “10. Yılında Azerbaycan-Türkiye Stratejik Ortaklık Anlaşması ve Ortak Askeri Tatbikatlar”, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/10-yilinda->

- azerbaycan-türkiye-stratejik-ortaklik-anlasmasi-ve-ortak-askeri-tatbikatlar/1937068 (Erişim tarihi: 26.02.2023)
- Aslanlı, A. (2020). “Karabağ sorunda kalıcı çözüme doğru”, 12 Kasım, <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/karabag-sorunda-kalici-cozume-dogru/2041278> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Aslanlı, A.-Kurban, V. (2016). “Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve sivil toplum kuruluşları”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.
- Aslanlı, A. - Isayev, A. (2019). “TANAP and TAP As Part Of Azerbaijan's Energy Strategy”, *Economic and Social Development: Book of Proceedings*.
- Aslanlı, A. (2013). *Yeni Küresel Mücadelede Kafkasya ve Karabağ Sorunu*, Ankara.
- Ateş, D. – Gökmen, S, G. (2013). “Bir Akademik Disiplin Olarak Uluslararası Politik Ekonominin Sınırları”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 15 (1).
- Ateş, D. (2009). “Küresel Şehirde Güvenlik Sorunu”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 36 (1).
- Atmaca, T. (1999). *Yirminci Yüzyılın Sonunda Azerbaycan ve Türkiye Münasebetleri (1993-1999)*, Ankara
- Avakian, A. (2005). *Nagorno-Karabagh: Legal Aspects*, <https://www.deutscharmenischegesellschaft.de/wp-content/uploads/2010/05/SHAHEN-AVAKIAN-Nagorno-Karabakh-Legal-Aspects-2005.pdf> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- Axundov, N. (1989). *Qarabağ Salnamələri*, Bakü.
- Aydın, M. (2004). “Uluslararası İlişkilerin “Gerçekçi” Teorisi: Kökeni, Kapsamı, Kritiği”, *Uluslararası İlişkiler*, 1 (1)
- Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi. (2020). (<https://minenergy.gov.az/az/neft/esrin-muqavilesi>, Erişim tarihi: 22.07.2023)
- Azerbaycan. (1992). 12 Ekim.
- Azerbaycan. (1993). 7 Nisan.
- Azerbaycan. (1993). 8 Nisan.
- Azerbaycan. (1999). 9 Temmuz.
- Azerbaycan. (2000). “Avropa Şurası Parlament Assambleyasının Azərbaycan üzrə məruzəçisi, Fransa Parlamentinin deputatı Jak Bomeli və digər qonaqları qəbul edərkən söhbətindən”, 12 Nisan.
- Azerbaycan. (2001). “Dağlıq Qarabağ Münaqişəsinin Aradan Qaldırılmasına Dair Hərtərəfli Saziş”, 21 Şubat.
- Azerbaycan. (2001). “Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişəsinin Dayandırılması Haqqında Saziş”, 21 Şubat.
- Azerbaycan. (2001). “Dağlıq Qarabağ Silahlı Münaqişəsinin Hərtərəfli Həllinin Prinsipləri Haqqında”, 21 Şubat.
- Azerbaycan. (2001). 26 Temmuz.
- Azertag. (2003). “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Heydər oğlu Əliyevin andiçmə mərasimi”, https://azertag.az/xeber/VATANA_XALQA_VA_DOVLATA_SADAQAT_A_NDIAZARBAYCAN_RESPUBLIKASININ_PREZIDENTI_ILHAM_HEYDAR_OGLU_ALIYEVIN_ANDICHMA_MARASIMI-299081 (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- Azertag. (2003). “Azərbaycanın Baş Naziri İlham Əliyev “Lider” yarım dalma üzən qazma qurğusu ilə tanış olmuşdur”, 7 Ağustos. https://azertag.az/xeber/AZARBAYCANIN_BAS_NAZIRI_ILHAM_ALIYEV_LIDER_YARIMDALMA_UZAN_QAZMA_QURGUSU_ILA_TANIS_OLMUSDUR-293952 (Erişim tarihi: 22.03.2023).

- Azertag. (2003). "AZƏRBAYCANIN BAŞ NAZİRİ İLHAM ƏLİYEV RUSİYA TELEVİZİYASININ "VESTİ" XƏBƏRLƏR PROQRAMINA MƏXSUSİ MÜSAHİBƏ VERMİŞDİR", 9 Ağustos, https://azertag.az/xeber/AZARBAYCANIN_BAS_NAZIRI_ILHAM_ALIYE_V_RUSIYA_TELEVIZIYASININ_VESTI_XABARLAR_PROQRAMINA_MAXSUSI_MUSAHIBA_VERMISDIR-294084 (Erişim tarixi: 22.03.2023).
- Azertag. (2020). "17-18 May – Laçın rayonunun işğalı günüdür", 18 Mayıs, <https://portal.azertag.az/az/node/13703> (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- Azertag. (2021). "Əsrin müqaviləsindən" "Yeni Əsrin müqaviləsi" nə gedən yol, https://azertag.az/xeber/Asrin_muqavilesinden_Yeni_Asrin_muqavilesine_geden_yol-1961696 (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- Azertag. (2022). "Ложь Сержа Саргсяна", https://azertag.az/ru/xeber/LOZH_SERZHA_SARGSYANA-92633 (Erişim tarixi: 24.07.2023).
- AzTv. (2020). "Vətən müharibəsinin xronikası: 9 noyabr", 9 Kasım, <https://aztv.az/az/projects/58/release/117> (Erişim tarixi: 25.07.2023).
- Badiei, S. – Bina, C. (2002). "Oil and The Rentier State: Iran's Capital Formation: 1960-1997", <http://www.luc.edu/orgs/meea/volume4/oilrentier/oilrentier.pdf> (Erişim tarixi: 24.05.2019).
- Barder, O. (2006). *A Policymakers' Guide to Dutch Disease: What is Dutch Disease, and is it a problem?*, http://www.cgdev.org/files/8709_file_WP91.pdf, (Erişim tarixi: 22.05.2019).
- Baryiski, R. (1995). "Russia the West and the Caspian Energy Mub", *Middle East Journal*, 49, (2).
- Başlamış, C. (1999). "Kafkasya'ya Türk Askeri", *Milliyet*, 16 Nisan.
- Batur, N. (1993). "Aliyev'den ilk demeç Milliyet'e: Güç bende", *Milliyet*, 2 Temmuz.
- Bayır, E- Aslanlı, A. (2001). "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, 2 (18).
- Bayır, E, Aslanlı, A. (2001). "Tehdit Merkezli Bir Dış Politika: İran'ın Azerbaycan Politikası", *Stratejik Analiz*, 2 (18).
- Baysal, B. - Lüleci, Ç. (2015). "Kopenhag Okulu ve Güvenikleştirme Teorisi", *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 11 (22).
- BBC. (2014). "Azerbaycan ermənilərə mexsus herbi təyyarəni vurub", 12 Kasım, http://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/11/141112_azerbaijan_downs_armenian_helicopter (Erişim tarixi: 25.07.2023).
- BBC. (2017). "AÇG üzrə yeni Saziş: SOCAR-ın payı artdı", <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-41263790> (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- BBC. (2019). "Mətbuat və siyasətçilər "Əsrin müqaviləsi" barədə nə deyirdilər?", (<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-4975179>) (Erişim tarixi: 22.07.2023).
- Belyavski, Y. (1994). "Heydər Əliyevin Utro Rossiya qəzetinə müsahibəsi", *Azerbaycan*, 6 Temmuz.
- Bertsch, G, K, Craft, C, B. Jones, S, A. & Beck, M, D. (Eds.). (2000). *Crossroads and Conflict: Security and Foreign Policy in the Caucasus and Central Asia*, New York, <https://doi.org/10.4324/9781315022802>.
- Bilgiç, A. (2011). "Güvenlik İkilemi"ni Yeniden Düşünmek: Güvenlik Çalışmaları'nda Yeni Bir Perspektif, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8 (29).
- Bölükbaşı, S. (1999). "Ankara's Bakü-Netred Transcaucassa Policy", *The Middle East Journal*.

- Boryan, A. B. (1929). *Армения, международная дипломатия и СССР* (II. Cilt), Moskova.
- Bozdağlıoğlu, Y. - Özen, Ç. (2004). "Liberalizmden Neoliberalizme Güç Olgusu ve Sistemik Bağımlılık", *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 1 (4), 59-79, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uidergisi/issue/39246/462181> (Erişim tarihi: 08.07.2023)
- Budak, M. (1996). "Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerinde Dağlık Karabağ meselesi ve Türkiye'nin Politikası", *Kafkas Araştırmaları*, 2.
- Bünyadov, Z. – d. (1994). *Azərbaycan Tarixi: I Cild*, Bakü.
- Burchill, S. (2021). "Liberalism", Burchill, S. Linklater, A. ve d., *Theories of International Relations*, New York.
- Buzan, B. - Wæver, O. (2003). *Regions and powers: The structure of international security*. Cambridge.
- Cabbarlı, H. (2002). "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, 4.
- Caferov, N.-Aslanlı, A. (2016). "ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında", *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8 (4).
- Cafersoy, N. (2000), *Eyalet-Merkez Düzeyinden Eşit Statüye; Azerbaycan-Rusya ilişkileri (1991-2000)*, Ankara.
- Cafersoy, N. (2000). "Azerbaycan'da Bağımsızlığın Diğer Adı: Ebülfez Elçibey", *Stratejik Analiz*, 1 (5).
- Cafersoy, N. (2001). *Elçibey dönemi Azerbaycan dış politikası (Haziran 1992-Haziran 1993): Bir Bağımsızlık Mücadelesinin Diplomatik Öyküsü*, Ankara.
- Cafersoy, N. (2001)., "Bağımsızlığın 10. Yılında Azerbaycan-Rusya İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, 7 (1).
- Çandar, C. (1993). "Elçibey için ileri", *Sabah*, 19 Haziran.
- Carr. E. H. (2016). *The Twenty Years' Crisis, 1919-1939*, <https://link.springer.com/book/10.1057/978-1-349-95076-8> (Erişim tarihi: 26.02.2023).
- Caşın, H., M. (2007). "Milliyetçilik ve Liberalizm", (der.) Çakmak. H , *Uluslararası İlişkiler*, Ankara, 2007.
- Çelik, K. – Kalaycı, C. (1999). "Azeri Petrolünün Dünyası ve Bugünü", *Avrasya Etüdleri*, 16, 107.
- Çelikkpala, M. – Veliyev, C. (2015). *Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye: Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği*, İstanbul.
- Česnakas, G. (2010). "Foreign Policy: A Theoretical Approach", *Baltic Journal of Law & Politics*, 3 (1), 33.
- Çetinkaya, Ş. (2013). "Güvenlik Algılaması ve Uluslararası İlişkiler Teorilerinin Güvenliğe Bakış Açıları", *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler*.
- Chorbajan, L, Donabedian. P - Mutaflan, C. (1995), *The Caucasian Knot: The History and Geopolitics of Nagorno Karabagh*, London, 1995.
- Çiloğlu, F. (1998). *Rusya Federasyonu'nda ve Transkafkasya'da Etnik Çatışmalar*, İstanbul.
- Çıragov, F. (2017). "Azərbaycan–Amerika Birləşmiş Ştatları münasibətləri: 1991-2016", *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri: 1991-2016*, Bakü.

- CNN. (1999). "Armenia's prime minister killed in parliament shooting", 27 October, <http://www.cnn.com/WORLD/europe/9910/27/armenia.04/> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Conway, S. (1989). "Bentham on Peace and War", *Utilitas*, Cambridge University Press, 1 (1).
- Cornell, S. (1998). "Iran and the Caucasus", *Middle East Policy*, 5 (4).
- Croissant, M. (1996). "Transkafkasya'da petrol ve Rus Emperyalizmi", *Avrasya Etütleri*, 3 (1).
- Cumhurbaşkanlığı Yayınları. (2019). *Ezberleri Bozarken: Yeni Türkiye Vizyonu*, Ankara.
- Dannreuther, R. (2010). *International Relations Theories: Energy, Minerals and Conflict*, POLINARES working paper.
- Dayı, E. (2000). "Atatürk ve Türk Dünyası", *Atatürk 4. Uluslararası Kongresi*, 1, Ankara.
- Dedekoca, E. "Ekonomi Politğin Uluslararası İlişkilerdeki Yeri, Uygulaması ve Çağdaş Gelişmeler", https://www.academia.edu/10161721/EKONOM%C4%B0_POL%C4%B0T%C4%B0%C4%9E%C4%B0N_ULUSLARARASI_%C4%B0L%C4%B0%C5%9EK%C4%B0LERDEK%C4%B0_YER%C4%B0_UYGULAMASI_ve_%C3%87A%C4%9EDA%C5%9E_GEL%C4%B0%C5%9EMELER_The_political_economy_of_international_relations, (Erişim tarihi: 25.02.2023).
- Deese, D, A. (1979). "Energy: Economics, Politics, and Security", *International Security*, 4 (3).
- Deutsche Welle. (2007). "Türkiye-Yunanistan doğal gaz boru hattı açıldı", 18 Kasım, <https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrkiye-yunanistan-do%C4%9Fal-gaz-boru-hatt%C4%B1-a%C3%A7%C4%B1ld%C4%B1/a-2931609> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Dışişleri Bakanlığı. (1999). "Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye Cumhurbaşkanlarının Ortak Açıklaması, 26 Nisan 1998", *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*, Ankara.
- Donnelly, J. (2005). "Realism", Burchill, S. Linklater, A. ve d., *Theories of International Relations*, New York.
- Douglas A, Yates. (1996). *The Rentier State in Africa: Oil Rent Dependency and Neocolonialism in The Republic of Gabon*, Trenton.
- Ekeløve-Slydal, G. M. (2018). "Jeremy Bentham's Legacy: A Vision of an International Law for the Greatest Happiness of All Nations", Bergsmo, M, and Buis. M. E (editors), *Philosophical Foundations of International Criminal Law: Correlating Thinkers*, Brussels.
- Ekmekçi, F. (2011), "Demokratik Barış Teorisi: Bir Değerlendirme", *Uluslararası Hukuk ve Politika*, 7 (26)
- Elekdağ, Ş. (1993). "Şaşkınlığın Danışkası", *Milliyet*, 27 Haziran.
- Elekdağ, Ş. (2000), "ABD'nin Çelişkili Kafkas Politikası", *Milliyet*, 12 Ocak.
- E-Qanun. (1994). "Xəzərin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının birgə işlənilməsi haqqında xarici neft şirkətləri konsorsiumu ilə danışıqların yekunları barəsində", <https://e-qanun.az/framework/9021> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Eralp, A. (1996). "Uluslararası İlişkiler Disiplinin Oluşumu: İdealizm-Realizm", (der.). Eralp, A. *Devlet, Sistem ve Kimlik: Uluslararası İlişkilerde Temel Yaklaşımlar*, İstanbul.
- Ercan, D. (1995). "İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan Politikası", *Avrasya Dosyası*, 2 (1).

- Erler Bayır, Ö. (2015). *Uluslararası İlişkilerde Neorealist Ekolden Neoklasik Realist Ekole. Uluslararası İlişkilerde Teoriden Pratiğe Güncel Yaklaşımlar*, Bursa.
- Eurasianet. (2003). "Azerbaijan's President Ends Official Visit To Iran", <http://www.eurasianet.org/resource/azerbaijan/hypermail/200205/0047.shtml> (Erişim tarihi: 24.05.2023).
- Eyicil, A.-Karacakaya, R. (2001). *Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923)*, İstanbul.
- Fuller, E. (1996). "Türkiye Orta Asya ve Trans Kafkasya'da Nüfus sahibi olmak için güreşiyor", *Yeni Forum*, 8.
- Gafarlı, M. (1999). "Что упало на Азербайджан?", 27 Ekim, *Nezavisimaya Gazeta*, <https://www.ng.ru/cis/1999-10-27/azerb.html> (Erişim tarihi: 31.12.2022).
- Gasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003: I hissə*, Bakü.
- Gasımlı, M. (2015). *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasəti: 1991-2003: II Hissə*, Bakü.
- Gasımlı, M. (2009), "Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Xarici İşler Nazirliyinin bağlanması ve 'yeni xarici siyaset xetti' (1920-1922)", *Diplomatiya Alemi*, 23.
- Gasımov, M. (1996). *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər Sistemində*, Bakü, 64.
- Gilpin, R. (2012). *Uluslararası İlişkilerin Ekonomi Politikası*, Ankara.
- Göyüşov, R. (1993). *Qarabağın Keçmişinə Səyahət*, Bakü, 75.
- Grunin, V. (2000). "Azerbaydjan: Etot Nelyokgiy Suverenitet", *Евразийский вестник*, 2 (25), https://e-journal.ru/p_bzarub-st2-3.html (Erişim tarihi: 24.05.2023).
- Guliyev, D. (1989). *К истории образования Нагорно - Карабахской автономной области Азербайджанской ССР. 1918 - 1925: Документы и материалы*, Bakü.
- Guliyev, V. (2000). *Gəncə-Qarabağ Əyalətinin Müfəssəl Dəftəri*, Bakü.
- Gunev, S. (2020). "Вопрос выживания: 25 лет назад Россия создала военную базу в Армении", 16 Mart, <https://www.gazeta.ru/army/2020/03/15/13005949.shtml> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- Gylfason, T. (2001), "Lessons from the Dutch Disease: Causes, Treatment, and Cures", *Institute of Economic Studies*, <http://www.ioes.hi.is/publications/wp/w0106.pdf>. (Erişim tarihi: 22.05.2019).
- Haber, S. – Menaldo, V. (2011). "Do Natural Resources Fuel Authoritarianism? A Reappraisal of the Resource Curse", *American Political Science Review*, 105 (1).
- Hacızade, A. (1999). "Закавказское эхо чеченской войны", 5 Ekim, *Nezavisimaya Gazeta*, <https://nvo.ng.ru/cis/1999-10-05/eho.html> (Erişim tarihi: 31.12.2022).
- Hamilton, A. (2003). "Resource Wars and the Politics of Abundance and Scarcity", *Dialogue*, 1 (3).
- Hasanlı, C. (2009) *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)*, Bakü.
- Hasanlı, C. (2012), *Azərbaycan Xarici Siyasəti (1920-1939)*, Bakü.
- Hobbes, T. (1651). *Leviathan*, <https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/hobbes/Leviathan.pdf> (Erişim tarihi: 01.12.2022).
- Hürriyet. (1994). "Erivan, Karabağ'da Türk Askeri İstemiyor", 20 Ekim.

- Hürriyet. (1999). “Bakü-Ceyhan projesi teknik detaylara kaldı”, 6 Kasım, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/baku-ceyhan-projesi-teknik-detaylara-kaldi-39111898> (Erişim tarihi: 23.07.2023).
- Hürriyet. (2010). “Türkiye-Azerbaycan arası stratejik imza atıldı”, 15 Eylül, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- Hürriyet. (2018). “Tek noktaya yapılan en büyük yatırım... STAR Rafinerisi bugün açılıyor!”, 19 Ekim, <https://www.hurriyet.com.tr/ekonomi/tek-noktaya-yapilan-en-buyuk-yatirim-star-rafinerisi-bugun-aciliyor-40991578> (Erişim tarihi: 22.03.2023).
- İsgəndərov, A. (2014). “Müsləman Şərqiində ilk respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti”, *Xalq Qezeti*.
- Ismailova, G. (2003). “Will Azerbaijan Join The War On Iraq?”, <http://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/7763-> (Erişim tarihi: 21.03.2023).
- Ismailzade, F. (2007). “China's Relations with Azerbaijan”, *China and Eurasia Forum Quarterly*, 5 (1).
- İsmayilov, E., Hesənli, C., Cafarov, T. (1995). *Azərbaycan Tarixi*, Bakü.
- İsmayilov, M., Maksvell, N. (2008). *Azərbaycan tarixi yeddi cildə: V cild*, Bakü.
- İzvestiya. (1991). “Обращение Президента СССР "К народу Азербайджана, жителям Нагорного Карабаха”, 15 Mart.
- Janis, M., W. (1984). “Jeremy Bentham and the Fashioning of International Law”, *The American Journal of International Law*, 78 (2).
- John, J. (2010). “The ‘Resource Curse’: Theory and Evidence (ARI)”, <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/the-resource-curse-theory-and-evidence-ari/> (Erişim tarihi: 22.05.2023).
- K, Yanık, L. (2015). “Liberalizm: Bir Yazın Değerlendirmesi”, *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 12 (46).
- Kant, I. (1983). *Perpetual Peace and Other Essays On Politics, History and Morals*, Hackett Publishing.
- Karabekir, K. (2004). *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul, Emre Yayınevi.
- Karabulut, B. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Güvenliği Yeniden Düşünmek*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, *Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, Yayımlanmış Doktora Tezi*.
- Kengerli, M. (1999), “Karabağ Azərbaycan toprağıdır dünya durduqca da öyle olacaqdır”, *Azərbaycan*, 330.
- Kerimov, R. (2017). “Azərbaycan-Çin münasibətləri: Qədim İpək Yolundan başlanan tarix”, (der.) Məmmədov, F., Vəliyev, C, Məmmədov, A, *Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016)*, Bakü.
- Kocharian, R. (2018). *Жизнь и свобода. Автобиография экс-президента Армении и Карабаха*, Moskova.
- Kommunist. (1988). 20 Temmuz.
- Köni, H. (2005). “Ekonomik Güvenlik ve Uluslararası İlişkiler ve Türkiye”, (der.) Gamze Güngörmüş Kona, *Uluslararası Çatışma Alanları ve Türkiye'nin Güvenliği*, İstanbul, 2005.
- Krager, P. (2022). “Smith or Malthus? A Sea-Change in the Concept of a Population”, *Population and Development Review*, 48 (3).
- Krasner, S. (1996). “The accomplishments of international political economy”, In S. Smith, K. Booth, & M. Zalewski (Eds.), *International Theory: Positivism and Beyond*, Cambridge.

- Kreçetnikov, A. (2013). “Qara bağ: SSRİ dağılmağa nədən başladı”, *BBC*, https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2013/02/130212_karabakh_history (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- Küçüksolak, Ö, K. (2012). “Güvenlik Kavramının Realizm, Neorealizm ve Kopenhag Okulu Çerçevesinde Tartışılması”, *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 4 (14).
- Kuliyev, H. (1996). “Rusya’nın Azərbaycan Stratejisi”, *Avrasya Dosyası*, 3 (4).
- Kurbanov, E. (1996), “Azərbaycan’ın Güvenlik Kaygıları: Dağlık Karabağ Üzerinde Ermenistan’la Çatışma ve Diğer Ülke İçi Anlaşmazlıklar”, *Avrasya Etüdləri*, 3 (4).
- Leitzinger, A. (1997), *Caucasus and an Unholy Alliance*, Vantaa.
- Lelyveld, M. (2001). “Caspian: Tempers Flare In Iran-Azerbaijan Border Incident”, <https://www.rferl.org/a/1097012.html> (Erişim tarihi: 21.07.2023)
- Lenta.ru. (1999). “Российский самолет сбросил бомбу на Азербайджан”, 1 Ekim, <https://lenta.ru/news/1999/10/01/azerbaijan/> (Erişim tarihi: 31.12.2022).
- Loratin, V. (1997). *Екатерина II Великая и Григорий Александрович Потёмкин: Личная переписка 1769-1791*, http://imwerden.de/pdf/ekaterina_vtoraya_i_potemkin_perepiska_1997__ocr.pdf (Erişim tarihi: 23.07.2023).
- Machiavelli. N. (2008). *Hükümdar*, çevirmen: Necdet Adabağ, İstanbul.
- Mahmudov, M, Y. – Şükürov, K, K. (2009), *Azərbaycan Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatıya Tarixi, Dövlətlərarası Müqavilələr və Digər Xarici Siyasət Aktları 1639-1828*, Bakü.
- Mahmudov, Y. - Şükürov, K. (2005). *Qarabağ: Real Tarix, Faktlar, Sənədlər-Garabagh: Real History, Facts, Documents*, Bakü.
- Mahmudov, Y. (2004). “Dədə Qorqud kitabı – xalqın yaratdığı və yaşatdığı tarix”, *Dədə Qorqud Dünyası*, Bakü.
- McKinley, T. (2005). “Why is ‘The Dutch Disease’ Always a Disease? The Macroeconomic Consequences of Scaling up Oda?”, *International Poverty Centre*, <http://www.ipc-undp.org/pub/IPCWorkingPaper10.pdf> , (Erişim tarihi: 22.05.2019).
- Mediaforum. (2008). “Madrid prinsipləri üze çıxdı”, 13 Kasım, http://www.mediaforum.az/articles.php?lang=az&page=02&article_id=20081113031018073 (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Mehdiyev, R. (2015). *Dağlık Karabağ: Kaynakların diliyle tarih*, Ankara.
- Mehmedli, M. (2017). “Azərbaycan–İran münasibətləri”, (der.). Məmmədov. F, Vəliyev. C, Məmmədov. A, *Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991-2016)*, Bakı.
- Mehtiyev, A. (1992). “ Брифинг в пресс-центре Президента Азербайджана ”, *Nezavisimaya Gazeta*, 5 Mart.
- Memmedov, I. – Asadov, S. (1992). *Ermənistan Azərbaycanlıları və Onların Acı Taleyi*, Bakü.
- Memmedov, Y. (1992), “Rusiya, Ermenistan Vasitəsilə Azərbaycan Üzərində Təzyiq Qurmaq İstəyir: Yagub Memmedovla Müsahibə”, *Xalq Qəzeti*.
- Memmedzade, B, M. (1988). “Karabağ maddesi”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara.
- Metcalf, J, S. (2007). “Alfred Marshall and the General Theory of Evolutionary Economics”, *History of Economic Ideas*, 15(1). <http://www.jstor.org/stable/23723317> (Erişim tarihi: 13.02.2023).

- Morgenthau, Hans J. (1960). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*, London, https://archive.org/stream/in.ernet.dli.2015.124732/2015.124732.Politics-Among-Nations-Ed-3rd_djvu.txt (Erişim tarihi: 01.12.2022)
- Muradov, A. (2017). “Yeni əsrin müqaviləsi dayanıqlı iqtisadi inkişafın təminatıdır”, *Azərbaycan*, 20 Eylül.
- Mustafayev, R. (1993). *Azərbaycan və Yeni Dünya*, Bakü.
- Necefli, T. (2010). *Gəncə-Qarabağ Əyalətinin İcmal Dəftəri*, Bakü.
- Nesibli, N. (2000). “Azərbaycan və Moskova-Erivan-Təhran Jeopolitik Kuşatması”, *Stratejik Analiz*, 1 (4).
- Nesibli, N. (2000). *Azərbaycanın Geopolitikası və Neft*, Bakü.
- Nesibli, N. (2011). *Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti*, Bakü, 52-53.
- Nesibzadə, N. (1990). *Azərbaycan Demokratik Respublikası*, Bakü.
- Nesirov, E. (1998). *Azərbaycan-ABŞ Münasibətləri*, Bakü.
- Nezavisimaya Gazeta. (1991). “Политические игры вокруг Карабаха”, 16 Mart.
- NTV. (1999). “Bakü-Ceyhan’da mutlu sona doğru”, 19 Ekim, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/38144.asp> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- NTV. (2000). “Bakü-Ceyhan’da mutlu sona doğru”, 19 Ekim, <http://arsiv.ntv.com.tr/news/38144.asp> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Öniş, Z. - Kutlay, M. (2014). “Ululararası Politik Ekonomi”, (der.). Kardaş. Ş – Balcı. A, *Uluslararası İlikilere Giriş: Tarih, Teori, Kavram ve Konular*, İstanbul.
- OSCE. (1996). “Statement Of The Osce Chairman-In-Office”, *Lisbon Document 1996*, <http://www.osce.org/mc/39539?download=true> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Özdağ, Ü. (1993). “SSCB’den Rusya Federasyonu’na (1985-1993), *Avrasya Dosyası*, 3 (4).
- Özdemir, H. (2007). “Demokratik Barış Teorisi”, *Uluslararası İlişkiler. Giriş, Kavram ve Teoriler*, Ankara
- Palonkorpi, M. “Energy Security and the Regional Security Complex Theory”, <https://docplayer.net/42139190-Energy-security-and-the-regional-security-complex-theory.html> (Erişim tarihi: 14.05.2023).
- Payvand. (2003). “Khatami: Caspian states expected to clarify legal status of Caspian Sea”, <http://www.payvand.com/news/02/may/1086.html> (Erişim tarihi: 24.05.2023).
- Purtaş, F. (2004). *Rusya Federasyonu ekseninde Bağımsız Devletler Topluluğu*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi, 268.
- Purtaş, F. (2015). “Rusya-Ermenistan İlişkileri ve Rusya’daki Ermeni Diasporası”, *Ermenistan: Tarih, Hukuk, Dış Politika ve Toplum*, Ankara.
- Qaffarov, T. (2008). *Azərbaycan Tarixi 1941-2022, VII Cild*, Bakü.
- Resmi Gazete. (1994). “Dostluğun ve Çok yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma”, 30 Mayıs, Sayı: 21945.
- Reuters. (2012). “Azerbaijan president attacks BP over low oil output”, <https://www.reuters.com/article/uk-azerbaijan-oil-bp-idUKBRE89A0GB20121011> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- RFL. (1999). “Azerbaijani official sheds light on Aliiev-Kocharian meeting”, <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1999/99-07-16.rferl.html> (Erişim tarihi: 25.07.2023).

- RFL. (2012). "Armenian, Azerbaijani presidents meet", <http://www.hri.org/news/balkans/rferl/1997/97-10-13.rferl.html> (Erişim tarihi: 25.07.2023).
- Rigzone. (2003). "Lukoil Completes Sale of ACG Stake to Inpex", April 28, https://www.rigzone.com/news/oil_gas/a/6429/lukoil_completes_sale_of_acg_stake_to_inpex/ (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Sachs, D., J. - Warner, M., A. (1995). *Natural resource abundance and economic growth*, Cambridge.
- Safarov, P. (1999). *1990-cı İllərdə Beynəlxalq Şərait və Azərbaycanın Xarici Siyasəti*, Bakü.
- Saray, M. (1993). *Azərbaycan Türkləri Tarihi*, İstanbul.
- Sarıkaya, Y. (2020). *44 Gün Savaşı: Azərbaycan'ın Karabağ Zaferi*, Ankara.
- Sarıkaya, Y. (2021). "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü", *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7 (1).
- Sarkisyan, M. (1998). *Политические проблемы Кавказа и Армении: Политика Армении в регионе*, Erivan.
- Şavrov, N, N. (1990). *Новая угроза русскому делу в Закавказье*, St. Petersburg, 1911, Tekrar baskı: Bakü.
- Sediyev, Ş. (1963). "Qarabağ sözünün menası", *Elm və Həyat*, 3.
- Seenews. (2013). "Albania, Greece, Italy sign intergovernmental accord on TAP project", <https://seenews.com/news/albania-greece-italy-sign-intergovernmental-accord-on-tap-project-334621> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Seyidov, M. (1983). "'Qarabağ' ve 'Arşaq' sözünün etimoloji təhlili", *Azərbaycan filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu)*, Bakü.
- Şıhaliyev, E. (2002), *Türkiyə və Azərbaycan açısından Ermeni Sorunu*, Ankara.
- Şöhret, M. (2015). "Enerji Güvenliğinin Ekonomi Politikası ve Uluslararası Çatışmalara Etkisi", *Bilgesam*.
- Sönmezoglu, F. (1999). *Değişen Dünya ve Türkiye*, Ankara.
- Sultanov, O. (1995), *XX Əsrin 80-Ci illərin Sonu-90-cı illərin Əvvəllərində Azərbaycanda Siyasi Mübarizə*, Bakü.
- Süslü, A., Kırzioğlu, F., Yinanç R., Halaçoğlu, Y. (1995). *Türk Tarihinde Ermeniler*, Kars.
- Swietochowski, T. (1985). *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community*, Cambridge.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaijan'ı 1905-1920*, İstanbul.
- Tanrısever, O., F. (2005). "Güvenlik", *Devlet ve Ötesi*, der. Atilla Eralp, İstanbul.
- Taşkıran, C. (1996). *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Ankara.
- TASS. (2020). "История нагорнокарабахского конфликта", 16 Temmuz, <https://tass.ru/info/8979501> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- Tayfur, M, F. (2005). "Devletler ve Piyasalar", (der) Eralp. A, *Devlet ve Ötesi: Uluslararası İlişkilerde Temel Kavramlar*, İstanbul.
- Tezkan. Y. (1999). *Menfaatler Çatışması Ortasında Türkiye*, İstanbul.
- The Wall Street Journal. (2002). "Lukoil Holdings Sells Stake In Azeri Oil Project to Inpex Dow Jones Newswires", December 20, <https://www.wsj.com/articles/SB1040420240611302553> (Erişim tarihi: 22.07.2023).

- Thucydides. (2003). *The History of The Peloponnesian War*, (<https://www.gutenberg.org/files/7142/7142-h/7142-h.htm> , Erişim tarihi: 21.07.2023).
- Türkiye. (1999). “Aliyev-Koçaryan Zirvesi Sonuçsuz”, 17 Temmuz.
- Ünay, S. (1998). “Yapısal Realizm ve Ötesi: Kenneth Waltz'un "Uluslararası Siyaset Teorisi"ne Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 4.
- Üşür, İ. (2011). “Ekonomi Politik: Zarif Mezar Taşları”, <http://www.praksis.org/wp-content/uploads/2011/07/010-09.pdf> (Erişim tarihi: 12.03.2023).
- Veliyev, A. (2000). “Treugolnik İzrail-Turtsiya -Azerbaydjan:Realnost i Perspektivi”, *Tsentrlnaya Aziya i Kavkaz*.
- Veliyev, T. (2009). *XX əsr Azərbaycan tarixi: II cild*, Bakü.
- Viotti, R., P. (1997). *International Relations and World Politics: Security, Economy, Identity*, New Jersey, 1997.
- VOA. (2012). “Prezident Əliyev BP şirkətini tənqid edib: Bizə verilən səhv proqnozlar, yalan vədlər qəbul edilməzdir”, <https://www.amerikaninsesi.org/a/prezident-nazirler/1524454.html> (Erişim tarihi: 22.07.2023).
- Waltz, K. (1979). *Theory of International Politics*, California, <https://tr.scribd.com/doc/40007016/Kenneth-Waltz-Theory-of-International-Politics> (Erişim tarihi: 02.12.2022).
- Weber. M. (2007), “The Concept of Solidarity in the Study of World Politics: Towards a Critical Theoretic Understanding”, *Review of International Studies*, 33 (4).
- Weems, A, S. (2002). *Armenia: Secrets of a “Christian” Terrorist State*, Dallas.
- Wilson, P. (2009). “E.H. Carr's The Twenty Years' Crisis: Appearance and Reality in World Politics”, *Politik*, 12 (4), [http://eprints.lse.ac.uk/30047/1/EH_Carrs_The_Twenty_Years_Crisis_\(LSERO\).pdf](http://eprints.lse.ac.uk/30047/1/EH_Carrs_The_Twenty_Years_Crisis_(LSERO).pdf) (Erişim tarihi: 26.02.2023).
- Xalq Qezeti. (1992). 14 Ekim.
- Xalq Qezeti. (1992). 29 Ocak.
- Yıldırım, D.- Özönder, C. (1991). *Karabağ Dosyası*, Ankara.
- Yunusov, A. (1993). “Qarabağ Müharibəsi”, *Azərbaycan*, 24 Ocak.
- Zeyrek, D. (1999). “Ankara’da Bayram Havası”, *Radikal*, 21 Ekim.
- Zolyan, S. (1991). *Нагорный Карабах: Проблема и Конфликт*, <http://www.armenianhouse.org/zolyan/nf-ru/karabakh/5.html> (Erişim tarihi: 24.07.2023).
- Министерство иностранных дел Российской Федерации. (2014). “Комментарий Департамента информации и печати МИД России в связи с обострением ситуации в зоне Нагорно-карабахского конфликта”, (<https://www.mid.ru/ru/maps/az/1620028/> (Erişim tarihi: 21.07.2023).

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Aslanlı Araz
Uyruğu : Azerbaycan

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Ankara Üniversitesi, Sos. Bil. Ens.	2004
Lisans	Hacettepe Üniversitesi, İİBF	2001
Lise	Hırmandalı köy okulu	1992

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2000-2004	ASAM	Azerbaycan sorumlusu
2004-2006	TUSAM	Kafkasya Masası Başkanı, TUSAM Başkan Vekili
2007-	QAFSAM	Başkan
2008-2021	Hazar Üniversitesi	Öğretim üyesi
2014-2020	UNEC, TUDİFAK	Öğretim üyesi
2018-2021	Devlet Gümrük Akademisi	Daire Başkanı
2021-	Devlet Gümrük Akademisi	Rektör Yardımcısı

Yabancı Dil

Rusça (orta), İngilizce (orta)

le.ahbv.edu.tr